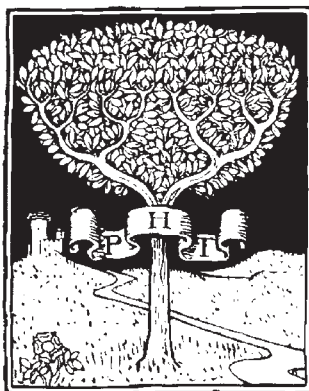

PERSONHISTORISK
TIDSKRIFT

2026:1 ♡ Årgång 122

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Lars M Andersson

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2026:I

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Kungl. Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Lars M Andersson

KONTAKT

www.personhistoriskasamfundet.org

Redaktör: red@personhistoriskasamfundet.se; postadress: Lars M Andersson,

Historiska institutionen, Box 628, 751 26 Uppsala

Förfrågan om äldre nummer av PHT: info@personhistoriskasamfundet.se

Medlems- och prenumerantregister samt distribution: pht@personhistoriskasamfundet.se

Medlemsavgiften är 250 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7 eller bankgiro 245-1714.

Avisering av medlemsavgift sker under våren. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 250 kr plus porto.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Maria Ahlborg Milwertz, Stockholm

TRYCK

Billes Tryckeri AB i juni 2026.

Personhistorisk tidskrift välkomnar personhistoriskt relevanta artiklar av god vetenskaplig kvalitet, dock inte texter av renodlat genealogisk karaktär. Tidskriften tillämpar peer review. Manus levereras som redigerbara digitala filer till redaktören. Eventuella illustrationer bör bestå av fritt tillgängligt material, eftersom tidskriften bara i undantagsfall kan betala för upphovsrätt. I de fall en författare vill använda upphovsrättsskyddat material åligger det honom eller henne att undersöka vem som innehar rättigheterna och kontakta denne. Honorar för medverkan utbetalas inte, men författare till artiklar erhåller kostnadsfritt två exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt ett exemplar. Tidskriften tar även emot recensionsexemplar av nyutkommen litteratur. Dessa skickas till redaktören på postadressen ovan.

Från redaktören

De fyra huvudpersonerna i föreliggande häfte, två män och två kvinnor, levde på båda sidor sekelskiftet 1900. Männen, advokaten och riksdagsmannen Georg Branting och historikern Hugo Valentin, var jämgamla, födda 1887 respektive 1888 och avled 1965 respektive 1963. De förenades i ett engagemang för flyktingar och mot nazismen. Kvinnorna var födda tidigare, den danska filantropen och skandinavisten Clara Lachmann år 1864 och den stockholmska skönhetsexperten Maria Enquist 1872. Lachmann dog 1920, Enquist 1942. De delade ett intresse för skönhet men det tog sig olika uttryck, i Enquists fall i plastikkirurgiska ingrepp, paraffininjektioner och framställning av skönhetsprodukter, i Lachmanns i stöd till konstnärer, särskilt kvinnliga, och konsthantverk. Valentin och Lachmann tillhörde båda den judiska minoriteten.

Georg Branting och hans inblandning i Sacco- och Vanzettirörelsen på 1920-talet behandlas av lundahistorikern Martin Ericsson och malmöditen Fredrik Egefur. Maria Enquist och den svenska skönhetskulturen under mellankrigstiden analyseras av en annan lundahistoriker, Emma Severinsson. Clara Lachmann får i den danska historikern Leonora Lottrup Rasmussens bidrag illustrera hur man kan teckna en persons liv utifrån fotografier, tillfällighetsverk och konst när skriftligt material i stort sett saknas. Samtliga författare hör till en yngre generation historiker, disputerade 2015 (Ericsson), 2018 (Severinsson) respektive 2020 (Egefur & Lottrup Rasmussen). Det är mycket glädjande att yngre forskare väljer att publicera sig i *Personhistorisk tidskrift*; det bådär gott för framtiden.

Glädjande är också arkivens beredvillighet att rapportera om nyinkomna och nyligen ordnade enskilda arkiv. Uppsalahistorikern Johan Sjöberg berättar om Hugo Valentin och hans *Nachlass*, som nu föredömligt ordnats och tillgängliggjorts på Carolina Rediviva i Uppsala. Rapporter av detta slag är en nyhet som introduceras med föreliggande häfte i syfte att påminna om och därigenom stärka kopplingen mellan arkiven och akademien.

Häftet är ett dubbelnummer, vilket också är skälet till att det dröjt. För att slippa ohanterliga portokostnader har tidskriften ett omfång på 104 sidor. När artikel-, essä-, och recensionstillströmningen ökar, vilket den gjort på senare år, hopar sig därför de opublicerade texterna. Personhistoriska samfundets styrelse har, för att råda bot på detta missförhållande, medgett ett undantag från de strikta omfångsbegränsningarna.

Därmed har huvuddelen av de recensioner, 37 stycken, som samlats på hög kunnat publiceras samlat. Nu återstår bara en viss anhopning av essäer, som ska betas av efter hand.

Fördelen med att ge ut ett recensionsnummer är dels att man samtidigt kan publicera fler än en anmälan av samma bok, dels att teman i utgivningen blir synliga. I föl uppmärksammades 250 år av judiskt liv i Sverige, vilket också avspeglades i bokutgivningen och nu syns i anmälningarna. Ett annat tema som framträder är konst- och kulturhistoria under slutet av 1800-och början av 1900-talet, ett tredje är kvinnliga författare, journalister och aktivister och ett fjärde politiker knutna till arbetarrörelsen.

Personhistorisk tidskrift har förmånen att många ytterst erfarna recensenter regelbundet medarbetar. Här bidrar historikern Bert Mårald med sju recensioner, författaren, redaktören och historikern Anders Björnsson med fyra och historikern och museimannen Lars Gahrn med tre. Bibliotekschefen vid Vitterhetsakademien Johannes Rudberg har, liksom historikern och museimannen Ulf Hamilton, skrivit två. Även yngre kollegor bidrar kontinuerligt, som historikern Jens Carlesson Magalhães och juristen och straffrättslektorn Andreas Anderberg med två recensioner vardera. Därtill levererar min företrädare på redaktörsstolen, historikern Hanna Enefalk, regelbundet färdigredigerade anmälningar skrivna av mastersstudenter vid universitetet i Karlstad, i föreliggande häfte 12 stycken.

Med förhoppning om stimulerande och njutbar läsning

Lars M Andersson

Innehåll

Artiklar

<i>Emma Severinsson</i>	Maria Enquist och skönhetsens pris – paraffininjektioner och plastikoperationer i det tidiga 1900-talet	1
<i>Martin Ericsson & Fredrik Egefur</i>	Resa med oklart uppdrag. Georg Branting och den svenska Sacco- och Vanzettirörelsen	27

Essä

<i>Leonora Lottrup Rasmussen</i>	Fragmenterne af et liv. Clara Lachmanns materielle og visuelle spor	51
--------------------------------------	---	----

Rapporter om enskilda arkiv

<i>Johan Sjöberg</i>	Historikern Hugo Valentins arkiv nu ordnat och tillgängligt på Uppsala universitetsbibliotek	61
----------------------	--	----

Recensioner

<i>Oscar Söderholm</i>	Christian Braw: Augustinus: Vägen och målet	63
<i>Lars Gahrn</i>	Lars Ericson Wolke: Sten Sture den yngre: En biografi	67
<i>Olof Wogén</i>	Lars Ericson Wolke: Sten Sture den yngre: En biografi	69
<i>Irma Nordlind</i>	Jan-Gunnar Rosenblad & Gundel Söderholm: Kvinnorna, makten, religionen: Myterna kring drottning Margareta, Kristina Gyllenstierna, drottning Kristina	72
<i>Mikaela Andersson</i>	Andreas Hellerstedt: Fostran i purpur: De karolinska kronprinsarnas lärare och undervisning	75
<i>Maja Westerlund</i>	Martin Åberg: Sextio herrnhutiska liv: Självbiografiskt skrivande och individualisering i Sverige 1770–1840	79
<i>Jens Carlessen Magalhães</i>	Carl Henrik Carlsson: Aaron Isaac: Sveriges förste jude	82

<i>Jens Carlessen</i>	Åsa Karlsson: Judiska liv i Svenskt biografiskt lexikon	
<i>Magalhães</i>		85
<i>Bert Mårald</i>	Pia Lundqvist: Plats i staden: Göteborgs judiska artonhundretal	88
<i>Bert Mårald</i>	Johan Schück: Erik Josephson: en svensk judisk arkitekt	91
<i>Anders Björnsson</i>	Kekke Stadin: En herre på visit: Sällskapslivet i bourgeoisiens formering i Sverige och Finland under 1800-talet	94
<i>Lars Gabrn</i>	Louise Lindblom: Ellen Key & Selma Lagerlöf – Breven	96
<i>Lars Gabrn</i>	Marie Hjalmarsson Engelke: Skriv så ofta du kan! En biografi över Sophie Elkans liv och författarskap	98
<i>Amanda Vesterlund</i>	Annika Persson: Elsa och Natanael Beskow: En kärlekshistoria	100
<i>Gunnel Furuland</i>	Magdalena Gram: Karl Wåhlin: Kritiker, redaktör och museiman mellan tradition och modernitet	103
<i>Magdalena Gram</i>	Hans Henrik Brummer: Prins Eugen: En levnadsskildring; I Vägval; II Konst och bildningsliv; III Livshållning i skeva tider	110
<i>Karin Jacobsson</i>	Fatima Bremmer: Ligan: Klarakvarterens blodsystar	124
<i>Bert Mårald</i>	Elsa Trolle Önnefors: Besvärliga fruntimmer: Sveriges första kvinnliga jurister	127
<i>Liza Ay Hermansson</i>	Katarina Ek-Nilsson, Birgitta Meurling, Marianne Liliequist & Annika Nordström: Min mormor – kvinnoliv i en annan tid	130
<i>Marie Steinrud</i>	Barbro Klein: I tosaforornas värld: Gustav berättar	134
<i>Bert Mårald</i>	Christian Catomeris: Ingrid Segerstedt Wiberg: Den stridbara	138
<i>Bert Mårald</i>	Elisabet Larberg & Magna Andreen Sachs: Andrea Andreen: För livets skull	142

<i>Bert Mårald</i>	Martin Börjesson: Modellsnickaren & folkhemsbygget: En biografi över Wictor Karlsson, Stockholms första borgarråd	145
<i>Bert Mårald</i>	Jan Christensen: Martin Andersson: Kommunismen, Minareten och hyreskampen. En politisk biografi	148
<i>Thomas Magnusson</i>	Henrik Arnstad: Den förbannade optimisten Ernst Wigforss: Socialisten som skapade Sverige	151
<i>Maria Varhelyi</i>	Ann Nehlin: De finska krigsbarnen: Ett nordiskt familjedrama	154
<i>Johannes Rudberg</i>	Kristian Fredén: En inre angelägenhet	157
<i>Anders Björnsson</i>	Patrick Cockburn: Believe Nothing Until It Is Officially Denied: Claud Cockburn and the Invention of Guerilla Journalism	159
<i>Ulf Hamilton</i>	Erik Sandberg: Väckelsens vår: När Hitler formade Sverige	161
<i>Anders Björnsson</i>	Michael Braddick: Christopher Hill: The Life of a Radical Historian	166
<i>S Gunnar Edlund</i>	Frank Wollheim: Jan Gösta Waldenström and his world: The Life and Work of a Giant in Science, Medicine and Humanity	168
<i>Anders Björnsson</i>	Ingrid Elam: Läsa liv: Biografin – en levnadsteckning	171
<i>Josefin Björkqvist</i>	Peter Sjölund: Alla är vi valloner: Om sanna och osanna släkthistorier i Sverige	173
<i>Andreas Anderberg</i>	Linus Kuhlin & Kalle Lind (red.): De i stort sett obeskrivliga – gränsöverskridare, banbrytare, excentriker	176
<i>Andreas Anderberg</i>	Pieter Tham: Skärvor av Jeanette	179
<i>Ulf Hamilton</i>	Alva & Gunnar Myrdal, Jan Myrdal: De hemliga breven: Den politiska familjen och vardagens samtal	181
<i>Johannes Rudberg</i>	Caroline Krook: Tacksam: Ett liv och en tid	185
	Medverkande i detta nummer	191

Maria Enquist och skönhetsens pris – paraffininjektioner och plastikoperationer i det tidiga 1900-talet

Emma Severinsson

vmagringstvål, hårborttagningsmedel och krämer för att få vitare hud var några av de produkter som lanserades när skönhetskulturen kommersialiserades i början av 1900-talet. Mellankrigstiden kan ses som en övergångsfas från hemtillverkade skönhetspreparat till en skönhetsindustri. Samtidigt ökade intresset för att göra behandlingar på skönhetsalonger.¹ Sjukgymnasten Maria Enquist var en av dem som såg de nya möjligheterna; hon köpte 1909 ett skönhetsinstitut i Stockholm.² Det visade sig bli starten på en framgångssaga för henne som entreprenör men hennes position på den svenska skönhetsmarknaden kom också att bidra till behandlingar som kunde få förödande konsekvenser.

Maria Enquists skönhetsinstitut låg på Biblioteksgatan.³ En strategisk placering eftersom den viktigaste kundkretsen, borgarklassens kvinnor, bodde i området runt Östermalm och Norrmalm.⁴ Else Kleen, den välkända modeskribenten "Gwen", mindes långt senare "den

mörka och trånga Biblioteksgatan, som var en av de finare butiksgatorna".⁵ När Enquist övertog verksamheten var det blivande institutet en manikørsalong men utbudet utökades snabbt.⁶ Institutet annonserade flitigt om behandlingar såsom ansiktsmassage, antiseptisk fotbehandling och hjälp att ta bort finnar och "generande hårväxt".⁷ Det fanns många skönhetsalonger i Stockholm vid denna tid och Maria Enquists institut hade kunnat försvinna i mängden.⁸ Men verksamheten kom att ta en annan riktning.

1920-talets nya mode med knäkorta kjolar och djupa uringningar i ryggen exponerade kroppen mer än tidigare och samtidigt skedde en förändring i synen på kvinnors kroppar. Trots att korsetter inte övergavs fullständigt fanns nya förväntningar på att kvinnor inte skulle behöva omformande underplagg. Sociologen Giseline Kuipers har visat att med etablerandet av en ny skönhetsregim blev kraven på att vara vacker tvingande; den nya skönhetskulturen krävde själv-

kontroll och utseendet sågs som avgörande för individers sociala värde.⁹ Här skapades ett utrymme för större efterfrågan på produkter och fler aktörer på marknaden. Maria Enquist var en av tidens viktigaste aktörer som både utförde skönhetsbehandlingar och sålde skönhetsprodukter. Under första världskriget uppgav *Dagens Nyheter* att ingen kvinna längre behövde vara missnöjd med sitt utseende eftersom nya metoder utvecklats. "En harmynt, vindögd flicka med naturtrogen potatisnäsa kan bli schön som en favoriserad romanhjältinna", fick läsarna veta. Det lät otroligt, medgav journalisten, men det fanns många som "vittna om sanningen i detta påstående":

Maria Enquist. Ateljéfoto. Sannolikt taget på 1920-talet. Privat ägo.

Ty det finns så kallade skönhetsinstitut där underverk av ovannämnda slag utföras – fast mot dryga pengar. Att puder, smink och löslockar blivit så mycket dyrare är känt av de flesta och fattat med förståelse. Det är därför helt naturligt att andra mer varaktiga ting – paraffin till lösnäsor, massage till dubbelhakor och alla möjliga preparat för mera bestående ansiktsförbättringar lockar.¹⁰

Enquist, som intervjuades i artikeln, kom att satsa på de mer varaktiga skönhetsmetoderna. Från mitten av 1910-talet bytte salongen namn till Maria Enquist Institut för Skönhetsvård och Plastiska operationer.¹¹ Namnbytet indikerar att verksamheten sysslade med långt mer än nagelvård och andra "lättare" behandlingar. Inriktningen mot plastiska operationer stack ut och Enquist kom att bli en offentlig person. Själv angav hon att hennes "käraste intresse är paraffininjektionerna".¹² På institutet utfördes denna typ av ingrepp som kan beskrivas som dåtidens fillers. Första annonsen i dagspressen om att Maria Enquist Institut för Skönhetsvård och Plastiska operationer utförde paraffininjektioner är från 1914. Ett konkurrerande institut, som drevs av en kvinna vid namn Maria von Mickwitz, erbjöd dock behandlingar redan tidigare, 1911.¹³

I svensk forskning har skönhetskulturens förändring uppmärksammats med fokus på bantning, kosmetika och

skönhetspreparat.¹⁴ Däremot saknas studier om andra metoder, däribland skönhetsingrepp. Tidigare forskning har gjort gällande att den första privata kliniken för plastiska operationer i Sverige öppnade under 1980-talet och att fenomenet samtidigt fick medialt genomslag.¹⁵ Men det fanns alltså verksamheter som utförde denna typ av ingrepp betydligt tidigare och dessutom var dags- och veckopress flitiga med att uppmärksamma ingreppen under mellankrigstiden. De svenska verksamheterna utvecklades samtidigt som i de länder som anses ha legat i framkant, som USA, Frankrike, Tyskland och England. Maria Enquists institut gör det möjligt att skriva denna historia med fokus på kosmetiska ingrepp.

Förutom att belysa de tidiga skönhetsingreppens historia syftar denna artikel, genom ett personhistoriskt angreppssätt, till att lyfta fram företrädarna för skönhetsinstitutet, aktörer som förbisetts i historieskrivningen.¹⁶ Överhuvudtaget har kvinnors företagande negligerats i svensk forskning. Kvinnor har inte förståtts som entreprenörer utan i första hand som fruar och mödrar, medan män setts som företagare i sin egen rätt.¹⁷ Kvinnors företagande har också hindrats av att de fram till 1921 var underställda sina makars förmyndarskap. Trots att ogifta kvinnor år 1863 blev myndiga när de fyllde 25 år hade de liksom de gifta kvinnorna inte inflytande över den egna

ekonomin om de inte hade tillstånd av en manlig släkting. Änkor hade en annan position och kunde förfoga över egendom, något som alla kvinnor fick rätt till först efter lagändringen 1921.¹⁸ Maria Enquist måste därför ha fått ”tillåtelse” av sin man att starta verksamhet eftersom hon gjorde det medan de fortfarande var gifta.

Therese Nordlund Edvinsson har visat att när skönhetsinstitutet började etableras i Sverige i slutet av 1800-talet fanns en misstänksamhet mot verksamheterna eftersom de sågs som ytliga.¹⁹ Maria Enquists institut hyllades förvisso ofta för sina framgångsrika metoder och preparat men mottagandet var inte odelat positivt. Samtidigt visar forskningen att just kvinnor ofta var drivande inom skönhetsindustrin vilket öppnade en ny arbetsmarknad.²⁰ Framgången för innehavarna av skönhetsinstitut i London låg, enligt historikern Jessica P. Clark, i att de kunde erbjuda en form av expertis som fick särskild trovärdighet eftersom de själva var kvinnor. I den nya branschen blev det alltså en fördel att vara kvinna snarare än en nackdel, som det kunde vara i andra branscher.²¹ Genom instituten vävdes skönhetskulturens kommersialisering, den nya skönhetsregimen och teknisk utveckling samman med professionaliseringen av skönhetspraktiker. Maria Enquist och hennes verksamhet ger en inblick i skönhetsinstitutens och de kosmetiska

ingreppens svenska historia från cirka 1910 till 1930-talets slut. Hennes historia finns bevarad i dåtidens vecko- och dagspress men också i ett privatägt arkiv innehållande dokument kopplade till verksamheten tillsammans med privata fotografier och telegram.²²

Skönhetsingreppens historia

I en västerländsk kontext professionaliserades plastikoperationer och legitimerades som en medicinsk praktik under 1920-talet.²³ Moderna operationer utfördes dock redan under 1890-talet av läkare som rekonstruerade ansikten och andra kroppsdelar, något som främst soldater som blivit skadade i krig var i behov av.²⁴ Under första världskriget ökade intresset för plastikkirurgi hos läkarna eftersom många soldater led av krigsskador, inte minst efter flygolyckor. Amerikanska kirurger försökte rekonstruera soldaternas ansikten för att de skulle kunna återvända hem med "bevarad manlighet".²⁵ En del män vars utseenden inte gick att rekonstruera bar ansiktsmasker, medan de som kunde bli återställda eller få ett "acceptabelt utseende" framställdes som mirakel i media. I slutet av kriget hade kirurgerna hög status och ingreppen prisades av kollegor och allmänhet.²⁶

I början av 1900-talet började plastikoperationer utföras i Frankrike, Tyskland och USA i syfte att korrigera "skönhetsfel". Även paraffininjektioner

var en nyhet inom skönhetsvården. Det första svenska omnämnandet av injektionerna som skönhetsmedel, som jag hittat, är från 1907 i Else Kleens *Gwens bok för hemmet*:

Rynkor kunna endast till viss grad förhindras eller utplånas. I Paris m.fl. ställen har man börjar operera bort dem genom att ersätta det försvunna fettlager, de ha att tacka för sin tillkomst, med ett nytt artificiellt fettlager. Man sprutar in värmd, stel och steriliserad paraffin under huden, där den sedan stelnar och håller sig stel; dess smältningsgrad är nämligen 74–80 gr. celsius.²⁷

Några år tidigare rapporterade *Helsingborgs Dagblad* om att metoden inom läkarvetenskapen visat sig vara till gagn för dem som blivit mycket svårt skadade men att inga försök gjorts på kosmetikens område eftersom "paraffinen hårdnar efteråt, inga mjuka rundningar kunna åstadkommas".²⁸ Men det tog alltså inte lång tid innan svenska "skönhetsexperter" tog sig an uppgiften att försköna människor med dylika injektioner.

Paraffininjektioner användes för att omforma näsor, göra kinder fylligare och råda bot på rynkig hud.²⁹ Resultaten var från början goda, men det visade sig snart att komplikationer i form av knutor under huden uppstod efter en tid. Paraffinet kunde då börja varandra i kroppen. Läkaren Fredrik Strange Kolle pekade år 1911 på att biverkningarna

kunde vara förödande eftersom de var estetiska misslyckanden som resulterade i blodproppar, blindhet, inflammationer, vävnadsdöd och i värsta fall ledde till döden. Termen "paraffinomas" introducerades i början av 1920-talet för att beskriva symptomen.³⁰ I *Göteborgs handels- och sjöfartstidning* rapporterades 1911 om en Dr. Sellgren som "medelst paraffininjektioner till naturlig form återställt deformationer av näsryggen" på flera patienter.³¹ Den svenska läkarvetenskapen verkade i ett tidigt skede inte ha tagit hänsyn till kritiken som väcktes internationellt. Inte heller de svenska skönhetsinstitut som utförde ingreppen tycktes bekymrade över riskerna. Det är svårt komma åt hur många det var som gjorde olika typer av kosmetiska ingrepp men uppgifter i skönhetspaltsartiklar och annonser kan ge en antydning om omfattningen och intresset för ingreppen.³² Maria von Mickwitz, Maria Enquist största konkurrent, angav 1928 att hon fullbordat sin tusende näsprofil med hjälp av paraffininjektioner.³³ Siffran är omöjlig att bekräfta eller dementera och bör tas med en nypa salt eftersom den användes i marknadsföring. Samtidigt antyder mängden artiklar i såväl vecko- som dagspress att det fanns ett stort intresse för ingreppen. Även institutens målmedvetna och långvariga marknadsföring styrker antagandet att det var en praktik som hade spridning. Som biologen Deborah A. Sullivan har visat skapade skönhetsdoktorerna i USA,

trots att få hade formell utbildning, den tidiga diskursen kring skönhetsingrepp just eftersom de var synliga i medierna.³⁴ Denna roll hade Maria Enquist i ett svenskt sammanhang.

Maria Enquist och privatlivet

Maria Sofia Enquist, född Westerberg den 28 augusti 1872, utbildade sig till sjukgymnast vid doktor Kjellbergs gymnastiska institut 1907–1910.³⁵ Samma år som hon tog examen tog hon över "den av M. Wihr etablerade första hygieniska salongen i Skandinavien".³⁶ Det tycks dock inte som att skönhetsinstitutet var Maria Enquists första verksamhet, redan år 1900 startade hon firma Maria Enquist, där hon tillverkade och sålde halsdukar.³⁷ Hon är, som framhållits, intressant som yrkeskvinna i det tidiga 1900-talet men även som privatperson tycks hon ha levt ett okonventionellt liv.³⁸ Hennes far var glasmästare och i familjen fanns också två systrar,³⁹ Anna och Clara, som båda ska ha drivit verksamheter inom herrekipering.⁴⁰ Anna drev sin verksamhet ensam medan Clara och hennes make tillsammans arbetade i sin affärsrörelse.⁴¹ Vid 23 års ålder gifte Maria Enquist sig med Karl Fredrik Enquist, som arbetade som bokhållare och kontorschef. Paret flyttade runt en del och var bland annat bosatta på Rörstrand, där Karl Fredrik Enquist var kamrer. Tillsammans fick paret fyra barn, de tre sönerna Nils, Arne och

Anders samt dottern Karin Maria som dog endast ett halvår gammal. I familjen fanns också en fosterdotter, Anna Karin Margit Linnéa Holm.⁴² De hade också ett antal anställda som bodde hos dem. Äktenskapet varade i lite mer än 20 år och slutade i skilsmässa i september 1918.⁴³ Samma år skrev Maria Enquist över sitt institut på sönerna med förbehållet att hon under hela sin levnadstid skulle driva verksamheten och få hela avkastningen. I dokumentet fastslogs att hennes före detta make oavsett omständigheter aldrig skulle få ära verksamheten.⁴⁴ Det går bara att spekulera om anledningen men en ledtråd är att Karl Fredrik Enquist gifte om sig knappt två månader efter det att skilsmässan gått igenom. Hans nya hustru var vid giftermålet gravid och ett par månader senare föddes deras son.⁴⁵ Maria och Karl Fredrik Enquist bodde en period från 1913 till 1917 isär. Anledning kan ha varit att skilsmässolagarna vid denna tid krävde att ett par som ville skiljas skulle ha bott isär minst ett år innan skilsmässa kunde beviljas. Den yngsta sonen Anders, som vid flytten var tio år, och fosterdottern, som var 6 år, bodde hos Maria Enquist och i samma bostad fanns också ett antal ogifta kvinnor. Vid skilsmässan bodde Anders och fosterdottern fortsatt hos henne.⁴⁶ Skilsmässa innebar vid tiden ett stigma men Maria Enquist var efter separationen av åsikten att kvinnor inte behövde

gifta sig. I *Dagens Nyheter* 1921 uttalade hon sig om den ”himmelsskriande skillnad på den moderna svenska kvinnan och hon från 80-talet, som var en sorglig företeelse”.⁴⁷ De moderna kvinnorna gick sin egen väg och behövde inte gifta sig för att bli försörjda.⁴⁸ Kanske talade Maria Enquist här delvis om sig själv och inte bara om den nya tidens kvinnor i allmänhet. Efter skilsmässan tog hennes karriär hur som helst fart på allvar. Behovet att försörja sig kan ha varit en av drivkrafterna att satsa mer på verksamheten.

Nästan tio år senare, 1927, gifte Maria Enquist om sig med den arton år yngre italienaren Raimondo Longo. Enligt menyn från bröllopfesten bjöds det bland annat på ”en skön soppa”, ”fula fiskar” och en ”fruktansvärd blandning”.⁴⁹ Utöver det fyrtiotal gäster som deltog i festligheterna fick paret lyckönskningar via telegram från släkt och vänner. Bland de många glada tillropen sticker ett telegram ut. Det är undertecknat Ulla Nygren med texten ”Tänk vad har skett. Jo, två har blivit ett. Men av två kan bli tre. Den som lever får se”.⁵⁰ Maria Enquist var 55 år vid tiden för bröllopet och hade därför förmodligen ytterst begränsade utsikter att bli gravid. Telegrammet antyder att det fanns personer som kanske inte var helt positivt inställda till åldersskillnaden.

Maria Enquists nye make, Raimondo Longo, kom till Stockholm i början

av 1920-talet när han som underofficer flög ett flygplan från Italien som Svenska lufttrafikaktiebolaget köpt in. Enligt *Svenska Dagbladet* planerade bolaget att behålla de italienska flygarna i tjänst under en period.⁵¹ Så blev också fallet och bolaget ansökte i juni 1921 om att Longo skulle "få framföra luftfartyg över svenskt område".⁵² Huruvida han fortsatte sin karriär som flygare framgår inte men efter giftermålet blev han engagerad i Maria Enquists verksamhet. Ett detaljerat, och signerat, avtal vittnar om att han anställdes som chaufför i firman. I avtalet förband han sig bland annat att leverera beställningar till kunder och köra hem patienter som genomgått operationer. För ändamålet använde Longo sin egen bil och firman ersatte reparationskostnader upp till 1800 kronor.⁵³ Fram till sin död var det alltså Maria Enquist som var ansvarig för verksamheten.

Maria Enquist och yrkeslivet

När Maria Enquist gick bort 1942 framgick det i en av de många dödsannonserna att "de plastiska operationer som sedan tillsammans med de mängder preparat som hon under mer än 30 år fört i marknaden, har gjort hennes namn känt i vida kretsar".⁵⁴ Att verksamheten var välkänd bekräftas av att hon återkommande intervjuades i både dags- och veckopressen. Det fanns en del aktörer som utförde paraffinin-

jektioner från 1910-talet och fram till 1940-talet, men ingen som annonserade lika flitigt som Enquist.⁵⁵ Hon hade en målmedveten marknadsföringsstrategi som gav henne stort medieutrymme. I början av 1920-talet beskrevs hon i *Dagens Nyheter* som "lycklig innehavarinna av ett blomstrande skönhetsinstitut" och i veckotidningen *Idun* som en skulptris som kunde omforma människor med en "paraffinspruta" och "någon liten lätt operation".⁵⁶ Hon berättade själv att hon då och då träffade på "någon vacker kvinna, som jag känner igen från mitt institut — se där går mitt verk, kan jag tänka, den där har jag skulpterat om".⁵⁷

Maria Enquist dök också upp i två av revykungen Ernst Rolfs sånger, vilket visar på vidden av hennes kändisskap.⁵⁸ I sången "Låt mig vara som jag ä" från 1921, blir hennes institut föremål för satir:

För Fru Enquist förklara bara,
hur du önskar din ljuva min,
du får näsan som den ska vara –
d'ä' ingen konst – det är paraffin.
Se'n i amour succéer gör du,
men hög temp'ratur
Undvika bör du.⁵⁹

I början av 1920-talet annonserade Enquist om att det dagligen utfördes paraffininjektioner och plastiska operationer på institutet. Dessutom kunde hon, om tillräckligt många kunder anmälde sig, även utföra ingreppen i Göteborg.⁶⁰ Utöver behandlingarna fanns femtio

olika preparat av hennes eget märke att köpa på institutet. Där fanns krämer för att få mjuka och vita händer, krämer som motverkade rynkor och bristningar i huden, handbalsam för köldskadade händer och hårpomada mot kala fläckar på huvudet och därutöver ett antal sminkprodukter.⁶¹

Verksamheten på Biblioteksgatan var dock inte Maria Enquists enda inkomstkälla. I en minnesruna framgår att hon bedrev en omfattande skriftställarverksamhet.⁶² Hon anlidades av *Charme – den moderna damtidningen* som kom ut på marknaden 1921 och var den första svenska veckotidningen att profilera sig inom skönhetskultur. Enquist, som beskrevs som en ”framstående skönhets-specialist”, var ansvarig för tidningens frågespalt om skönhet och författade artiklar om skönhetsvård.⁶³ Historikern Jane Nichols menar att kanadensiska skönhetsrådgivare, som beskrevs som experter, spelade en betydande roll för att producera och reproducera estetiska ideal.⁶⁴ Samma sak gällde för ett svenskt sammanhang; att figurera som skönhetsrådgivare i veckopressen stärkte Enquists roll som expert. Den ökande mängden tidningar tillskrivs också av flera forskare betydelse för den bredare spridning av skönhetsideal som tog fart efter första världskriget.⁶⁵ Dags- och veckotidningarna öppnade, tillsammans med reklamen, dörren för marknaden för skönhetsingrepp.⁶⁶ *Charme* erbjöd också

läsarna en samling inbundna nummer där Enquists artiklar ingick, vilket antyder ett särskilt intresse för hennes område.⁶⁷ Hon var således en aktör som hade stor påverkan på den nya skönhetsregimen. I texterna skapade Enquist en närhet till läsarna med en förtrolig ton och erbjöd dem också att hämta personliga ”förseglade” svar på redaktionen eller att få dem hemskickade.⁶⁸ I servicen ingick att skaffa produkter från Paris som inte fanns på den svenska marknaden såsom gummibindor för att göra tjocka ben smala och kammar för att locka håret.⁶⁹

Maria Enquists råd i *Charme* visar på den övergång till en modern skönhetskultur som skedde under mellankrigstiden eftersom hon växelvis tipsade om huskurer och moderna preparat som fanns att köpa. I ett tidigt nummer gav Enquist rådet att gnida torrt hår med mærg av gödkalv som skulle smältas över vattenbad och sedan silas.⁷⁰ Allt som oftast hade hon enkla lösningar på läsarnas problem som gick ut på att genomgå behandlingar eller köpa de preparat som hennes institut tillhandahöll. Ju längre tiden gick desto mer benägen var hon att föra fram sina egna metoder som de överlägset bästa på marknaden. En läsare som hade ”ansats till mustasch” fick rådet att använda hennes Trianon-pasta, en annan fick veta att Trianon Fränsalva var det bästa alternativet för att ”med garanti” ta bort fräknar. För att färga ögonfransar och ögonbryn var hennes

egna preparat Creme Clio och Creme Euphrasia utmärkt och mot pormaskar var Lotion Alma och Trianon-puder bästa valet.⁷¹ En kvinna hörde 1923 av sig med önskan om att få fastare byst. Hon fick veta att det visserligen var möjligt att operera hängbröst men att det fodrade en tids sjukhusvistelse. En smidigare lösning var helt enkelt att kvinnan besökte Maria Enquists institut för att genomgå en behandling i en modern bröstdusch "som har en sammandragande inverkan på den slappa huden".⁷² Hon erbjöd andra läsare kostnadsfria besök för att få råd om nagelvård och effektiva gymnastikrörelser.⁷³ Allt som oftast tipsade hon om paraffininjektioner som med fördel kunde utföras på hennes institut. Ingreppen beskrevs som smärtfria, ofarliga och för all framtid bestående.⁷⁴ Utrymmet i *Charme* var en chans att legitimera och normalisera skönhetsingrepp och samtidigt göra reklam för den egna verksamheten.

I slutet av 1923 försvann Maria Enquists namn ur *Charme*, som meddelade att förnyelsen av avdelningen för skönhetsvård förmodligen skulle "hälsas med glädje av alla våra läsarinnor och förvärva oss ytterligare några nya". Framöver skulle skönhetsartiklarna författas av "en av kontinentens skickligaste förmågor, medicine doktor M. Ch. Arnecke, som med sitt goda anseende kunde göra att läsarna med största förtroende kunna följa hennes råd". Skönhetsspalten skul-

le en oberoende dam som diplomerats vid ett av kontinentens skönhetsinstitut ansvara för och "alla frågor ägnas ett samvetsgrant besvarande".⁷⁵ Att den formella utbildningen, pålitligheten och kompetensen hos ersättarna betonades tyder på att förtroendet för Enquist inte längre var lika stort och att hennes expertis ifrågasattes. Att hon ständigt gjorde reklam för sitt eget institut och sina behandlingar i spalterna bidrog förmodligen också till missnöjet. I en insändare, som möjligtvis var skriven av redaktionen, framhöll en (föregiven) läsare att hon inte velat skicka in en fråga tidigare men "sedan det kommit en oberoende dam för skönhetsavdelningen är det bättre".⁷⁶ Vad det än var som utspelade sig föranledde det Maria Enquist att annonsera i såväl *Svenska Dagbladet* som *Dagens Nyheter* för att tillkännage brytningen. Hon meddelade sitt "ärade klientel" att samarbetet med tidningen var brutet.⁷⁷ Att det fanns en konflikt går inte att ta miste på. Flera år senare raljerade *Charme* över Enquist:

Skulle ni tveka om någon snäll människa kom till er och erbjöd sig att göra er 20 år yngre och det t.o.m på så kort tid som på 20 minuter? Helt säkert icke! Ni skulle tacksamt taga emot erbjudandet och kliva in på föryngringsfabriken, antingen den innehades av fru Maria Enquist, hon med paraffininjektionerna, ni vet, institut de Beauté eller någon modern

skönhetskirurg. Ni tvekar! Kanske har ni hört historien om damen med upp-näsan som gick till paraffininstitut och fick den uppsprutad till romerskt format. Damen gick sedan omkring med sin romerska näsa och var mycket stolt över sitt prydnadsfulla nyförvärv. Ända tills hon en dag, vid en stor middag, råkade bli placerad för nära ett stearinljus. Då smalt näsan ned till stor nesa och förlagelse för den olyckliga människan.⁷⁸

Brytningen med tidningen tycks dock inte ha skadat hennes karriär utan verksamheten på Biblioteksgatan fortsatte. I slutet av 1930-talet arbetade hon som skribent för *Aftonbladet*. Under rubriken "Vackrare dag för dag" gav hon råd om hur läsarna kunde förbättra sitt yttre. I *Aftonbladet* uppmanade hon dock inte läsarna att köpa hennes produkter utan tipsade om hemmakurer, som att en mix av ägg, salt och Eau de cologne kunde avhjälpa pormaskar och grönt te och torkad malört tillsammans med massage var bra för att stärka hårkvalitén.⁷⁹ I *Aftonbladet* skrev hon aldrig om paraffininjektioner och skönhetsoperationer berördes bara ett fåtal gånger. Var operationerna kunde utföras nämndes dock inte.⁸⁰

Vid Maria Enquists död auktioneras hennes bibliotek ut och i den bevarade katalogen angavs att hon ägde årgång 1931 av *Veckojournalen*.⁸¹ Det är inte omöjligt att hon arbetade för tidningen eftersom *Veckojournalens* skön-

hetsexpert skrev en hel del om paraffininjektioner och plastikoperationer. Det var vanligt att skribenter skrev under en anonym signatur och i så fall verkade Enquist under signaturen Fedja som förekommer i årgångarna 1930–1931.⁸² Något som ytterligare stärker antagandet att hon arbetade för *Veckojournalen* är att hon annonserade i tidningen, precis som i *Charme* och *Aftonbladet* när hon var verksam där.

Trots att Enquist bedrev en omfattande verksamhet var paraffininjektionerna, och delvis plastikoperationerna, hennes huvudsakliga intresse. Hon beklagade att så många människor underlät att göra det bästa av sitt utseende och ansåg att hon genom sin praktik försköndade mänskligheten.⁸³ Människorna hade blivit fulare, det var Maria Enquist övertygad om, och det berodde på den rastlöshet som moderna människor kände.⁸⁴

"Allting finns att få"

Under mellankrigstiden fanns en slitning mellan kravet på naturlig skönhet som dominerade 1800-talets skönhetsregim och konstgjord skönhet som skapades med hjälp av kosmetika och andra skönhetsprodukter.⁸⁵ Enquist anslöt sig till dem som framhöll att alla metoder var tillåtna för att uppnå fullkomlighet. Hon såg som sin uppgift att ge människor "på vilka naturen genom deras ansikte satt en missvisande mask, deras rätta jag".⁸⁶ Hennes intentioner

kan beskrivas med det som historikern Elizabeth Haiken kallar "the war against ugliness" som präglade det tidiga 1900-talet.⁸⁷ Det är dock tydligt att det inte var socialt accepterat att genomgå skönhetsingrepp eftersom Maria Enquist utlovade full diskretion.⁸⁸

I *Dagens Nyheter* berättade Enquist att hon kände sig lycklig när hon kunde hjälpa "någon som är riktigt, riktigt ful". I artikeln fick läsarna veta att drivna av önskan om att få en fulländad kropp "strömma också männen till skönhetsinstituten, och de kända sig också mera tacksamma mot skönhetsdoktorn som ändrat deras profil än mot en kirurg som räddat deras liv".⁸⁹ Enquist mötte dagligen både "moderna kvinnor och moderna män" i sitt mottagningsrum. Hon konstaterade att männen hade blivit mer måna om sitt yttre än förr. De hade nämligen upptäckt att de inte var ofelbara och fick problemen avhjälpta "med paraffinsprutan och andra till buds stående medel".⁹⁰ Enquist drog slutsatsen att de ökade kraven på männens utseende berodde på att kvinnorna blivit mera nogräknade och kritiska. Männen försökte därför överträffa varandra i konkurrensen. Hon hävdade att "lejonparten" av patienterna i operationsrummet var män.⁹¹ Några år senare angav hon att nästan hälften av kunderna var män.⁹² Det kan ha varit så att männen i högre grad än kvinnorna gjorde kosmetiska ingrepp medan

kvinnorna var den största kundgruppen generellt. Påståendet att det var vanligt bland män kan också ha varit ett försök att locka fler manliga kunder till institutet. I Frankrike och Storbritannien var det få män som gjorde ingrepp och de var inte heller målgruppen, enligt Haiken.⁹³ Medicinhistorikern Sander L. Gilman menar dock att så inte var fallet i USA, där fler män gjorde ingrepp. Han hävdar vidare att forskare har präglats av nutida föreställningar och därför tagit för givet att det var en kvinnlig praktik. Den feminisering av skönhetsingreppen som skett sedan 1980-talet har, menar han, färgat av sig på hur historiker tagit sig an det första genombrottet för kosmetiska ingrepp. Gilman framhåller att eftersom målet med ingreppen var mentalt välmående och ett lyckligt liv var kön underordnat.⁹⁴

Ingen kvinna, även om hon skulle vara hundra år gammal, behövde se äldre ut än 45 år givet utbudet av produkter som fanns att tillgå, hävdade Maria Enquist. Alla borde förstå att det var en stor fördel att se så bra ut som möjligt och att det lönade sig att göra det bästa av sitt utseende.⁹⁵ Stora vinster väntade för den som hade ett vackert yttre, större möjligheter på arbetsmarknaden, vänskap och inte minst större chans att möta kärleken. Detta var också argument som Enquist använde i en artikel i *Dagens Nyheter* 1924 för att legitimera skönhetsingrepp på barn. Hon berättade att:

En stor del av hennes kunder äro barn, och hon är också särskilt intresserad av att förbättra den yngre generationen och gläder sig nästan lika mycket som föräldrarna åt en lyckad operation. Det är dock endast de mest försigkomna ungdomarna som får vara med om paraffininsprutningar och andra operationer av liknande betydelse.⁹⁶

Alltför små barn, lindebarn, kom inte på fråga för paraffininjektioner. Där- emot var både flickor och pojkar i femtonårsåldern välkomna. "Det finns åtskilliga skolbarn som gå omkring och ståta med en paraffinnäsa", hävdade Enquist. Många trodde "att försköning av barn endast passerar i Amerika, men detta är, som man ser, ingalunda fallet". Svenskarna började "mer och mer få ögonen upp för vikten av att deras barn äro så mycket till sin fördel." Det var inte enbart "de burgna klasserna" som sökte upp institutet utan även "ganska fattiga föräldrar underkasta sig umbäranden för att kunna kosta på sina barn en försköning". Föräldrarna hade gemensamt att de önskade ett bättre liv för barnen.⁹⁷ Enquist tycks ha sett ingreppen som en del i en demokratiseringsprocess där alla hade möjlighet att bli vackrare och därmed få ett lyckligare och mer framgångsrikt liv. Om hon faktiskt hade en stor kundgrupp som var barn går inte att avgöra. Intervjun kan ha varit en strategi för att locka föräldrar till institutet genom att normalisera ingrepp på barn.

Under mellankrigstiden länkades skönhetskulturen samman med rasbiologi och i veckotidningar refererades till kända rasbiologer.⁹⁸ Att Maria Enquist intresserade sig för "raskunskap" framgår av att det i hennes bibliotek fanns böcker inom ämnet.⁹⁹ Hon använde också rasbiologiska argument för att legitimera sin verksamhet. Trånga näsvingar var inte något "rastecken", menade hon, och vidare att "rasblandning" ofta kunde "göra underliga näsor".¹⁰⁰ Internationella studier pekar också på en överlappning av rasbiologisk forskning och läkarvetenskapens kosmetiska kirurgi.¹⁰¹ Under 1800-talet och det tidiga 1900-talet var näsornas form en viktig del i diskussionerna om ras. Judars och svarta människors näsor tolkades som ett bevis på att de var primitiva.¹⁰² Näsor sågs alltså som ett "rastecken" och att omforma näsorna motiverades med att det var ett sätt att hjälpa människor att inkluderas i en önskvärd social gemenskap.¹⁰³ Enquists övertygelse om att vissa näsor var fula hade alltså kopplingar såväl till rasbiologi som läkarvetenskap och till föreställningar inom den svenska skönhetskulturen där en "svensk" eller "nordisk" ras fördes fram som det eftersträfvansvärda.

Kampen om ingreppen

Det pågick en kamp mellan läkarkåren och skönhetsinstitutet. Flera internationella studier har identifierat skönhetsingrepp som en arena där läkarvetenskap,

skönhetskultur och kommersiella intressen korsades. Läkare i såväl USA som Europa vände sig mot att kommersiella aktörer utförde ingrepp som krävde medicinsk utbildning. Gränserna mellan rekonstruktiv och estetisk kirurgi var ofta suddiga och skapade en konflikt-yta.¹⁰⁴ Läkarna dömde ut de kommersiella aktörerna som amatörer som profiterade på människors psykiska lidande.¹⁰⁵ Institutet var beroende av den kunskap som läkarvetenskapen producerade och utvecklade men var även delaktiga i att förbättra metoderna.¹⁰⁶ Få av dem som utförde skönhetsingrepp i USA hade utbildning i ämnet.¹⁰⁷ Ekonomhistorikern Therese Nordlund Edvinsson menar att manikyristen som drev verksamheter vid samma tid förmodligen varit elever vid skönhetssalonger eller förvärvat kunskapen genom att studera eller praktisera utomlands.¹⁰⁸ Det är inte orimligt att anta att samma sak gällde för dem som utförde paraffininjektioner.

Läkarkåren, som professionaliserats alltmer under 1800-talet, månade om att ingreppen skulle vara en renodlad medicinsk praktik. Det var en kamp som fördes inte bara mot skönhetsinstitutet utan mot alla som ägnade sig åt så kallat kvacksalveri och som ansågs vara "obehöriga utövare av läkekonst".¹⁰⁹ Maria Enquist tycks ha intresserat sig för anklagelser om kvacksalveri eftersom hon hade boken *Läkarkonst, kvacksalveri och vidskepelse* från 1926 i sin ägo. I boken

beskrivs bland annat hur felaktiga kirurgiska ingrepp kan få förödande konsekvenser och måste utföras av utbildade läkare.¹¹⁰ Kritiken mot instituten tog sin utgångspunkt dels i att riskerna för misslyckade ingrepp var stora, dels i moraliska invändningar som handlade om hur tekniska och vetenskapliga framsteg skulle användas. Medicinaren Joseph Safian har visat hur de få plastikkirurger som var aktiva under 1920-talet arbetade med den nästintill omöjliga uppgiften att avlägsna paraffin som vandrat i kroppen på patienterna efter att ha sprutats in av amatörer.¹¹¹ Det finns exempel på svåra fall i Sverige där läkare fick operera bort felaktigt insprutad paraffin och läkare uppmanade myndigheterna att förbjuda skönhetsinstitut att utföra kosmetiska ingrepp.¹¹² I *Dagens Nyheter* 1930 rapporterades om läkaren Siri Söderlund-Naelsund som specialiserat sig på skönhetsvård. Hon behandlade återkommande människor som genomgått misslyckade kurer och ingrepp. "Bland de svåraste och farligaste äro de som har en gammal paraffininsprutning att bli av med. – Varför kan inte folk ha sina näsor som de äro?" undrade hon. Vidare berättade hon att det verkade så lätt i annonserna att ändra på näsan, trots att det var kroppens ömtåligaste del. Söderlund-Naelsund förklarade att paraffininjektionerna efter tio till tjugo år bildade tumörer, spred sig ojämnt in i vävnaderna och täppte till blodomloppet

så att näsan blev blåröd. Ofta visste ingen att patienterna "förbättrat" ansiktet "varför hela återuppsnyggningsproceduren måste ske i djupaste hemlighet".¹¹³ Men även Maria Enquist hävdade att hon med sin kompetens "räddat" kvinnor med skadade ansikten. I *Charme* besvarade hon en fråga från en läsare om huruvida det gick att avlägsna insprutad paraffin. Enquist svarade att hon "under årens lopp många gånger borttagit ojämnt placerad paraffin utförd i Tyskland och annorstädes, och detta kan utföras med en enda behandling".¹¹⁴ Hon gav sken av att det var betydligt enklare än vad Söderlund-Naeslund angav. I USA förekom det att även skönhetspecialister avrådde från ingrepp.¹¹⁵ Enquist varnade också för vissa ingrepp som att fylla ut vecken mellan ögonbrynen med paraffin eftersom det var "ganska riskabelt, emedan tromber och nybildningar kunna uppstå på denna plats".¹¹⁶ Hon avrådde också från bröstoperationer eftersom det var omständligt och kostsamt.¹¹⁷ *Dagens Nyheter* rapporterade 1936 om en ung läkare på Sabbatsberg som hade utbildat sig inom den kosmetisk-plastiska kirurgin "och nått goda resultat". Liknande operationer hade, enligt *Dagens Nyheter*, främst "företagits på mer eller mindre mystiska institut och ofta av rena kvacksalvare".¹¹⁸ Denna typ av ingrepp var inte tänkta som "lyxoperationer" utan på Sabbatsberg skulle de förmodligen enbart ta emot de mer "behjärtansvärda

fallen" där ansiktetsfelen kunde leda till en depression.¹¹⁹ På Sabbatsberg hade läkarna bland annat hjälpt en man, som led av psykiska besvär på grund av sin "bulliga näsa".¹²⁰ Amerikanska kirurger ansåg att deras praktik skilde sig från skönhetsinstitutens eftersom de ville "hela" människor, inte göra dem vackrare. Haiken argumenterar för att ingrepp utförda av läkare måste förstås som något mer än en medicinsk praktik eftersom verksamheten hade likheter med de privata aktörernas.¹²¹ Även Maria Enquist menade att hon ökade människors välmående. När en kvinna med ett tidigare "härjat" utseende såg resultatet efter en ansiktslyftning "återvann hon sin tro på sig själv och med den sin säkerhet" och tyckte att "livet är åter värt att leva".¹²²

I *Charme* 1921 berättade Enquist att i de fall hon kunde hjälpa en patient som "deformerats genom olycksfall eller sjukdom är hans tacksamhet ofta rörande". Hon funderade på att öppna en filial i Rom "där skönhetsvården ligger ganska nere och där bl.a. många italienska krigsinvalider säkert skulle bli tacksamma patienter".¹²³ Även här syns hur den kosmetiska och rekonstruktiva kirurgin överlappade varandra. Ett extra tydligt exempel på de diffusa gränserna var ingrepp som syftade till att avhjälpa de så kallade sadelnäsorna som kännetecknades av en insjunken näsrygg. En sadelnäsa kan vara ärftlig eller orsakas av infek-

tioner, lupus eller turberkolos. Men den är framför allt en effekt av syfilis, vilket såklart innebar ett stigma.¹²⁴ Sadelnäsorna var en av de "deformiteter" som läkarevetenskapen kom att intressera sig för när paraffininjektionerna utvecklades. Illustrationerna i Maria Enquists annonser visade relativt ofta upp personer med sadelnäsa men utan att det påtalades att det var just en sådan. Samtida betraktare förstod dock förmodligen direkt vad det var fråga om.

Konkurrens och marknadsföring

I annonsmaterial från skönhetsinstituten betonades att ingreppen utfördes på

vetenskaplig grund eller av läkare som var specialiserade på området. Det tycks ha varit så att Enquist utförde ansiktslyftningar och paraffininjektioner men att hon, i alla fall enligt annonsmaterialet, överlät de större operationerna till en "kirurg skolad i plastiska operationer".¹²⁵ I en annons i *Dagens Nyheter* under rubriken "Vetenskaplig skönhetsvård" angavs att "Alla plastikoperationer utföras av leg. Läkare, specialister".¹²⁶ Begreppet "specialist" dök ständigt upp i relation till skönhetsbehandlingar och det är något oklart vad det innebar. Förmodligen handlade det om personer med kunskaper i ämnet och lång erfarenhet, snara-

VETENSKAPLIG SKÖNHETSVÅRD

MARIA ENQUIST

Exam. sjukgymnast.

Institut för skönhetsvård och

plastiska operationer.

Biblioteksgatan 6—8, Stockholm.

En bild av institutets operationssal.

Charme, nr 4, 1921. Det är tydligt att fotografiet syftar till att ge intryck av en sjukhusmiljö, professionell och klinisk. Rummet är avskalat, möblerat med ett medicinskåp, operationsstolar och taburetter och förefaller sterilt i både bildlig och bokstavlig mening. Det signalerar professionalism, medicinsk sakkunskap och att Maria Enquist besitter kunskap om kirurgi och vikten av god hygien. Reproduktion: Kungliga biblioteket.

re än om människor som genomgått en viss utbildning. Alla plastikoperationer utfördes dessutom "efter världsberömda amerikanska och franska läkares metoder".¹²⁷

I flera annonser och även på en affisch finns fotografier som visar operationssalen på Maria Enquists institut, förmodligen för att förstärka känslan av att det var en seriös verksamhet.¹²⁸ Det utlovades också att institutet var "försedd med de mest moderna och hygieniska anordningar".¹²⁹ Denna typ av "vetenskaplig marknadsföring" är vanlig idag men till stor del utforskad i ett svenskt historiskt perspektiv.¹³⁰ Den ska inte enbart ses som ett svar på läkarnas kritik utan användes också som en strategi för att hävda sig i konkurrensen mot andra institut. Detta är Maria Enquists och konkurrenten Maria von Mickwitz verksamheter exempel på. De annonserade ofta i samma tidningar, och ofta på samma sidor i såväl vecko- som dagstidningarna, även i *Charme*.¹³¹ Bägge betonade vidare att de funnits på marknaden under en lång tid för att stärka sin position som seriösa aktörer och framför allt som det främsta alternativet.¹³²

Maria von Mickwitz, född Maja Catharina Hull 1854, i Vånga i Östergötland, var dotter till Johannes Hull som var grundläggare och sedermera ingenjör och byggmästare.¹³³ Hon är betydligt svårare att spåra än Maria Enquist. Det beror förmodligen på att hon

levde några år utomlands. I Rotemännens arkiv 1878–1926 står hon listad som återvändande rysk undersåte. Hon talade både tyska och ryska.¹³⁴ 1897 finns hon omnämnd i en notis om att en fastighet som hennes mamma, Johanna Hull, lämnat efter sig sålts. Där står också att hon är änka efter ingenjören Georg Dietricks von Mickwitz.¹³⁵ Fadern John Hull, då bosatt i Göteborg, avled 1905 och i pressen nämndes att han arbetat med såväl vägbyggen som sjösänkingsföretag.¹³⁶ Ett år efter faderns död finns den första annonsen i pressen för hennes skönhetssalong där hon gör reklam för ansikts- och hårbehandlingar, manikyr och pedikyr.¹³⁷ Det är tänkbart att hon använde arvet till att investera i verksamheten men hennes make bör också ha tillhört en finsk adelssläkt med rötter i Tyskland och även han kan alltså ha lämnat efter sig ett arv. Samma år som institutet öppnades hävdades i pressen att hon var utbildad vid ett tyskt världsberömt institut i Berlin och att hon "med framgång" praktiserat i Ryssland. Under sommaren 1906 öppnade hon också en tillfällig filial på Gotland.¹³⁸ Även von Mickwitz var alltså en driftig affärskvinna. Till skillnad från Enquist tycks hon själv inte bara ha utfört paraffininjektioner utan även plastikoperationer.¹³⁹

Även om skönhetsinstitutet annonserade flitigt i veckopressen var det inte så att ingreppen enbart hyllades av tidningarnas skribenter. Ett antal varnande

fingerar höjdes. Efter att Maria Enquist lämnat *Charme* hade tidningen en mer kritisk hållning till paraffininjektioner som beskrevs som riskabla.¹⁴⁰ "Paraffininjektioner kunna ge goda resultat", meddelade *Charme* 1926, "men risken för infektion eller senare deformation finnes, ehuru den ej behöver vara stor".¹⁴¹ Två år senare rekommenderades paraffininjektion endast "under läkarkontroll".¹⁴² I takt med att kritiken ökade från läkarkåren blev också skribenterna mer negativa. På 1930-talet avrådde *Charme* fullständigt från injektioner.¹⁴³ Till *Idun* skrev en kvinna 1922 att hon tidigare haft en fyllig barm men efter att ha ammat sitt barn "har den blivit tom och slankig". Hon sökte råd om hur hon kunde återfå bystens form men var orolig eftersom det annonserades om "så mycket märkvärdiga saker i den vägen" och uppmanades att akta sig för den typen av annonser.¹⁴⁴ Samma år satte Maria von Mickwitz in en annons i *Dagens Nyheter* där hon som "som sakkunnig kände sig manad att framlägga ett beriktigande" angående den information som lämnats i veckotidningarna *Husmodern* och *Idun*. Hon menade att det inte fanns någon som "hälst risk förbunden med paraffininjektioner" om de utfördes av en skolad person. Detta påstående styrkte hon med dels ett påstående att facklitteraturen visade att så var fallet, dels med en hänvisning till sina 22 års erfarenhet på området.¹⁴⁵

Plastiska operationer och paraffininjektioner.

före. *efter.*

Denne heder vixt för ett ansikte, deformationer genom förtvåning och klagande kinder, som grundligt förbättrats av uppgjorda igen hand. Denne är kirurgiska Berlin.

före. *efter.*

Denne Dam har ett år i pannan som blivit utjämnat med plastisk paraffin.

före. *efter.*

Härderna vixt utsmetade före och efter paraffinbehandlingar.

före. *efter.*

"Där det skär på lite i halsen, halsen, är en fru till tjänst med gamla ansen."

före. *efter.*

Kinder utjämnade med plastisk paraffin.

före. *efter.*

Utslående öron tillhållna av framstående kirurg från Berlin enligt av honom upfunnen metod. Öronskåpan som vätska varje kvinnligt och manligt ansikte öppnar sig bättre kirurg.

före. *efter.*

Fru Maria von Mickwitz utjämnar genom paraffininjektioner vreden i pannan, som vätska varje kvinnligt och manligt ansikte öppnar sig bättre kirurg.

före. *efter.*

Kinder utjämnade med plastisk paraffin.

Två viktiga punkter!

1. De plastiska operationerna utföras av en av de mest kända kirurgerna i Berlin, som grundligt förbättrats av uppgjorda igen hand. Denne är kirurgiska Berlin.
2. De plastiska operationerna utföras av en av de mest kända kirurgerna i Berlin, som grundligt förbättrats av uppgjorda igen hand. Denne är kirurgiska Berlin.

Därför

kan du med största förtroende vända dig till mig.

Ämbetsadress: Mollatons från Tietz Str. 14.

ÖBRI. Düsseldorf. Inget kirurgi. 11-5
Drottningstr. 11. A. T. Dr. 14.1.
Instituti för plastiska paraffininjektioner och operationer.

*"Plastiska operationer och paraffininjektioner", Svenska Dagbladet, 16 juli 1922.
Reproduktion: Kungliga biblioteket.*

"Paraffininjektioner", Dagens Nyheter 31 december 1918. Reproduktion: Kungliga biblioteket.

"Plastiska operationer", Dagens Nyheter 6 mars 1932. Reproduktion: Kungliga biblioteket.

Det som von Mickwitz reagerade mot, förutom exemplet ovan, var förmodligen när *Idun* rekommenderade Enquists institut för paraffininjektioner men uppmanade läsaren att "betänka er, innan ni underkastar er en sådan behandling".¹⁴⁶ Samma år fick en läsare som bad om råd

"Skönhetsvård", Svenska Dagbladet 23 oktober 1921. Även om Maria von Mickwitz fotografier är något oskarpa i tryck är de trovärdigare än Maria Enquists illustrationer som inte säger mycket om hur kunderna såg ut i verkligheten, vare sig före eller efter ingreppen. Men trots detta tycks Enquists marknadsföring ha fungerat; kunderna fortsatte uppenbarligen att komma till hennes institut. Noterbart är att trots att Maria Enquist hävdade att hälften, eller fler, av hennes kunder var män visar bildmaterialet från de båda instituten i huvudsak kvinnor. Reproduktion: Kungliga biblioteket.

om ett fult veck i pannan veta att paraffin "nog för tillfället utfylla en hålighets, men det är ett dyrbart medel, som snart måste göras om igen och som även verkar skadligt på hudens vävnader".¹⁴⁷ I *Husmodern* ställdes frågan hur en kvinna kunde bli av med rynkor i ansiktet. Hon ville själv lösa problemet och önskade tips på tillvägagångssätt. Hon fick beröm eftersom hon "så resolut går till det ej precis så lättvindiga arbetet med att taga bort rynkor" och gratulerades "till det kloka beslutet att själv utföra arbetet!".¹⁴⁸ I en krönika i *Arbetet* med den slagfärdiga rubriken "Skönhetens

sol- och vårinstitut” hånades alla metoder och preparat som erbjöds på skönhetsalongerna. Skribenten ondgjorde sig över en ”mjuknad paraffinnäsa, som vände sig efter vinden och knivsnitt vid tinningarna för att för att spänna överflödig ansiktshud”. Begreppet vetenskaplig skönhetsvård förkastades och annonserna för diverse behandlingar avfärdades och kallades för humbug.¹⁴⁹

Det var således inte bara mellan läkare och de privata aktörerna som det fanns slitningar utan även pressen blev en konfliktyta där paraffinet debatterades.

I Maria von Mickwitz annonser användes fotografier som ett sätt att ”garantera” lyckade resultat, något som också förekom i USA och Frankrike vid samma tid.¹⁵⁰ En annons i *Svenska Dagbladet* skiljer sig från de övriga genom att innefatta hela elva fotografiskt dokumenterade exempel på lyckade ingrepp.¹⁵¹ Maria Enquist använde däremot enbart tecknade illustrationer. Skälen till detta redovisas aldrig men en anledning skulle kunna vara diskretion – och möjligen en önskan att visa att hennes institut garanterade sådan –, en annan att hon inte hittat någon som var villig att ställa upp på att bli fotograferad. Möjligen kan det också vara så att von Mickwitz, som sannolikt hade fortsatta kontakter i Tyskland och Ryssland, fått bildmaterial därifrån. Både Enquist och von Mickwitz använ-

de samma illustrationer och fotografier under hela perioden. Det stärker också misstanken om att det var svårt att få kunder att ställa upp på före- och efterbilder. När von Mickwitz annonserade 1921 åtföljdes fotografierna av följande text: ”Det första togs när damen 1920 började behandlas. Båda kinderna led då av fullständig förlust av bindväv, orsakad icke av sjukdom utan av medfödd atropi-förtvining. Den andra visar bägge kinderna i naturligt, återställt skick.”¹⁵² Före- och efterbilder var ett effektivt sätt att visa på metodens lyckade resultat. I ett medielandskap där fotografier inte slagit igenom helt stärktes trovärdigheten genom de autentiska bilderna.

Maria Enquist använde alltså inte fotografier. För att stärka sin trovärdighet använde hon i stället strategin att redogöra detaljerat för hur ingreppen gick till, vilket syftade till att bevisa att hon hade den gedigna kunskap som behövdes. I *Charme* beskrev hon hur en operation av en haka kunde gå till: ”En smal remsa borttages ur underläppen för att åstadkomma den form Ni önskar. [...] Om det göres en liten utfyllning med paraffin runt hålet, kan gropen bli större, d.v.s. om hakan inte är tillräckligt stor förut”.¹⁵³ När det gällde ansiktslyftning togs en ”en spetsig oval” hudbit bort precis innanför hårfästet.¹⁵⁴ Mot de sneda eller ”insjunkna” näsorna var metoden ”utomordentligt enkel”. Efter att ”hu-

den på nässpetsen gjorts känslolös, från en med skruv försedd spruta, inpressas den nödiga mängden paraffin och eventuellt sedan genom tryck på lämpligt sätt fördelas". I paraffinen "inväxer sedermera bindväv, fixerande den på sin plats".¹⁵⁵ von Mickwitz i sin tur använde Enquists strategi med detaljerad teknisk information mot henne och utmanade och undergrävde därigenom hennes anspråk på expertis. I en annons i *Svenska Dagbladet* ifrågasatte hon Enquists påstående om paraffinets smältpunkt: "Med 52 till 58 grader smältpunkt på paraffinet är riskabelt att arbeta, alldenstund, om en näsprofil bildas av så hård paraffin uppstå tryck och nervsmärtor vid näsroten. Med dylik hård paraffin behandlas icke inom Institut v. Mickwitz".¹⁵⁶

När annonsen i *Svenska Dagbladet* infördes 1928 hade kampen mellan Enquist och von Mickwitz om positionen som ledande skönhetsexpert och innehavare av Stockholms främsta skönhetsinstitut pågått i decennier. Redan 1915, i en reklamannons i *Dagen Nyheter*, påstod von Mickwitz att hennes institut var det främsta alternativet eftersom det var det "bäst renommerade enär där inga misslyckade operationer förekommit".¹⁵⁷ Just betonandet av den egna professionaliteten genom att framhålla att andra institut misslyckades med sina ingrepp och alltså drevs av amatörer med bristande kunskap var återkommande i

marknadsföringen. Maria von Mickwitz skulle emellertid få ångra sin självsäkerhet. Det framgår av en artikel i *Arbetaren* publicerad 1927. Där uppmärksammades en kvinna som stämt ett av huvudstadens institut. Hon hade genomgått paraffinbehandlingar 1921 men i stället för det förväntade resultatet "fått sitt utseende totalt förstört för all framtid". Kvinnan hade tvingats genomgå flera operationer för att försöka åtgärda missbildningarna.¹⁵⁸ Institutet som pekades ut var von Mickwitzs men målet tycks inte ha gått till rättegång utan parterna förefaller ha gjort upp utanför rättssalen.¹⁵⁹ Skandalen tycks, trots att den mediala uppmärksamheten var begränsad, ha blivit förödande för institutet. Den sista annonsen om von Mickwitz institut publicerades 1929. Då hävdade hon att hon var den "enda i Sverige som äger Diplom och rättighet att utföra paraffininjektioner".¹⁶⁰ Därefter försvinner spåren efter Maria von Mickwitz och Maria Enquist fortsatte att dominera den kommersiella marknaden.¹⁶¹

Institutet efter 1930-talet

Enquist arbetade emellertid även hon i motvind. I hennes fall handlade det dock inte om någon stämning från en missnöjd patient utan om kritiken från läkarvetenskapen som under 1930-talet började spilla över mer och mer i dags- och veckotidningarna. *Charme* rapporterade 1927 att det verkade som att paraf-

fininjektionernas tid var förbi och att de hade ersatts av ”plastiska operationer”.¹⁶² Maria Enquists institut marknadsförde paraffininjektioner fram till 1938. Det är omöjligt att säga om det bara var ur annonserna som paraffinet försvann eller om hon helt enkelt slutade utföra ingreppen. Samma år försvann ”institut för plastiska operationer” ur institutets namn. Ett par år senare bytte det ännu en gång namn, till AB Maria Enquist institut.

Maria Enquist avled 1942 av rosfeber i ansiktet och lunginflammation.¹⁶³ Då tycks verksamheten ha blomstrat och i *Aftonbladet* konstaterades att institutet var värt miljonbelopp.¹⁶⁴ Men Enquist försvann inte från rampljuset efter sin död, snarare tvärtom. Det följde en utdragen arvstvist som bevakades av medierna men även väckte intresse ”bland allmänheten och i juristkretsar”.¹⁶⁵ Maria Enquist hade omvandlat sitt institut till ett aktiebolag 1939 och testamenterat merparten av aktierna till maken Raimondo Longo. Sönerna Nils och Anders Enquist fick dela på den återstående delen. Hennes avlidne sons, Arne Enquist, änka Ruth Enquist blev därmed utan arv. Det gåvobrev som hade upprättats 1918 hade alltså ersatts av testamentet. Tvisten gällde huruvida det var ett lagligt förfarande och vilka

som var de rättmätiga arvingarna.¹⁶⁶ Rättsprocessen avgjordes i Högsta domstolen; Longo vann.¹⁶⁷ Han drev institutet vidare i Maria Enquists namn. AB Maria Enquist institut fortsatte att sälja hennes produkter men Raimondo Longo specialiserade verksamheten mot håltagning i öronen.¹⁶⁸ Det kan vara så att det inte längre fanns en marknad för skönhetsingrepp och att han därför valde en annan väg för institutet. En annan förklaring är möjligen att det var Maria Enquist som utförde de kosmetiska ingreppen och att verksamheten inte kunde erbjuda samma behandlingar efter hennes död.

Relationen med Maria Enquists söner tycks inte ha blivit bättre när Longo ville sälja institutet 1969. Kontakten om försäljningen sköttes via advokater.¹⁶⁹ Verksamheten såldes 1970 och övertogs av Bergstens Diatermi och skönhetsssalonger men drevs vidare under namnet AB Maria Enquist, åtminstone fram till 1977. Samma år avled Raimondo Longo, nästan på dagen trettiofem år efter Maria Enquists död.¹⁷⁰ Och därmed tog historien om Maria Enquists framgångsrika institut slut.

Denna text har genomgått vetenskaplig granskning av externa bedömare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Therese Nordlund Edvinsson, "Fäfänga till salu: manikyrister i 1910-talets Stockholm", Madeleine Bonow & Paulina Rytönen (red.), *Genus och företagande*, Stockholm: Svenska sällskapet för antropologi och geografi 2017.
- 2 Köpekontraktet i privat ägo.
- 3 Köpekontraktet i privat ägo.
- 4 Nordlund Edvinsson 2017, s. 38.
- 5 "Femtio års modehistoria...", *Stil*, våren och sommaren 1952, opaginerad.
- 6 Nordlund Edvinsson 2017, s. 41–42.
- 7 Nordlund Edvinsson 2017, s. 41–42. Salongens namn kom dock att vara detsamma i några år även om det i de många annonser som sattes in i dagspressen framgick att det var Maria Enquist som ägde det, se bland annat: "Generande hårväxt", *Svenska Dagbladet* 1909, "Generande hårväxt", *Svenska Dagbladet* 2 december 1911.
- 8 Nordlund Edvinsson 2017 s. 36–37, 41–42. I *Idun* angavs att det fanns 34 olika skönhetsinstitut 1920; "Stockholmskan framför toalettspeglarna", *Idun* nr 46 1920, s. 786.
- 9 Giseline Kuipers, "The expanding beauty regime: Or, why it has become so important to look good", *Critical studies in fashion & beauty*, vol. 13, nr. 2 2022, s. 209.
- 10 "Dyrt och dyrast", *Dagens Nyheter* 17 december 1917.
- 11 "Misspyrdande hårväxt", *Svenska Dagbladet* 19 september 1915.
- 12 "Besök på Paris skönhetsinstitut", *Charme* nr 13–14 1922, s. 24.
- 13 "Förbättring af ansiktsdragen", *Dagens Nyheter* 24 oktober 1911.
- 14 Thérèse Andersson, *Beauty Box – Filmstjärnor och skönhetskultur i det tidiga 1900-talets Sverige*, Stockholm 2006; Eva Blomberg, *Vill ni se en stjärna? Kön, kropp och kläder i Filmjournalen 1919–1953*, Lund, 2006; Emma Hilborn, "Where's the beef? The feminisation of weight-loss dieting in Britain and Scandinavia c.1890–1925", *Gender & History*, april, 2024; Emma Severinsson, *Moderna kvinnor: modernitet, femininitet och svenskhet i svensk veckopress 1920–1933*, [Diss.] Lund 2018; Johan Söderberg, *Röda läppar och shinglat hår. Konsumtionen av kosmetika i Sverige 1900–1960*, Stockholm 2001.
- 15 Anita Andersson, *Estetik på klinik. Den estetiska kirurgins legitimerande retorik*, Stockholm 2005, s. 18.
- 16 Nordlund Edvinsson 2017.
- 17 Lena Andersson-Skog, "In the shadow of the Swedish welfare state: Women and the service sector", *Business history review*, vol. 81, nr 3 2007, s. 455.
- 18 Anita Göransson, "Gender and property rights: Capital, kin and owner influence in nineteenth- and twentieth-century Sweden", *Business History*, vol 35, nr 3 1993; Anita Du Rietz, *Kvinnors entreprenörskap under 400 år*, Stockholm 2013, s. 45.
- 19 Therese Nordlund Edvinsson. "Transnational pioneers: Swedish-American returnee migrants and the shaping of the late 19th-century Swedish beauty salons", *Business History*, vol. 21, nr 1 2024, s. 8.
- 20 Lois W. Banner, *American beauty*, New York 1983; Nordlund Edvinsson 2024.
- 21 Jessica P Clark, *The business of beauty: gender and the body in modern London*, London 2020, s. 140.
- 22 Arkivet finns bevarat hos Maria Enquists släktingar.
- 23 Carolyn Comiskey, "Cosmetic Surgery in Paris in 1926: The case of the amputated leg", *Journal of Women's history*, nr 3 2004, s. 32.
- 24 Sander L. Gilman, *Making the body beautiful. A cultural history of aesthetic surgery*, Princeton 1999, s. xviii; Deborah A. Sullivan, *Cosmetic Surgery. The cutting Edge of Commercial Medicine in America*, London 2001, s. 34–37.
- 25 Sullivan 2001, s. 39.
- 26 Sullivan 2001, s. 40.
- 27 Gwen, pseudonym för Else Kleen, *Gwens bok för hemmet*, Stockholm 1907, s. 205.

- 28 "Om hvartannat", *Helsingborgs Dagblad* 3 mars 1901.
- 29 Gilman 1999, s. 252.
- 30 Peter Walter, "Complications from injectable materials used for breast augmentation", *Plastic surgery* 2008:17, s. 89–96; Gilman 1999, s. 254–255.
- 31 "Göteborgs läkarsällskap", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 13 april 1911; "Göteborgs läkarsällskap", *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning* 26 maj 1911.
- 32 Jane A. Petro, "History of the Facelift: The First Three Decades", Mohammad Banki, Elie M. Ferneini & Charles L. Castiglione (red.), *Complications in Maxillofacial Cosmetic Surgery Strategies for Prevention and Management*, Cham 2018, s. 6.
- 33 "Maria von Mickwitz", *Svenska Dagbladet* 14 oktober 1928.
- 34 Sullivan 2001, s. 51.
- 35 Dödsannons, *Dagens Nyheter* 8 februari 1942.
- 36 Dödsannons, privat ägo.
- 37 "Kungörelse", *Post- och Inrikes Tidningar* 21 juni 1900.
- 38 Lista över kransar från begravningen, privat ägo.
- 39 Stockholms stadsarkiv, Rotemansarkivet.
- 40 Intervju Bibi Klevemark, släkting till Maria Enquist, 13 juni 2023.
- 41 Intervju Bibi Klevemark, släkting till Maria Enquist, 13 juni 2023; Stockholms stadsarkiv, Rotemansarkivet.
- 42 Stockholms stadsarkiv, Rotemansarkivet.
- 43 Stockholms stadsarkiv, Rotemansarkivet.
- 44 Gåvobrev 1918, privat ägo.
- 45 Stockholms stadsarkiv, Rotemansarkivet.
- 46 Stockholms stadsarkiv, Rotemansarkivet.
- 47 "Södermarisen har försvunnit", *Dagens Nyheter* 3 augusti 1921.
- 48 "Södermarisen har försvunnit", *Dagens Nyheter* 3 augusti 1921.
- 49 Meny- och placeringskort från bröllopet, 15 maj 1927, privat ägo.
- 50 Telegrampärm från bröllopet, 15 maj 1927, privat ägo.
- 51 "Flera flygmaskiner hit från Italien", *Svenska Dagbladet* 4 maj 1920; "Italienska flygare till Sverige", *Dagens Nyheter* 4 maj 1920.
- 52 "Namn och nytt", *Dagens Nyheter* 30 juni 1921.
- 53 Kontrakt 1927, privat ägo.
- 54 Dödsannons, privat ägo.
- 55 Med utgångspunkt i Kungliga Bibliotekets databas för svenska dagstidningar och med förbehållet att databasen inte täcker in alla tidningar på marknaden. Reklam i dags- och veckopress var inte heller enda sättet att hitta kunder. Andra institut som annonserade var: "D:r E Duajrdins Kosmetika Kliniker, Köpenhamn", *Iduns veckotidning* nr 6, 1919, s. 100; "Doktor I F Kapp", "Plastiska operationer", *Dagens Nyheter* 1 januari 1929; Doktor Leonhard J. Sahlin, "Plastiska operationer", *Dagens Nyheter* 25 februari 1931; Institutet Paraffineum, "Anmärkningarna mot Paraffineum", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 14 oktober 1932.
- 56 "Södermarisen har försvunnit", *Dagens Nyheter* 3 augusti 1921; "Stockholmskan framför toalettspegeln", *Idun* nr 46 1920, s. 786.
- 57 "Stockholmskan framför toalettspegeln", *Idun* nr 46 1920, s. 786.
- 58 "Låt mig vara som jag ä", *Succés-Visor Rolf-Revy*, Stockholm: Ernst Rolfs musikförlag 1921 och "Tidningskolportörens paradmarsch", *Rolfs bästa visor: minnesupplaga*, Stockholm 1943.
- 59 Elisabet Hemström, *Vem och Vad? Person- och kulturhistorisk nyckel till Ernst Rolfs kupletter*, Falu kulturnämnds skriftserie 31, 2012, s. 17.
- 60 Annon, *Göteborgs Dagblad* 12 november 1921; "Skönhetsvård", *Svenska Dagbladet* 23 oktober 1921.
- 61 "Skönhetsvård", *Svenska Dagbladet* 23 oktober 1921; reklamblad, privat ägo.
- 62 Dödsannons, privat ägo.
- 63 "Skönhetsråd", *Charme* nr 10 1923, s. 21.

- 64 Nicholas 2015, s. 63, 64, 67.
- 65 Andersson 2006, s. 127, 132; Kathy Peiss, *Hope in a jar. The making of America's beauty culture*, New York 1998 s. 50; Roberta Pollack Seid, *Never too thin: Why Women are at war with their Bodies*, New York 1989, s. 61, 94; Severins-son 2018, s. 185–187.
- 66 Sullivan 2001, s. 48.
- 67 "Charmes artiklar om skönhetsvård", *Charme* nr 6 1922, s. 18.
- 68 "Frågor och svar", *Charme* nr 2 1922, s. 15; "Frågor och svar", *Charme* nr 2 1922, s. 16.
- 69 "Frågor och svar", *Charme* nr 6 1922, s. 19; "Skönhetsråd", *Charme*, nr 9 1922, s. 19.
- 70 "Rationell hårskötsel", *Charme* nr 4 1921, s. 15.
- 71 "Frågor och svar", *Charme* nr 4 1922, s. 14; "Frågor och svar", *Charme* nr 6 1922, s. 19; "Skönhetsråd", *Charme* nr 8 1922, s. 19; "Skönhetsråd" *Charme* nr 9 1922, s. 15; "Armarna och halsens skönhetsvård", *Charme* nr 10 1922, s. 17.
- 72 "Skönhetsråd", *Charme* nr 10 1923, s. 22.
- 73 "Skönhetsråd", *Charme* nr 7 1923, s. 18–19.
- 74 Se bland annat: "Skönhetsråd", *Charme* nr 13–14 1922, s. 26; "Skönhetsråd", *Charme* nr 16 1922, s. 18–19; "Skönhetsråd", *Charme* nr 20 1922, s. 18–19; "Skönhetsråd", *Charme* nr 2 1923, s. 18–19; "Skönhetsråd", *Charme* nr 3 1923, s. 18–19.
- 75 "Nyheter inom skönhetsvärden", *Charme* nr 17 1923, s. 19.
- 76 "Skönhetsråd", *Charme* nr 2 1924, s. 22–23.
- 77 "På förekommande anledning", *Svenska Dagbladet* 4 november 1923, s. 25; "På förekommande anledning", *Dagens Nyheter* 4 november 1923, s. 22.
- 78 "20 år yngre på 20 minuter", *Charme* nr 4 1931, s. 36.
- 79 "Fet hy behöver olja", *Aftonbladet* 1 december 1937; "Massage mot matt hår", *Aftonbladet* 1 september 1937.
- 80 "Rökiga rum, blåsigt luft, svagt ljus förstör ögat", *Aftonbladet* 11 november 1936; "Sug inte på tummen, stå på båda benen", *Aftonbladet* 30 juni 1937; "Klok karl är kokett", *Aftonbladet* 22 september 1937; "Tacksamt arbete att förbättra sig själv", *Aftonbladet* 21 april 1937.
- 81 "Fru Maria Longos bibliotek", Stockholms stads bokauktionskammare nr 17 1943, privat ägo.
- 82 Jarl Torbacke, "Vecko-Revyns verkliga skapare", Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *PS till den svenska pressens historia*, Göteborg 2006, s. 51.
- 83 "Vill ni byta yrke?", *Dagens Nyheter* 13 september 1925.
- 84 "Munnen och leendet", *Charme* nr 6 1922, s. 17.
- 85 Beth Haiken, "Plastic Surgery and American Beauty at 1921", *Bulletin of the History of Medicine*, vol. 68, nr 3, 1994, s. 436; Peiss 1998, s. 152–154.
- 86 "Stockholmskan framför toalettspegeln", *Idun* nr 46 1920, s. 786.
- 87 Haiken 1994, s. 453.
- 88 Annons, *Göteborgs Dagblad* 12 november 1921.
- 89 "Södermarisen har försvunnit", *Dagens Nyheter* 3 augusti 1921.
- 90 "Södermarisen har försvunnit", *Dagens Nyheter* 3 augusti 1921.
- 91 "Södermarisen har försvunnit", *Dagens Nyheter* 3 augusti 1921.
- 92 "Medelåldern missköter sig – bör bättra sig", *Dagens Nyheter* 16 augusti 1925.
- 93 Elizabeth Haiken, *Venus envy: a history of cosmetic surgery*, Baltimore: Johns Hopkins University Press 1997, s. 31.
- 94 Gilman 1999, s. 31–32.
- 95 "Medelåldern missköter sig – bör bättra sig", *Dagens Nyheter* 16 augusti 1925.
- 96 "Paraffinnäsa och blekt hår på smättingar", *Dagens Nyheter* 14 september 1924.
- 97 "Paraffinnäsa och blekt hår på smättingar", *Dagens Nyheter* 14 september 1924.

- 98 Severinsson 2018, s. 158–159.
- 99 Hon ägde bland annat Hans F.K. Günt-her, *Europas raser*, Uppsala 1925 & Gustav Kraitschek, *Raskunskap: kortfattad framställning av människorasernas uppkomst, utbredning och egenskaper*, Uppsala 1925; "Fru Maria Longos bibliotek", Stockholms stads bokauktionskammare nr 17 1943, privat ägo.
- 100 "Paraffininjektioner som skönhetsmedel", *Charme* nr 2 1922, s. 15; "Snytt småbarn försiktigt", *Aftonbladet* 17 mars, 1937.
- 101 Paula J. Martin, *Suzanne Noël: cosmetic surgery, feminism and beauty in early twentieth-century France*, London: Routledge 2014, s. 41–44; Gilman 1999, s. 22–23.
- 102 Gilman 1999, s. 85.
- 103 Gilman 1999, s. 22–23.
- 104 Comiskey 2004; Haiken 1997; Gilman 1999; Sullivan 2001.
- 105 Gilman 1999, s. 157.
- 106 Haiken 1997, s. 24.
- 107 Sullivan 2001, s. 51.
- 108 Nordlund Edvinsson 2017, s. 47.
- 109 Sofia Ling, *Kärringmedicin och vetenskap: läkare och kvacksalverianklagade i Sverige omkring 1770–1870*, Uppsala 2004, s. 219.
- 110 Mikael Söderström, *Läkarkonst, kvacksalveri och vidskepelse: medicinhistoriska kåserier*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1926; "Fru Maria Longos bibliotek", Stockholms stads bokauktionskammare nr 17 1943, privat ägo.
- 111 Joseph Safian, "Progress in Nasal and Chin Augmentation", *Plastic and Reconstructive Surgery*, nr 5, vol. 37, 1966, s. 446. Se också Peters 2008, s. 90.
- 112 "Skönhetskurer kunna vara farliga", *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning* 31 december 1927.
- 113 "Hos en riktig skönhetsdoktor", *Dagens Nyheter* 18 maj 1930.
- 114 "Skönhetsråd", *Charme* nr 8 1922, s. 19–20.
- 115 Haiken 1997, s. 9.
- 116 "Skönhetsråd", *Charme* nr 8 1923, s. 22.
- 117 "Skönhetsråd", *Charme* nr 9 1922, s. 19–20; "Skönhetsråd", *Charme* nr 15, 1922, s. 18–20.
- 118 "Plastiska operationer på Sabbatsberg", *Dagens Nyheter* 24 februari 1936.
- 119 "Plastiska operationer på Sabbatsberg", *Dagens Nyheter* 24 februari 1936.
- 120 Comiskey 2004, s. 45.
- 121 Haiken 1997, s. 93.
- 122 "Paraffininjektioner som skönhetsmedel", *Charme* nr 2 1922, s. 15.
- 123 "En skönhetspecialist", *Charme* nr 1 1921, s. 13.
- 124 Haiken 1994, s. 432.
- 125 Annons, *Dagens Nyheter* 6 mars 1932.
- 126 Annons, *Dagens Nyheter* 19 mars 1930.
- 127 "Paraffininjektioner", *Dagens Nyheter* 31 december 1918.
- 128 Se bland annat: Annons *Dagens Nyheter* 19 mars 1930; "Vetenskaplig skönhetsvård", *Charme* nr 4 1921, opagerad; "Vetenskaplig skönhetsvård", *Charme* nr 4 1921, opagerad; affisch, privat ägo.
- 129 "Skönhetsvård", *Charme* nr 4 1923, s. 18–19; "Skönhetsvård", annons, *Svenska Dagbladet* 30 september 1923; annons, *Dagens Nyheter* 6 mars 1932.
- 130 Göran Eriksson & Lauren Alex O'Hagan, "Selling, 'Healthy' Radium Products With Science: A Multimodal Analysis of Marketing in Sweden, 1910–1940", *Science communication* nr 6, vol. 43, 2021, s. 741.
- 131 Maria von Mickwitz annons, *Charme* nr 3 1921, opagerad.
- 132 Annons, *Dagens Nyheter* 8 juli 1937; "Skönhetsvård", *Svenska Dagbladet* 30 september 1923.
- 133 Stockholms stadsarkiv, Rotemansarkivet; "Lagfart", *Södermanlands Nyheter* 14 april 1897.
- 134 Stockholms stadsarkiv, Rotemansarkivet; "Fru Maria von Mickwitz", *Dagens Nyheter* 6 juni 1906.
- 135 Stockholms stadsarkiv, Rotemansarkivet; "Lagfart", *Södermanlands Nyheter* 14 april 1897.

- 136 "Dödsfall", *Göteborgs Aftonblad* 31 oktober 1905.
- 137 "Salong", *Svensk Skytte-tidskrift* nr 52 1906.
- 138 "Salong", *Svenska Folket* 15 december 1906; "Maria von Mickwitz", *Gotlands Allehanda* 12 maj 1906.
- 139 "Plastiska operationer och paraffininjektioner", *Svenska Dagbladet* 16 juli 1922.
- 140 "Skönhetsråd", *Charme* nr 7 1924, s. 28–30; "Skönhetsråd", *Charme* nr 14 1924, s. 36–38; "Skönhetsråd", *Charme* nr 8 1926, s. 45–46; "Skönhetsråd", *Charme* nr 9 1926, s. 36–38; "Skönhetsråd", *Charme* nr 23 1927, s. 36–37; "Skönhetsråd", *Charme* nr 16 1928, s. 36–38.
- 141 "Skönhetsråd", *Charme* nr 11 1926, s. 36–39.
- 142 "Skönhetsråd", *Charme* nr 9 1928, s. 44–46.
- 143 "Skönhetsråd" i *Charme* nr 5 1933, s. 31 & "Skönhetsråd", *Charme* nr 7 1933, s. 39; "Skönhetsråd", *Charme* nr 12 1933, s. 31.
- 144 "Skönhetsinstitut", *Idun* nr 21 1920, s. 374.
- 145 "Med anledning av", *Dagens Nyheter* 12 juli 1922.
- 146 "Frågor och svar", *Idun* nr 6 1922, s. 150.
- 147 "Iduns skönhetsinstitut", *Idun* nr 18 1922, s. 436.
- 148 "Fråga", *Husmodern* nr 33 1922, s. opagerad.
- 149 "Skönhetens sol- och värinstitut", *Arbetet* 15 oktober 1927.
- 150 Gilman 1999, s. 36; Sullivan 2001, s. 49 & 51.
- 151 "Plastiska operationer och paraffininjektioner", *Svenska Dagbladet* 16 juli 1922.
- 152 Annon, *Charme* nr 3 1921, opagerad.
- 153 "Skönhetsråd", *Charme* nr 4 1923, s. 19.
- 154 "Torr och rynkig hud", *Charme* nr 3 1921, s. 13.
- 155 "Paraffininjektioner som skönhetsmedel", *Charme* nr 2 1922, s. 15.
- 156 "Fru von Mickwitz", *Svenska Dagbladet* 29 januari 1928.
- 157 "Skönhetsoperationer", *Dagens Nyheter* 28 april 1915.
- 158 "Det kostar på att lida av skönhetens begär", *Arbetaren* 31 december 1927. Se också "Farligt skönhetsinstitut", *Falu länsstidning* 3 januari 1928.
- 159 Civilmål mellan Helga Burchardt och Maria von Mickwitz, nr 1366, 1927, Stockholms rådhusrätt avd. 5, diariet, Domboken 1927, s. 1; stämningsansökan, s. 2–3.
- 160 "Paraffininjektioner", *Svenska Dagbladet* 1 januari 1929.
- 161 Baserat på antalet annonser som erbjöd paraffininjektioner under 1930-talet, KB:s databas för svenska dagstidningar.
- 162 "Elektriciteten i skönhetsvårdens tjänst", *Charme* nr 7 1927, s. 11.
- 163 Stockholms stadsarkiv, Oscars församlings kyrkoarkiv, vol. FI:7.
- 164 "Säregen arvstvist", *Aftonbladet* 18 april 1942.
- 165 "Arvstvisten om Enquists institut avgjord", *Expressen* 22 mars 1945.
- 166 "Fullbordade aldrig Maria Enquists gåva", *Aftonbladet* 5 maj 1942.
- 167 "Arvstvisten om Enquists institut avgjord", *Expressen* 22 mars 1945.
- 168 "Hemmagjord håltagning skadar örönen", *Svenska Dagbladet* 7 maj 1962.
- 169 Brev från advokaten Gösta Åkerlund 4 juli 1969 Stockholm, privat ägo.
- 170 "Kosmetologer", *Dagens Nyheter* 29 augusti 1977; Dödsannons, *Svenska Dagbladet* 2 februari 1977.

Resa med oklart uppdrag: Georg Branting och den svenska Sacco- och Vanzettirörelsen

Martin Ericsson & Fredrik Egefur

et är lätt att tro att gränsöverskridande politiska protester är något som främst hör till vår moderna tid, där digital teknologi möjliggör blixtnabb internationell kommunikation. Det perspektivet är dock tämligen ahistoriskt. Det finns i själva verket många exempel på transnationell politisk aktivism långt tillbaka i det förflutna.

En av världshistoriens största transnationella politiska kampanjer ägde rum våren och sommaren 1927. Den gick ut på att rädda livet på de båda Italienfödda anarkisterna och migranterna Nicola Sacco och Bartolemeo Vanzetti, som dömts för ett rånmord utanför Boston i Massachusetts, USA, 1921 och som avrättades i elektriska stolen den 23 augusti 1927. Även om kampanjen misslyckades var den, som historikern Lisa McGirr har uttryckt det, en dittills oöverträffad uppvisning i internationell kollektiv mobilisering.¹ Också Sverige var med i proteströrelsen. Under några månader deltog tiotusentals svenskar i manifesta-

tioner, och så gott som hela den svenska arbetarrörelsen var på ett eller annat sätt inblandad. Trots det finns det mycket lite forskning om kampanjen och de människor som bar upp den.

I den här artikeln belyser vi en person som var alldeles osedvanligt aktiv i kampanjen. Hans namn var Georg Branting, son till Socialdemokraternas ikoniske partiledare Hjalmar Branting, advokat och socialdemokratisk politiker på vänsterkanten. Han fick några månader före avrättningarna i uppdrag av den svenska Sacco- och Vanzettiförsvarskommitté som då precis bildats att resa över till USA och – ja, vad skulle han egentligen göra där? Samla information? Bilda opinion? Hjälpa till att försvara de dömda? Det viktigaste målet med denna studie är att undersöka bakgrunden till och intentionerna bakom Brantings resa till USA, och att bringa klarhet i vad han egentligen gjorde där. Men vi kommer dessutom att rikta särskild uppmärksamhet mot två andra frågor.

*Georg Branting till vänster, Hjalmar Branting till höger. Okänt årtal.
Foto: Jb. Modin. Arbetarrörelsens arkiv.*

Inom den internationella Sacco- och Vanzettirörelsen fanns det två olika riktningar. Den ena var marxistiskt inriktad och såg Sacco och Vanzetti som offer för kapitalismen och dess förtryckarapparat. Den andra riktningen involverade också liberaler som snarare såg de båda männen som offer för nationalistiska fördomar och brister i det amerikanska rättsväsendet. Om begreppet klasskamp var centralt för den första riktningen stod begrepp som rättssäkerhet och medborgerliga rättigheter i centrum för den andra. Branting själv tillhörde den yttersta vänsterflygeln i det socialdemokratiska partiet. Han försvarade under flera decennier marxismen, till exem-

pel i polemik mot Per Albin Hanssons "folkhemprojekt" och i samband med diskussionerna om ett nytt, ickemarxistiskt partiprogram 1944. Därför blir det intressant att fråga vilken av de båda inriktningarna som Branting anknöt till i sitt engagemang i Sacco- och Vanzetti-affären.²

Tidigare forskning har dessutom visat att ett skäl till att Sacco- och Vanzettirörelsen blev så stor var reaktionerna mot USA:s nya ställning som stormakt efter första världskriget. Särskilt i Europa gav detta ibland kampanjerna inslag av antiamerikanism. Även i Sverige fanns det ambivalenta föreställningar om USA under mellankrigstiden. Libe-

raler kunde beskriva USA som ett land präglad av individualism och personlig frihet, men socialister beskrev oftare USA som det mest brutalt kapitalistiska landet i världen.³ Sådana beskrivningar dök också, som ekonomhistorikern Linn Spross har visat, upp i den svenska Sacco- och Vanzettirörelsen.⁴ Men förekom antiamerikanismen också i Brantings uttalanden?

För att besvara dessa frågor utnyttjar vi en bred uppsättning källor. Vi använder främst det bevarade arkivmaterialet från den svenska försvarskommittén, som framför allt finns i personarkivet efter Carl Johan (C. J.) Björklund, kommitténs sekreterare. Men Branting själv samlade också en akt om fallet, som förvaras i hans advokatbyrås arkiv. Även denna har vi utnyttjat. Dessutom finns den amerikanska försvarskommitténs handlingar, som i original förvaras på Boston Public Library. De har digitaliserats och är fritt tillgängliga via hemsidan *Digital Commonwealth: Massachusetts Collection Online*. Här har vi hittat och använt flera handlingar som inte finns i de svenska arkiven.

Vi har även gjort en tidningsstudie, där vi undersöker hur de ledande organen från arbetarrörelsens fyra viktigaste grenar rapporterade om Brantings verksamhet: *Social-Demokraten*, syndikalistiska *Arbetaren*, kommunistiska *Folkets Dagblad Politiken* och den ungsocialistiska tidningen *Brand*. Avslutningsvis

analyserar vi även den bok som Branting skrev om sin resa och som publicerades på Brands förlag hösten 1927 med titeln *Sacco-Vanzettidramat: Justitiemorden i Massachusetts*.

Vem var Georg Branting?

1927 var Georg Branting 40 år gammal. Han var född 1887 och barn till Hjalmar Branting och dennes hustru Anna, författare och teaterrecensent i sekelskiftets Stockholm. I en del tidigare forskning sägs släktskapet med Hjalmar Branting ha varit Georgs förbannelse, då han alltid kom att stå i skuggan av sin berömda far.⁵ Vi vill vända på perspektivet och hävda rakt motsatt uppfattning. Det faktum att Georg var son till Hjalmar var ur politisk synpunkt en välsignelse för honom. Släktskapet gav honom nämligen en mer eller mindre immun ställning inom det socialdemokratiska partiet, som knappast kunde utesluta sonen till en ledare som redan före sin död 1925 börjat kallas för "hövding" och omges med vad som har beskrivits som en personkult.⁶

Detta gav i sig inte Georg någon större makt i partiet, även om han tidvis var ledamot av partistyrelsen, suppleant i dess verkställande utskott och riksdagsledamot i Första kammaren mellan 1932 och 1961. Men det gav honom ett månöverutrymme som andra partimedlemmar saknade. Då tänker vi inte på hans tidvis synnerligen turbulenta privatliv.

Georg, som året innan gjort sitt hembiträde med barn, blev 1923 tillsammans med Herbert Tingstens fästmo Rina och gifte sig senare med henne, samtidigt som Georgs första hustru Carin inledde en affär med Tingsten för att strax därefter ta sitt liv genom att hoppa ut från ett fönster i Georgs våning på Norrtullsgatan i Stockholm.⁷

Vi tänker snarare, för att ta ett exempel, på hans involvering i solidaritetsarbetet för den republikanska sidan under det spanska inbördeskriget 1936–1939. Branting var en skarp kritiker av den non-interventionspolitik som regeringen, bestående av socialdemokrater och bondeförbundare, anslutit sig till. Han krävde tvärtom att regeringen skulle agera för att det republikanska Spanien skulle få tillgång till vapen. Han var också ordförande för Svenska Hjälpkommittén för Spanien, där även kommunister var mycket aktiva. Engagemanget tolererades av partiledningen trots att socialdemokrater egentligen inte fick vara aktiva i samma organisationer som kommunister.⁸

Kontakterna med kommunister verkar överhuvudtaget ha varit ett genomgående tema i Brantings verksamhet, särskilt från 1930-talet och framåt.⁹ Här finns det skäl att uppmärksamma det komplexa och motsägelsefulla i Brantings inställning dels till demokratin, dels till samhällsutvecklingen i Sovjetunionen och dess lydstater. Så länge det gällde

svensk inrikespolitik var Branting en stark försvarare av demokratiska principer. Han hörde till exempel till dem som skarpast kritiserade inskränkningarna i pressfriheten och rättssäkerheten under andra världskriget.¹⁰ Han förefaller dock aldrig ha riktat någon skarpare kritik mot de långt värre övergrepp som skedde i Sovjetunionen. Tvärtom skickade han 1942, i samband med 25-årsjubileet av oktoberrevolutionen, hyllningstelegram till den sovjetiske presidenten Kallin, och i början av 1950-talet var han under en tid ordförande för Förbundet Sverige-Sovjetunionen.¹¹

Med detta sagt är det ändå mycket vi inte vet om Brantings kontakter med östblocket, och en del av det som skrivits om honom bygger på tämligen svag grund. Underrättelsehistorikern Wilhelm Agrell har behandlat Branting i sin bok om det så kallade Venonamaterialet, den dekrypterade telegram- och radiotrafik från KGB som samlades in av västliga underrättelsetjänster under kalla kriget. Utifrån detta material drar Agrell slutsatsen att Branting från åtminstone 1943 lämnade förtroliga uppgifter om den svenska socialdemokratis inre diskussioner till sovjetiska representanter. Agrell är inte helt tydlig med hur han menar att denna verksamhet ska beskrivas. Han skriver att fallet ”aktualiserar viktiga principiella frågor om gråzonen mellan förtroliga samtal, frivilligt uppgiftslämnande och landsför-

räderi".¹² Kontakterna är helt klart värda ett djupare studium. Samtidigt bör det betonas hur mycket vi inte vet om dem, liksom att Brantings nära kontakter med sovjetiska aktörer var kända och delvis accepterade av den svenska utrikespolitiska ledningen. Den sovjetiske författaren Ilja Ehrenburg förmedlade exempelvis information från den sovjetiska regimen till Branting och Hjalmar Mehr, Stockholms socialdemokratiska finansborgarråd, vilka i sin tur vidarebefordrade den till regeringen i en sorts inofficiell diplomati.¹³

Ännu starkare anklagelser har nyligen framförts av journalisten Ingrid Carlberg, som beskrivit Branting som en sovjetisk "inflytandeagent" som spred "sovjetstyrd information och propaganda".¹⁴ Carlberg presenterar inga källor eller bevis som gör ett så långtgående utpekande försvarbart. Däremot är det, som påpekats, otvivelaktigt att Branting hade en naiv syn på Sovjetunionen. Han lät sig även senare i sitt liv enrolleras i kampanjer som bakom kulisserna styrdes av Komintern. Ett exempel är hans deltagande i den internationella juristkommission som 1933 försökte visa att det var de tyska nazisterna själva som anlagt riksdagshusbranden i Berlin. Där lärde han också känna Willi Münzenberg, en av Kominterns viktigaste propagandaorganisatörer.¹⁵ Men det som hände på 1930-, 1940- eller 1950-talet säger givetvis ingenting om Brantings

engagemang i Sacco- och Vanzettirörelsen på 1920-talet.

Mördare eller martyrer?

Sacco och Vanzetti var italienare som utvandrat till Massachusetts i nordöstra USA. Sacco var skofabriksarbetare medan Vanzetti sålde fisk i kuststaden Plymouth. Båda var revolutionära anarkister och hade organiserat strejker, något som i sig gjorde dem suspekta i myndigheternas ögon – sedan 1903 hade den federala regeringen laglig rätt att hindra "anarkister" och andra revolutionära element från att komma in i landet. Anledningen till att så många minns Sacco och Vanzetti än idag är ett rånmord som begicks utanför en skofabrik i South Braintree strax utanför Boston i april 1920. En kassaförvaltare och en säkerhetsvakt blev då ihjälskjutna när de lämnade fabriken med lönekasan. De två män som sköt tog därefter kassan och for från platsen i bil.

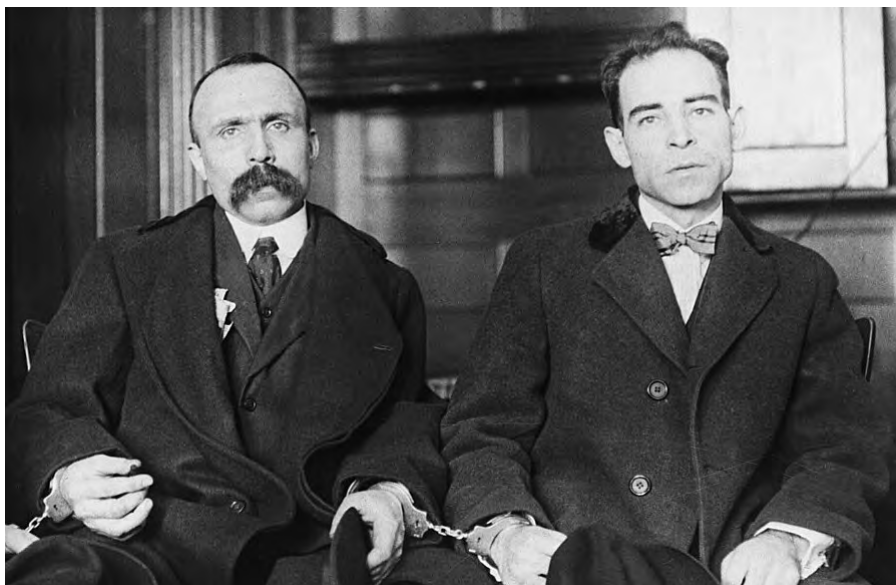
Den lokala polisen misstänkte på tämligen lösa grunder att italienska immigranter begått morden, och Sacco och Vanzetti greps ursprungligen eftersom de umgicks med en annan italienare som tidigt misstänktes. Både Sacco och Vanzetti var beväpnade vid gripandet och de lämnade under de inledande polisförhören flera osanna uppgifter. Eventuellt visste de dock inte om att de var gripna för mord utan trodde att de gripits på grund av sin politiska aktivism och att

det nu gällde att hindra att deras kamrater i den anarkistiska rörelsen också blev gripna. Dessutom brukade Sacco bära en keps av samma modell som kanske burits av den ene mördaren, och hans revolver var möjligtvis den som de dödande kulorna avlossades ur (de ballistiska experterna var och är fortfarande oense). Vanzetti var dessutom tidigare dömd för rån, något som åklagaren ansåg talade för hans skuld också i detta fall.¹⁶

Starkare bevisning än så presenterades aldrig. Det hade under normala omständigheter knappast räckt för en fällande dom, men domstolsförhandlingarna ägde rum under allt annat än

normala omständigheter. Runt 1920 präglades det amerikanska samhället av vad som har kallats för "the first red scare", en kortvarig men intensiv period med stark rädsla för vänsterradikala rörelser. Myndigheter på delstatlig såväl som på federal nivå fängslade eller utvisade under djupt rättsosäkra förhållanden en rad människor som ansågs vara revolutionärer. Särskilt hårt drabbades personer som Sacco och Vanzetti, alltså invandrare med vänstersympatier.¹⁷

Här finns varken utrymme eller anledning att diskutera Sacco och Vanzettis eventuella delaktighet i morden. Vad som står helt klart är att stämningen var

Bartolomeo Vanzetti och Nicola Sacco vid en av överklagandeprocesserna 1923. Foto Wikimedia Commons.

emot dem redan när rättegången inled-
des, och att centrala rättssäkerhetsprin-
ciper sattes ur spel. Domaren Webster
Thayer inledde förhandlingarna med
ett anförande till juryn, som uteslutan-
de bestod av infödda vita män, där han
uppmånade jurymännen att göra sin
”patriotiska plikt”. I samtal med bekan-
ta sade han att han skulle se till att de
båda anarkisterna ”fick vad de förtjäna-
de”, och de vittnen som försökte ge Sac-
co och Vanzetti alibi avfärdades medan
åklagarsidans vittnen tillmättes ett hö-
gre bevisvärde. Domen föll 1921. Både
Sacco och Vanzetti fälldes och skulle
enligt domen sluta sina liv i elektriska
stolen. Det skulle dock dröja till den 23
augusti 1927 innan de faktiskt avrätta-
des, eftersom deras försvarare lämnade
in flera överklaganden. På grund av de
ålderdomliga processreglerna i Massa-
chusetts var dock alla överklaganden i
princip dömda att misslyckas. Den som
skulle avgöra om den ursprungliga rät-
tegången skett under rättssäkra former
och besluta i alla överklagandefrågor
som gällde bevisvärdering var nämligen
ingen annan än Thayer själv.¹⁸

De internationella protesterna

Sacco och Vanzetti var varken de första
eller sista att dömas till döden på svajiga
grunder. Liknande saker har hänt i både
USA och andra delar av världen utan
att internationella protester uppstått.
Så varför uppstod en så massiv gräns-

överskridande rörelse för att rädda just
Sacco och Vanzetti? Och varför ägde de
stora kampanjerna rum just 1927?¹⁹ Sac-
co och Vanzetti dömdes ju redan 1921.
Visserligen förekom då mindre protes-
ter i länder med starka anarkistiska or-
ganisationer, som Italien, Argentina och
Mexiko. Men de nådde aldrig samma
djup och bredd som kampanjerna 1927.
Stora massmöten hölls detta år i städer
som London, Berlin och Hamburg. I
Paris urartade en massdemonstration
till våldsamma upplopp, och i Schweiz
attackerades amerikanska konsulat. I
Köpenhamn fick polisen skydda ameri-
kanska ambassaden mot demonstranter,
och i flera sydamerikanska länder ge-
nomfördes proteststrejker.²⁰

Frågan kan inte ges ett enkelt svar,
men forskningen har lyft fram några
faktorer av betydelse. En är den kraftiga
utbyggnaden av telegraf- och telefonvä-
sendet, en informationsrevolution som
möjliggjorde förmedling av nyheter i
snabb hastighet också över långa av-
stånd. En annan är att rörelsen lyckades
få med sig inflytelserika intellektuella
som inte var en del av arbetarrörelsen.
En av dessa var den amerikanske juris-
ten Felix Frankfurter, som senare blev
ledamot av USA:s högsta domstol. Hans
genomgång av domarna våren 1927 på-
verkade många liberaler som, även om
de inte hade någon sympati för Sacco
och Vanzettis politiska idéer, ville värna
allas likhet inför lagen.²¹

Den kanske enskilt viktigaste förklaringen är att rättsaffären korrelerade med en allmän reaktion mot USA:s nya roll som ekonomisk och kulturell stormakt vid 1920-talets slut. Särskilt i Europa, där flera länder var försvagade efter första världskriget, ledde detta till antiamerikanska stämningar. Den amerikanske historikern Moshik Temkin har beskrivit det som att Sacco- och Vanzettiaffären blev en symbol för en ny tidsepok där européerna förlorat sin tidigare starka ställning och nu upplevde sig som hjälplösa inför USA:s nya maktposition.²²

Den svenska försvarskommittén

I Sverige inleddes, som Spross har visat, mobiliseringen redan året före avrättningarna. Sommaren 1926 ordnade de ungsocialistiska klubbarna i Stockholm protestmöten med några tusen deltagare. Samtidigt skickade ungsocialisterna ut en inbjudan med förslag om samarbete till andra arbetarrörelseorganisationer, dock utan att få annat än avböjande svar.²³ Inte förrän året därpå, då Sacco och Vanzettis öde började uppmärksammas internationellt, kom de första samarbetena mellan arbetarrörelsens olika grenar till stånd. Också då var ungsocialisterna i Stockholm drivande.

För att förstå det speciella i denna mobilisering måste vi ta ett steg tillbaka och diskutera vad ungsocialisterna var för slags rörelse. Den hade ursprungligen

vuxit fram under 1890-talet, med målet att samla unga aktivister för politisk kamp. I rörelsens egna ögon stod man för ett radikalt och framåtskridande sätt att föra fram sina åsikter. År 1899 konstituerades rörelsen som ett nationellt ungdomsförbund, Socialdemokraternas första, under namnet Sveriges socialistiska ungdomsförbund. Med tiden ökade dock motsättningarna med moderpartiet då ungdomsförbundet gled vänsterut, och efter att först ha splittrats 1903 uteslöts till slut förbundets ledande personer vid partikongressen 1908.²⁴ Ungsocialisterna hade då löpnade anklagats av moderpartiet för att driva en anarkistisk agenda och en rad uppmärksammade våldsdåd runt 1908 föll inte i god jord inom den reformistiska arbetarrörelsen. Ungsocialisternas relation till anarkismen var dock mångtydig – få av dess ledande aktivister godtog själva kategoriseringen, som främst användes som ett invektiv från partiledningen.²⁵ Den anarkistiska inriktningen hade sedan 1890 uttryckligen setts som icke-kompatibel med den svenska arbetarrörelsen. Efter uteslutningen 1908 grundade ungsocialisterna det egna Ungsocialistiska partiet och 1910 var man initiativtagare till det syndikalistiska fackförbundet Sveriges Arbetares Centralorganisation (SAC). Inflytandet på den svenska politiska debatten minskade dock efterhand. Detta inte minst efter nästa partisplittning 1917 då Sveriges socialdemokratiska

vänsterparti, snart ombildat till Sveriges kommunistiska parti (SKP), tog över som ledande kritiker från vänster gentemot socialdemokratin.

Att ungsocialisterna den 23 april 1927 lyckades bilda den svenska Sacco och Vanzetti Försvarskommittén var deras största framgång under mellankrigstiden. Därefter skulle rörelsen blekna bort. 1934 bytte man namn till Anarkistiska propagandaförbundet och någon gång under 1940-talet somnade förbundet in helt, men fortfarande våren 1927 spelade man alltså en central roll i den svenska mobiliseringen för Sacco och Vanzetti. Ungsocialisterna hade också en central roll i själva kommittén. Dess sekreterare var nämligen C. J. Björklund, som representerade både syndikalisterna i SAC och Stockholms ungsocialister. De andra medlemmarna utgjordes av representanter dels för SAC, dels för SKP och dess ungdomsförbund. Vad som däremot saknades var representanter för det socialdemokratiskt dominerade LO och för Socialdemokraterna själva. Både LO och Socialdemokraterna tog visserligen offentligt avstånd från dödsdomarna, men ville uppenbarligen inte ingå i en kommitté tillsammans med kommunister.²⁶

Brantings uppdrag

Ett av försvarskommitténs första beslut blev att skicka en svensk advokat till Boston. Valet föll på Georg Branting.

Exakt varför kommittén vände sig till just Branting framgår inte av protokollet. Men två omständigheter spelade förmodligen in. För det första var Branting en advokat som regelmässigt tog sig an arbetares fall i politiskt känsliga mål. De bevarade handlingarna från hans advokatbyrå, som dock aldrig utforskats systematiskt, vittnar om att han bland annat försvarade strejkande arbetare som åtalats efter konflikter med strejk-brytare.

För det andra hade Branting redan tidigare genomfört en internationell insats som försvarsadvokat, vilket bör ha gjort hans namn känt inom arbetarrörelsen. Efter inbördeskriget 1918 drabbades Finlands vänstersocialister och kommunister av svåra förföljelser. Ett led i det "vita" Finlands angrepp mot arbetarrörelsen var den massrättegång om landsförräderi som 1923–1924 riktades mot medlemmar i Finlands Arbetarparti, en organisation med kopplingar till det förbjudna kommunistpartiet. Hösten 1923 for Branting, som anlitats av SKP, över Bottniska viken för att arbeta som biträdande försvarsadvokat under processerna vid Åbo hovrätt. Om det var SKP som förmedlade kontakterna mellan Branting och försvarskommittén också våren 1927 vet vi inte, men med tanke på att partiet anlitat honom tidigare är det inte otänkbart.²⁷

Vad var det då försvarskommittén ville att Branting skulle göra i Boston?

Branting själv kom senare att beskriva sitt uppdrag som en sorts studieresa. I sin bok om Sacco- och Vanzettiaffären skrev han att ändamålet var att "uttrycka de svenska arbetarnas solidaritet och möjliggöra mera direkta och ingående studier av saken".²⁸ Protokollen från försvarskommittén visar emellertid att målsättningarna var betydligt högre än så, men samtidigt också mer svårtolkade:

Beslöts att som representant för de svenska arbetarna, som ett bevis på internationell solidaritet, sända en advokat till Amerika med uppgift, att dels juridiskt undersöka fallet Sacco och Vanzetti, dels inträda i den amerikanska försvarskommittén, påverka pressen samt arbeta med de amerikanska arbetarorganisationer [sic] [och] advokat Thompson.²⁹

De anmärkningsvärda orden här är givetvis "inträda i den amerikanska försvarskommittén". Liknande formuleringar förekom i en del av arbetarrörelsens tidningar, till exempel att Branting skulle "å de svenska arbetarnas vägnar representera i Sacco-Vanzetti Försvarskommittén i Amerika".³⁰ Här är det svårt att veta vad som menades. Hade kommittén överhuvudtaget någon anledning att tro att de amerikanska försvarsadvokaterna skulle behöva eller ens vilja ha hjälp av en advokat från Stockholm? Som kommer att framgå skulle det otydligt formulerade uppdraget orsaka en hel del förvirring.

Branting krävde inget arvode, men ville få utgifterna för resan betald. Sammanlagt kom hans omkostnader till slut att uppgå till den aktningvärda summan av drygt 8 000 kronor.³¹ Därför inleddes en insamling bland fackföreningar och på förstamajdemonstrationer. Många lämnade en slant och den 18 maj hade insamlingen dragit in drygt 4 500 kronor. Detta räckte dock inte till för att täcka de omedelbara utgifterna. Kommitténs kassör Carl Malmros, representant för det kommunistiska ungdomsförbundet, tog därför i kommitténs namn ett lån på 3 000 kronor av den svenska avdelningen av Internationella Röda Hjälpens (IRH). Lånet betalades tillbaka i juni och december 1927.³²

IRH var en av den kommunistiska internationalens (Komintern) många organisationer, och arbetade med att ordna rättshjälp åt fängslade arbetare. Främst gick hjälpen förstås till sovjettrogna kommunister, men våren 1927 hade de nationella IRH-sektionerna fått instruktioner om att också uppmärksamma Sacco och Vanzetti.³³ De sovjetiska kommunisterna var, som Temkin visat, oroliga för att hamna utanför Sacco- och Vanzettirörelsen, även om deras försök att nå kontroll över protesterna blev föga framgångsrika.³⁴

Lånet har uppmärksamrats av Ingrid Carlberg, som velat se det som ett bevis för att både Branting och kommittén i hemlighet dirigerades av kom-

munister – ja, hon antyder till och med att den internationella proteströrelsen i sin helhet styrdes av Komintern och dess propagandamästare Willi Münzenberg.³⁵ Argumentationen är inte övertygande. Münzenberg, som överhuvudtaget var ytterst lite involverad i Sacco- och Vanzettiprotesterna, var aldrig aktiv i IRH utan befann sig i själva verket ofta i konflikt med organisationen, som konkurrerade med hans egen mer välgörenhetsinriktade organisation Internationella Arbetarhjälpen.³⁶ Lånet var för övrigt aldrig hemligt, då det rapporterades om det i tidningarna.³⁷ Inte heller utgör lånet i sig ett bevis för att kommunisterna styrde kommittén, även om SKP-representanterna säkerligen försökte sätta sitt partis prägel på dess verksamhet (vilket sannolikt också syndikalister och ungsocialister försökte). Lånet kan och bör tolkas mindre konspiratoriskt, som ett sätt att snabba på Brantings resa utan att kommittén skulle behöva vänta på att de insamlade pengarna kom in.

Resan till USA

Branting vinkades av på Stockholms central söndagskvällen den 8 maj. Tåget tog honom först till Paris. Där sammanträffade han med Victor Basch, ledare före den franska Ligan för de mänskliga rättigheterna, en av de organisationer som arbetade med Sacco- och Vanzettifrågan i Frankrike. Därefter reste han

vidare till London. Efter ett kort stopp där steg han på en atlantångare som förde honom till New York för vidare transport med tåg till Boston.

I Boston arbetade den amerikanska försvarskommittén intensivt för att rädda Sacco och Vanzettis liv. Kommittén var våren 1927 tvungen att gå en svår balansgång. Å ena sidan var försvararna givetvis positiva till att det bildades opinion för de dömdas sak. Å andra sidan var kommittén, och alldeles särskilt huvudförsvarsadvokaten William Thompson, ängslig för att en alltför radikal opinionsbildning från andra länder skulle få myndigheterna att låta avrätta Sacco och Vanzetti för att visa att de inte lät sig påverkas av vad de uppfattade som en utländsk inblandning i en intern amerikansk angelägenhet. Faktum är att vissa forskare har lyft fram den utländska opinionsstormen som en anledning till att Sacco och Vanzetti aldrig kom att benådas.³⁸ Det är med andra ord rimligt att tänka sig att de amerikanska försvararna inte såg Brantings resa som helt igenom önskvärd.

Källmaterialet visar också att så verkligen var fallet. Den amerikanska försvarskommittén fick vetskap om resan genom ett brev som skickades i början av maj. Det var undertecknat av den svenska kommitténs sekreterare C. J. Björklund, som skrev att Brantings uppgift var att studera Sacco- och Vanzettifallet och "if possible stir up the public

opinion”.³⁹ Brevet verkar ha kommit som något av en chock för Thompson, och rimligtvis var det formuleringen om att ”stir up the public opinion” som oroadde honom mest. Thompson skyndade sig och sände ett telegram till Stockholm, adresserat direkt till Branting. Meddelandet var kortfattat: ”glad to see you but any form [of] outside interference or propaganda will injure defendants”. Det var ett artigt sätt att säga att Branting borde hålla tyst och inte yttra sig om fallet förrän Thompson själv fått konferera med honom. Budskapet nådde dock aldrig Branting. När telegrammet kom till Stockholm var han redan på väg till USA.⁴⁰

Brantings mottagande

Den amerikanska kommitténs betänkligheter märktes aldrig i det offentliga. När Branting anlände till Boston den 30 maj mottogs han av en stor folkmassa (vissa tidningar nämner siffror på 15 000 personer) som tågade till en park där ett protestmöte mot dödsdomarna hölls.⁴¹ Den omfattande mottagningen reser vissa intressanta frågor om Georg Brantings rykte, eller kanske snarare om hans fars, men dessa ligger utanför den aktuella undersökningen. Branting var i vilket fall själv en av talarna på mötet. Tallets innehåll refereras inte i den svenska pressen. Däremot finns det ett bevarat talmanuskript som visserligen inte är daterat men som att döma av innehållet

bör ha hållits i omedelbar anslutning till Brantings ankomst till Boston. Även om det inte går att säga med säkerhet menar vi därför att detta dokument förmodligen utgör manus till det tal han höll vid protestmötet.

Redan vid avresan från Sverige hade Branting fått kritik från borgerliga ledarsidor för att han, som de beskrev det, lade sig i ett annat lands rättsskipning. En av de ettrigaste kritikerna var Torgny Segerstedt, liberal chefredaktör för *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning*. På 1930-talet kom Segerstedt själv att bli en av de skarpaste kritikerna av de inrikespolitiska förhållandena i Nazityskland. På 1920-talet intog han en principiellt annorlunda hållning: Sacco- och Vanzetti-affären beskrev han som en ”inre amerikansk angelägenhet” och Branting och hans kamrater i försvarskommittén anklagades för att drivas av ”den uppblåsta egenrättfärdigheten”.⁴²

Med tanke på kritiken är det föga förvånande att Branting använde en stor del av sitt tal till att försvara rätten att bilda opinion också kring domar som utfärdats i andra länder. Han underströk visserligen att bara amerikanska myndigheter kunde fatta beslut om amerikanska rättsfall. Men det som hände i USA – ”the Great America”, som han uttryckte det – angick hela världen. USA var så mäktigt att det som hände där automatiskt blev till exempel för resten av världen, särskilt när det gällde

så grundläggande principer som västerländsk rättssäkerhet.⁴³

Omedelbart efter välkomsthälsningarna tog Branting kontakt med den amerikanska försvarskommittén. Offentligt togs han emot med öppna armar. Utanför offentligheten var den amerikanska kommittén betydligt mer misstänksam mot den svenske advokaten. Thompson hade insett att Branting aldrig fått det telegram han skickat i början av maj. Han såg därför till att Branting nu fick ett brev med skarpa instruktioner om hur han borde förhålla sig under vistelsen i USA. Framför allt ville Thompson försäkra sig om att Branting skulle undvika varje form av radikalt språkbruk och helst uttala sig så lite som möjligt:

It would, in my judgement, be a great mistake for you to do anything or say anything which could be construed into identifying yourself with propaganda in favor of Sacco and Vanzetti [...]. Your coming here has been widely advertised in the newspapers, and what you say and do will be closely watched, and any mistake will be seized upon by certain elements in the press and among the public as a ground for further attack upon Sacco and Vanzetti and their friends.⁴⁴

Liknande meddelanden skickades också till den svenska försvarskommittén. Den 7 juni skrev Gardner Jackson, som senare skulle bli ämbetsman i Franklin

D Roosevelts New Deal-administration men som 1927 arbetade i den amerikanska försvarskommittén, att man ännu inte bestämt sig för vad Branting egentligen borde företa sig i Boston. Han varnade också den svenska kommittén för att vänta sig alltför mycket av resan. Svenskarna, skrev Jackson, kunde förmodligen inte fullt ut förstå den mycket starka amerikanska fientligheten mot allt och alla som hade kopplingar till arbetarrörelsen.⁴⁵

Branting själv verkar ha lyssnat på Thompsons råd. Den 19 juni skickade han ett telegram till sina uppdragsgivare i Stockholm. Han skrev att han visserligen var övertygad om att Sacco och Vanzetti var helt oskyldiga och att affären utgjorde en riktigt rättsskandal. Men han skrev också att förutsättningarna för den opinionsbildande delen av hans uppdrag var dåliga, och han förefaller ha velat tona ner de högt ställda förväntningarna:

Situationen är fortfarande oviss och spänningen olidlig. Nationalistiska talare fira orgier under angrepp mot Sacco-Vanzetti-försvaret, som kallas röd propaganda. Min ställning är ytterligt delikat. Vågar ej väcka nationalistisk storm mot främmande inblandning just nu, då jag hoppas på gynnsamt avgörande av guvernören.⁴⁶

Enligt Temkin, som gått igenom amerikanska dagstidningar från våren och

sommaren 1927, ska Branting i en intervju nästan ha slagit knut på sig själv för att inte framstå som så politiskt radikal som han faktiskt var. Branting medgav visserligen att han var socialist, men bara "in the Swedish sense, not at all in the Karl Marx meaning". Det var ett rejält trixande med sanningen. Få svenska socialdemokrater intog, som konstaterats, en så konsekvent marxistisk ståndpunkt som Georg Branting.⁴⁷

Undersökningar i Boston

Även om Branting alltså prioriterade ned sitt opinionsbildande uppdrag betyder det inte att han var överksam i Boston. Tvärtom ägnade han sin tid i Massachusetts åt att med stor energi samla in information om fallet Sacco och Vanzetti. Han hade flera samtal med advokat Thompson och fick kopior på alla dokument från domstolsförhandlingarna. Men han gick också betydligt längre och genomförde en rad egna utredningsinsatser, vilka han senare beskrev i sin bok om fallet.

Bland annat besökte han platsen för brottet, skofirman Slater & Morill i South Braintree. Där kontrollerade han vad olika vittnen kunnat och inte kunnat se från de positioner där de befann sig då mordet begicks (en grundläggande utredningsåtgärd som den lokala polisen och domstolen faktiskt aldrig genomfört). Han besökte också Vanzettis hemstad Plymouth och talade med flera

personer som intygade att Vanzetti julaftonen 1919 hade gått omkring i staden och sålt ål och därmed hade alibi för det rån han ursprungligen dömts för. Det rånet hade åklagaren särskilt lyft fram som en anledning till att han också borde dömas för rånmordet i South Braintree i april 1920.⁴⁸ Branting granskade även de mikroskopfotografier som tagits på kulorna från brottsplatsen. Just de ballistiska undersökningarna har i efterhand framhållits som det starkaste indiciet för Saccos delaktighet i mordet. Branting avfärdade emellertid den ballistisk bevisningen som "kvasivetenskap".⁴⁹

Det som uppenbarligen gjorde starkast emotionellt intryck på Branting var de besök han vid ett par tillfällen gjorde hos huvudpersonerna i affären. Sacco och Vanzetti tilläts ta emot besök i väntan på sina avrättningar, och Branting träffade dem vid åtminstone två tillfällen. Det första besöket ägde rum den 1 juni, då han besökte dem tillsammans med advokat Thompson. Branting överlämnade hälsningar från den svenska försvarskommittén och beskrev i sin rapport att Sacco och Vanzetti i sin tur ställde många frågor om arbetarrörelsen i Sverige.⁵⁰ Allt tyder på att de båda dödsdömda uppskattade visiterna. Sacco tackade senare i ett brev Branting, som också besökt Saccos hustru och barn i deras hem, och Vanzetti skrev att han såg Branting som "a splendid specimen of the human race".⁵¹

Tillbaka till Stockholm

Branting återvände till Sverige med fartyget Drottningholm, som måndagen den 4 juli lade till i Göteborgs hamn. När Branting gick ner för landgång-
en fanns det fortfarande visst hopp om att Sacco och Vanzettis liv skulle gå att rädda. Massachusetts guvernör hade i sista stunden tillsatt den så kallade Lowellkommissionen, som skulle göra en extern granskning av rättsprocessen. Många hoppades att det skulle leda till att de dömda skulle få en ny rättegång eller åtminstone benådas från dödsstraffet. Men Lowellkommissionen, som arbetade snabbt och ytligt, avlämnade den 27 juli en starkt kritiserad rapport som hävdade att allt gått korrekt till. Dödsdomarna stod därför fast. Kanske kände Branting på sig att chanserna till framgång var små. På frågan huruvida det skulle gå att rädda Sacco och Vanzettis liv "svarade han undvikande", enligt *Social-Demokraten*s reporter.⁵²

Juli och augusti ägnade Branting åt en hektisk verksamhet som föreläsare. Han for på flera turnéer där han redogjorde för sina intryck från Amerika vid protestmöten i till exempel Göteborg, Västerås och Sundsvall. Han reste också till Norge och höll föredrag i Oslo, Drammen och Fredrikstad på inbjudan av den Sacco- och Vanzettikommitté som bildats i grannlandet.⁵³ I Stockholm höll han ett två timmar långt tal i Viktoria-salen på kvällen den 26 juli. Det locka-

Arbetarrörelsens tidningar rapporterade utförligt om Brantings framträdanden efter återkomsten till Sverige. Teckning i Social-Demokraten den 27 juli 1927.

de så många intresserade att alla åhörare inte fick plats. Därför fick talet hållas på nytt ett par dagar senare, denna gång i Södra Latinläroverkets aula.⁵⁴

Men framför allt var Branting huvudnumret på den svenska Sacco- och Vanzettirörelsens mäktigaste offentliga manifestation. På måndagskvällen den 8 augusti samlades stockholmare till en rad protestmöten runtom i staden.

Mötena var samordnade. För en gångs skull samarbetade arbetarrörelsens alla grenar, syndikalister, ungsocialister, kommunister och socialdemokrater. De senare var fortfarande inte med i kommittén men valde att tillsammans med Stockholms Fackliga Centralorganisation delta i manifestationen. Efter de lokala protestmötena tågade deltagarna till Östermalmstorg för ett gemensamt möte. Arbetarrörelsens tidningar skrev om 50 000 demonstranter. Det kan vara överdrivna siffror, men att deltagandet var mycket omfattande är helt klart.⁵⁵

På Östermalmstorg höll Branting ett långt tal från en balkong på Folkteaterns hus. Talet är intressant eftersom det rymde en del motsägelsefulla inslag.

Å ena sidan färgades hans uttalanden nu för första gången under kampanjen av en viss marxistisk retorik. Ansvaret för dödsdomarna låg nämligen, påstod Branting, hos den "härskande klassen". Så hade han definitivt inte uttryckt sig i USA. Samtidigt varnade han för att föra den marxistiska retoriken alltför långt. "Vår ras är lugn och reflekterande", hävdade han med ett tidstypiskt rasifierande språkbruk, och han betonade att den svenska vägen till social rättvisa inte gick genom revolution.⁵⁶

Demonstrationen den 8 augusti var kulmen för den svenska Sacco- och Vanzettirörelsen. Efter detta unika tillfälle började den nya enigheten snabbt att krackelera. Den omedelbara anled-

Massmötet på Östermalmstorg den 8 augusti 1927. Okänd fotograf. Foto Stockholmskällan.

ningen var att försvarskommittén i ett desperat beslut den 10 augusti uppmanade Sveriges arbetare att gå ut i en dags proteststrejk. Exakt hur beslutet kom till är en smula oklart. Enligt ett protokoll ska uppmaningen ha utfärdats på förslag av Branting, som vid detta tillfälle medverkade på kommitténs sammanträde. Bara fem dagar senare fick dock Branting kommittén att lova att "avstå från propaganda för generalstrejk" om detta kunde underlätta Socialdemokraternas anslutning till kommittén. Hans eget parti hade nämligen, liksom LO, helt slagit bakut så fort de fick höra om planerna på proteststrejker.⁵⁷

Inte heller inom kommittén upprätthölls enigheten. Sacco och Vanzetti

mötte döden i elektriska stolen den 23 augusti 1927, vilket ledde till stora sorgerubriker i arbetarrörelsens tidningar. I mitten av september ordnade den svenska kommittén en "minnesfest" över de båda avrättade och Branting skulle vara en av talarna. Han ställde emellertid skarpa krav för att medverka, nämligen att han antingen skulle få tala helt själv eller endast tillsammans med syndikalisten Albert Jensen (en av den tidiga ungsocialismens ledande ideologer). Framför allt verkar han ha velat undvika att dela talarstolen med kommunisten Nils Flyg. Vad som föranledde denna konflikt är svårt att säga utifrån vårt källmaterial. Kanske hade Branting fått påtryckningar från sitt parti eller själv

Dödsruna för Sacco och Vanzetti i tidningen Brand, augusti 1927.

bedömt att det var dags att distansera sig från de kommunister som medverkade i försvarskommittén.⁵⁸

Boken om Sacco och Vanzetti

Även om Branting till sist markerade mot kommunisterna fortsatte han att ha nära kontakter med ungsocialisterna. Det var nämligen på deras förlag Brand som han hösten 1927 gav ut sin bok om Sacco- och Vanzettiaffären. Utgivningen är i sig ett tecken på den speciella ställning Branting hade inom socialdemokratiet. Det är svårt att tänka sig att andra socialdemokrater skulle ha kunnat publicera sig på en annan politisk rörelses förlag, särskilt som denna rörelse hade band till anarkismen.

Boken fick titeln *Sacco-Vanzettidramat: Justitiemorden i Massachusetts*. Grundantagandet i boken var, som titeln indikerar, att både Sacco och Vanzetti var helt oskyldiga. En stor del av texten består också av en juridisk analys av bevisningen för och emot de båda anarkisternas skuld. Här ska vi inte gå in i den diskussionen utan i stället fokusera på våra frågeställningar, dels om marxismens roll i Brantings beskrivning av fallet, dels om den eventuella förekomsten av antiamerikansk retorik.

Den svenska försvarskommittén använde sig genomgående av klasskamp retorik, och marxismen spelade en stor roll i kommitténs beskrivning av affären. Ett av flera exempel är det tal som

hölls av C. J. Björklund när Stockholms Anarkistiska Förening ordnade ett protestmöte i Kronobergsparken den 5 maj. Björklund sade att dagen då dödsdomarna avkunnades över "våra klassbröder Sacco och Vanzetti" skulle bli ihågkommen som en dag "då förtryckets och den gamla rättens makter slog en ny spik i den likkista där de skola bäddas ned för att slutligen för evigt begravas".⁵⁹ Liknande tongångar hördes från syndikalist Albert Jensen, som kallade kampen mot dödsdomarna för "en klassfråga, en socialistisk angelägenhet" och från kom-

Reklam för Brantings bok om Sacco och Vanzetti. Ur tidningen Brand 10 december 1927.

munisten Nils Flyg, som beskrev dödsdomarna som "ett led i den internationella kapitalismens och imperialismens allt mer skärpta kamp mot arbetarklassen".⁶⁰ I försvarskommitténs årsberättelse angavs det kort och gott att Sacco och Vanzetti "mördades av kapitalismen".⁶¹

Med tanke på att Branting under lång tid stred för marxismens ställning i den svenska socialdemokratins ideologi hade man kunnat tro att hans bok skulle vara full av liknande formuleringar. Den saknar emellertid nästan helt sådana inslag. På en del ställen lyfte Branting förvisso fram att det amerikanska samhället präglades av stora klassojämlikheter. Men det närmaste han kom en marxistisk tolkning var i följande passage: "Vi tro att den sociala ordning, som krävde Sacco och Vanzettis liv, snarast bör ersättas av en mer mänsklig sådan".⁶²

Bokens dominerande tankefigur var i stället att Sacco- och Vanzettiaffären utgjorde ett moraliskt problem som ytterst handlade om grundläggande medborgarliga och mänskliga rättigheter. Branting beskrev för det mesta inte dödsdomarna som ett led i kampen mellan arbetare och borgarklass, utan som ett övergrepp mot "det allmänna samvetets och rättens bud". Att domarna alls blivit avkunnade berodde enligt Branting på att de, precis som under den franska Dreyfusaffären, blivit en prestigesak för amerikanska myndigheter. Han lyfte också fram den nationalism och främ-

lingsfientlighet som präglade USA strax efter första världskriget. Branting hävdade till exempel att åklagaren Katzman "misstänkliggjorde alla italienska vittnen för att vara anarkister, mindervärdiga medborgare" och att juryn bestod av män som var fientligt inställda till Sacco och Vanzetti och som "föraktade deras ras och hatade deras samhällssyn".⁶³

En konsekvens av Brantings moralistiska perspektiv blev ett idealiserande av de båda dömda. Om det amerikanska rättssystem som dömt dem till döden var omoraliskt innebar det, enligt bokens logik, att Sacco och Vanzetti själva var moraliska föredömen. Till skillnad från sina uppdragsgivare i den svenska försvarskommittén – men i likhet med en del liberaler och intellektuella i den internationella proteströrelsen – beskrev Branting Sacco och Vanzetti som naiva drömmare.⁶⁴ Redan i sina första tidningsartiklar om affären skrev han att de båda dömda var besjälade av en "ljus, livsbejakande barnslighet" och att de var "milda starka idealister". Han antydde till och med att avrättningarna påminde om Kristi död på korset: "Den gamla upproriska, kristna idéföljden har upprepat sig: ett par folkets söner, som drömt och predikat om en bättre värld, ha drabbats av lidande och död".⁶⁵ I boken kallade han dem också för "sällsynt oskyldiga, sällsynt goda människovarelser" och hävdade att de aldrig bröts ned utan "förädlades" under fängelsetiden.⁶⁶

Här skilde sig med andra ord Brantings beskrivning från den som dominerade inom försvarskommittén. Den låg närmare en socialdemokratisk linje, där man alltid brottats med en mer dualistisk syn på anarkister som en blandning av just naiva drömmare och aggressiva bombkastare. I Brantings fall var det den mer idealiserande synen som fick företräde. En liknande, mer komplex, slutsats kan dras i fråga om synen på USA som nation. Inom den svenska Sacco- och Vanzettirörelsen går det att hitta flera exempel på antiamerikanska uttalanden. Både kommunistiska och socialdemokratiska tidningar kallade till exempel ofta USA för "dollarlandet".⁶⁷ Den enda passagen i Brantings bok som kan tolkas som ett utslag av antiamerikanism handlar om den metod som Sacco och Vanzetti avrättades med. Branting beskrev nämligen den elektriska stolen som "den vidriga amerikanska avrättningsmaskinen – där man i perverst högmod och smaklös nymodighet också lyckats smutsa själva elektriciteten".⁶⁸ I övrigt har vi inte funnit några exempel på antiamerikanska uttalanden. Snarare tog Branting i viss mån avstånd från en sådan förståelse av affären, då han i sitt tal i Viktoriasalen den 26 juli varnade åhörarna för att alltför kategoriskt fördöma eller svartmåla den amerikanska nationen. I stället borde radikala rörelser satsa på att "hjälpa och stärka dem som i U.S.A. arbeta för bättre förhållanden".⁶⁹

Tre slutsatser och ett förslag

I den här artikeln har vi undersökt hur socialdemokraten och advokaten Georg Branting kom att sändas till Boston på uppdrag av den svenska Sacco och Vanzetti Försvarskommittén våren och sommaren 1927. Genom denna resa blev han en deltagare i en av 1900-talets största transnationella proteströrelser. Den internationella kampanjen lyckades visserligen aldrig rädda livet på Sacco och Vanzetti, men under några månader åstadkom den en massiv internationell mobilisering. I Sverige ledde den till något så ovanligt som en gemensam (om än kortvarig) kontaktyta mellan socialdemokrater, kommunister, syndikalister och ungsocialister.

Vår undersökning har visat tre saker, som alla pekar på det komplexa och stundtals motsägelsefulla i den svenska Sacco- och Vanzettirörelsen såväl som hos Georg Branting. För det första kan vi konstatera att Brantings uppdrag var otydligt formulerat och lämnade bred marginal för tolkning. Det skapade höga förväntningar på hans resa i Sverige. I USA skapade det oro bland Sacco och Vanzettis försvarsadvokater, som aldrig bett om utländsk hjälp och allra minst från en ung advokat från Stockholm. Branting kom därför aldrig att medverka i det konkreta försvarsarbetet och inte heller bildade han särskilt mycket opinion i USA. Men han samlade desto mera information, och bedrev vad

som kan beskrivas som egen spaning i Boston. Det hjälpte knappast Sacco och Vanzetti, men det gjorde Branting till något av celebritet i arbetarrörelsen när han återvände till Stockholm i augusti. Kanske är det ingen slump att han året efteråt blev invald som suppleant i Socialdemokraternas verkställande utskott, men här återstår sambandet att undersöka.

För det andra har vi visat att Branting, som var en av marxismens starkaste försvarare inom den svenska socialdemokratin, i sina skrifter och uttalanden om Sacco- och Vanzettiaffären nästan helt undvek klasskamp retorik. Han gjorde överhuvudtaget ingen egentlig marxistisk analys av dödsdomarna utan beskrev dem snarare som ett moraliskt problem och som ett brott mot medborgerliga och mänskliga rättigheter. Att han undvek marxistisk retorik i USA kan ha haft rent taktiska skäl. Men att han också undvek en sådan i Sverige är en intressant observation. Det tyder på att Brantings samhällssyn var mer komplex och motsägelsefull än vad som ofta antagits.

För det tredje saknade hans uttalanden nästan helt de inslag av antiamerikanism som annars var ganska framträdande inom den svenska Sacco- och Vanzettirörelsen. Åter är det rimligt att tänka sig att han valde att undvika antiamerikansk retorik när han faktiskt befann sig i USA. Men han hade inte behövt undvika det när han väl återvänt

till Sverige. Även här skilde sig Branting alltså från de riktningar som dominerade inom den svenska försvarskommittén, och han gav uttryck för en mer sammansatt inställning till USA än vad den svenska socialistiska vänstern i allmänhet verkar ha gjort.

Trots dess omfattning har den svenska Sacco- och Vanzettirörelsen varit föremål för mycket lite historisk forskning, även om Linn Spross studie måste framhållas som ett viktigt arbete som manar till efterföljd. Förhoppningsvis har vår artikel visat att mycket återstår att analysera. Här vill vi ge ett förslag till fortsatt forskning: den svenska Sacco- och Vanzettirörelsen behöver en närmare och mer heltäckande studie!

Även Georg Branting har ägnats alltför lite uppmärksamhet i forskningen, trots att han dök upp i alla möjliga sammanhang inom den svenska arbetarrörelsen från 1920-talet och drygt tre decennier framåt. Här har vår artikel bidragit till att skapa kunskap om Branting som politisk aktör på basis av systematiska källundersökningar – något som vi menar har saknats tidigare. Vi hoppas att artikeln visar på det komplexa och motsägelsefulla i Brantings gärningar och idéer.

Denna text har genomgått vetenskaplig granskning av externa bedömare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Lisa McGirr, "The Passion of Sacco and Vanzetti: A Global History", *The Journal of American History* 93:4 2007, s. 1087.
- 2 Se t.ex. Henrik Arnstad, *Den förbannade optimisten Ernst Wigforss: Socialisten som skapade Sverige*, Lund 2023, s. 219–220, 358.
- 3 Martin Alm, *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*, Lund 2002, s. 152, 165.
- 4 Linn Spross, "En avsky mot allt amerikanskt": Den svenska rörelsen för Sacco och Vanzettis frigivning", *Arbetarhistoria* 4 2019, s. 17.
- 5 Wilhelm Agrell, *Venona: Spåren från ett underättelsekrig*, Lund 2003, s. 274.
- 6 Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia: Historieskrivning som ideologisk makt-resurs 1892–2000*, Stockholm 2001, s. 68–69, 78–79, 96; Olle Svenning, *Hövdingen: Hjalmar Branting, en biografi*, Stockholm 2014, s. 7, 425.
- 7 Per Wirtén, *Herbert Tingstens sista dagar: Berättelsen om ett liv*, Stockholm 2013, s. 55–56, 65–70.
- 8 Bertil Lundvik, *Solidaritet och partitaktik: Den svenska arbetarrörelsen och spanska inbördeskriget 1936–1939*, Uppsala 1980, s. 31, 59–64, 164–168, 173, 185.
- 9 Hur detta påverkade Brantings agerande i riksdagen (till exempel huruvida han röstade med SKP i vissa frågor) är en fråga som ännu inte är utforskad.
- 10 Rune Bokholm, *Tisdagsklubben: Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal*, Stockholm 2001, s. 243, 246.
- 11 Björn Elmbrant, *Stockholmskärlek: En bok om Hjalmar Mehr*, Stockholm 2010, s. 67–68; Karl Molin, *Övervakningen av "SKP-komplexet": Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen*, Stockholm 2002, s. 61.
- 12 Agrell 2003, s. 351.
- 13 Magnus Hjort, *Den farliga fredsörelsen: Säkerhetstjänsternas övervakning av fredsorganisationer, värnpliktsvägrare och FNL-grupper 1945–1990*, Stockholm 2002, s. 60.
- 14 Ingrid Carlberg, *Marionetterna: En berättelse om världen som politisk teater*, Stockholm 2023, s. 169.
- 15 Sean McMeekin, *The Red Millionaire: A Political Biography of Willi Münzenberg, Moscow's Secret Propaganda Tsar in the West*, New Haven & London 2003, s. 362.
- 16 Moshik Temkin, *The Sacco-Vanzetti Affair: America on Trial*, New Haven 2009, s. 9–21.
- 17 Susan Tejada, *In Search of Sacco and Vanzetti: Double Lives, Troubled Times, and the Massachusetts Murder Case that Shook the World*, Boston 2012, s. 113–115.
- 18 Temkin 2009, s. 8–12, 22.
- 19 McGirr 2007, s. 1092.
- 20 McGirr 2007, s. 1108–1110; Temkin 2009, s. 52–53, 102, 105–109, 127–129.
- 21 McGirr 2007, s. 1100–1101; Temkin 2009, s. 30–31.
- 22 Temkin 2009, s. 137.
- 23 Spross 2019, s. 7–8.
- 24 För översiktliga kronikor kring ungsocialisterna, se Hinke Bergegren, *Ungsocialisterna*, Stockholm 1917; Karl Fernström, *Ungsocialismen: En krönika*, Stockholm 1950; Tage Lindbom, *Den socialdemokratiska ungdomsrörelsen i Sverige*, Stockholm 1945.
- 25 Se Linderborg 2001, s. 131, 174–175.
- 26 Spross 2019, s. 9–10.
- 27 Branting skrev efteråt en bok om Åboprocesserna. Se Georg Branting, *Rättvisan i Finland: Några dokument med kommentarer*, Stockholm 1924.
- 28 Georg Branting, *Sacco-Vanzettidramat: Justitiemorden i Massachusetts*, Stockholm 1927, s. 26.
- 29 Försvarskommitténs protokoll 23/4 1927 § 3, volym 28, *Carl Johan Björklunds arkiv (CJB)*, Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm (ARBARK).
- 30 "De svenska arbetarnas aktion för att rädda Sacco och Vanzetti", *Arbetaren* 30/4 1927. Se även *Brand* 7/5 1927 och *Folkets Dagblad Politiken (FDP)* 26/4 1927.

- 31 *Sacco-Vanzettirörelsen i Sverige [sic]: Redogörelse för svenska Sacco-Vanzetti Försvarskommitténs verksamhet*, Stockholm 1928, s. 14.
- 32 Försvarskommitténs protokoll 18/5 1927 § 4, volym 28, *CJB*, ARBARK; Kassabok 27/4 1927 – 11/2 1930, volym 1, *Svenska Sacco- och Vanzettikommitténs arkiv*, ARBARK.
- 33 Dessa instruktioner nådde också den svenska sektionen. Se brev från IRH:s centralkommité i Berlin till IRH Sverige 8/4 1927, volym 11, *Internationella Röda Hjälpn, svenska sektionen*, ARBARK.
- 34 Temkin 2009, s. 46–50, 136.
- 35 Carlberg 2023, s. 197.
- 36 Kasper Braskén, *The International Worker's Relief, Communism, and Transnational Solidarity: Willi Münzenberg in Weimar Germany*, Basingstoke 2015, s. 106–108, 116; McMeekin 2003, s. 202.
- 37 "Aktionen för att rädda Sacco och Vanzetti", *Arbetaren* 5/5 1927; "Georg Branting reser redan nästa vecka", *FDP* 5/5 1927.
- 38 Tejada 2012, s. 245–249; Temkin 2009, s. 62, 67, 199.
- 39 Brev från C. J. Björklund till den amerikanska försvarskommittén 4/5 1927, *Sacco-Vanzetti Defence Committee Collection (SVDCC)*, Boston Public Library (BPL). Samlingen är fritt tillgänglig för forskning genom Digital Commonwealth: Massachusetts Collection Online, via hemsidan <https://www.digitalcommonwealth.org/collections/commonwealth:th70r920>.
- 40 Telegram från William Thompson till Georg Branting 17/5 1927, akt 831(a) i volym Fr:43, *Georg Brantings advokatbyrå (GBA)*, ARBARK.
- 41 "Branting hälsas välkommen", *Brand* 4/6 1927; "Entusiastiska massor i Boston mottaga Branting", *Social-Demokraten (Soc-Dem)* 31/5 1927.
- 42 "Idag", *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning* 28/4 1927.
- 43 Manuskript till tal av Branting, odaterat men förmodligen 30/5 1927, SVDCC, BPL.
- 44 Brev från William Thompson till Georg Branting 26/5 1927, akt 831(a) i volym Fr:43, *GBA*, ARBARK.
- 45 Brev från Gardner Jackson till den svenska försvarskommittén 7/6 1927, volym 28, *CJB*, ARBARK.
- 46 "Nationalistisk hets mot Sacco-Vanzetti-saken", *Arbetaren* 20/6 1927.
- 47 Temkin 2009, s. 59.
- 48 Branting 1927, s. 34, 84, 98.
- 49 Branting 1927, s. 109.
- 50 "Georg Branting på besök hos de dödsdömda", *Soc-Dem* 2/6 1927.
- 51 Brev från Nicola Sacco till Georg Branting 10/6 1927 och brev från Bartolomeo Vanzetti till Leonard D Abbott 28/6 1927, SVDCC, BPL.
- 52 "Georg Branting här från USA", *Soc-Dem* 5/7 1927.
- 53 "Allt hopp står nu till världsoptionen", *Arbetaren* 15/8 1927; "Protestormen mot dödsdomarna över Sacco och Vanzetti", *Arbetaren* 18/8 1927; "De dödsdömda har överförts till 'dödshuset'", *Soc-Dem* 4/8 1927; "Proteströrelse över hela Sverige", *Soc-Dem* 10/8 1927.
- 54 "Stockholms arbetare protestera mot domen över de dödsdömda" *Soc-Dem* 27/7 1927; "Det nya mötet för de dömda blev vällyckat", *Soc-Dem* 30/7 1927.
- 55 Spross 2019, s. 12–13.
- 56 "Väldiga massprotester på måndagen mot domarna över Sacco och Vanzetti", *Soc-Dem* 9/8 1927.
- 57 Försvarskommitténs protokoll 10/8 1927 § 1 och 15/8 1927 § 1, volym 28, *CJB*, ARBARK.
- 58 Försvarskommitténs protokoll 12/9 1927 §§ 5–6, volym 28, *CJB*, ARBARK.
- 59 "Opinionen för Sacco och Vanzetti", *Arbetaren* 6/5 1927.
- 60 "Vi anklaga!", *Brand* 23/4 1927; "Nils Flyg talar på Karlaplan", *FDP* 9/8 1927.
- 61 *Sacco-Vanzettirörelsen i Sverige* 1928, s. 7.

- 62 Branting 1927, s. 18.
- 63 Branting 1927, s. 12, 87, 135.
- 64 Temkin 2009, s. 28.
- 65 "Sacco och Vanzetti som jag känner dem", *Brands* "Sacco-Vanzetti-nummer" i augusti 1927; "Upprättelse, straff, garantier", *Brand* 1/10 1927; "In memoriam", *Soc-Dem* 24/8 1927.
- 66 Branting 1927, s. 136, 149.
- 67 "Låt mördarna veta vad arbetarna tänker", *FDP* 5/8 1927; "Sacco och Vanzettis tragiska historia i objektiv belysning", *Soc-Dem* 8/5 1927.
- 68 Branting 1927, s. 149.
- 69 "Stockholms arbetare protestera mot domen över de dödsdömda", *Soc-Dem* 27/7 1927.

Fragmenterne af et liv Clara Lachmanns materielle og visuelle spor

Leonora Lottrup Rasmussen

Fotografi af Alice Nordin, der arbejder på skulpturen af Clara Lachmann. Charlottenlund privatarkiv.

På fotografiet ser vi skulptøren Alice Nordin (1871–1948) siddende i sit atelier. I højre hånd holder hun en modellérpind, foran hende står den lerskulptur, hun arbejder på. Skulpturen forestiller den dansk-svenske kulturpersonlighed Clara Lachmann (1864–1920). Lerskulpturen udgjorde det kunstneriske udgangspunkt for støbningen af en 46 centimeter høj bronzestatuette, dateret 1912. Tidspunktet omkring Alice Nordins modellering af Clara Lachmann udgjorde for begge kvinder et vende-

punkt. Alice Nordin havde, som den første kvindelige skulptør i Sverige, sin egen soloudstilling i 1911 og Clara Lachmann var for nyligt blevet enke.¹ Clara var født i København i 1864 og havde som 27-årig giftet sig med sin 20 år ældre fætter, Jacob Lachmann, en succesfuld sukkerfabrikant i Skåne. Efter Jacobs pludselig død i juni 1909 var Clara blevet enke i en alder af blot 45 år og var nu ansvarlig for at forvalte familiens store formue og herregården Charlottenlund i Skåne.² Alice Nordins skulptur er altså blevet til i en tid, hvor Clara skulle finde sine egne ben at stå på. Selvom skulpturen selvfølgelig skal betragtes som et kunstværk, der skulle leve op til visse æstetiske principper og genrekonventioner, kan den også anvendes som en historisk kilde til hvordan Clara ønskede at fremstille sig selv for omverdenen, hvordan hun ønskede at blive husket i eftertiden og til hendes personlige interesser.

Med afsæt i materielle og visuelle kilder, som Alice Nordins skulptur af Clara

Lachmann, diskuterer jeg i denne artikel, hvordan vi kan danne os et indtryk af et menneske, der kun har efterladt sig få skriftlige spor. Jeg tager i denne diskussion udgangspunkt i refleksioner og erfaringer jeg gjorde mig under arbejdet med biografien *En kvindelig grænsegænger*, der handler om Clara Lachmann og som udkom tilbage i 2023. Under arbejdet med bogen stødte jeg på en række biografiske problematikker, der afspejler større historiefaglige problematikker omkring hvilke historiske subjekter vi interesserer os for og hvilke aspekter af fortidens levede liv, der er tilgængelige for historiske undersøgelser.

I kalejdoskopet

Alice Nordins skulptur af Clara Lachmann viser hende siddende i en armstol. Hendes højre hånd holder om armlænets ene knop, mens hendes hoved hviler i den venstre. Ansigtet er lagt i tænksomme folder, mundvigen let optrukket i et forsigtigt smil og blikket vender udad mod verdenen. Det er en skulptur, som rummer både feminine og mere maskuline konnotationer. På den ene side er der kjolen med åben halsudskæring, der gengives med draperede folder, hvorfra et spids sko elegant stikker ud forned. På den anden side er der også en vis autoritet over Claras placering i armstolen. Armstolen er i svensk nationalromantisk stil med høj ryg og markante armlæn, og Claras positur med hovedet hvilede i den

ene hånd underbygger fremstillingen af en intellektuel kvinde.

At skrive kvinders historie indebærer at skrive inde i et kalejdoskop. Sådan begrebsliggør den amerikanske historiker Kali Israel udfordringerne ved at se kvinder historisk i sit klassiske bidrag til tidsskriftet *Gender & History* fra 1990:

Through the eyepiece of a kaleidoscope, one sees a multitude of fragments, forming patterns that shift with the movement of the viewer. Further, each fragment of the pattern is a tiny mirror, catching the colours and images of the 'outer' world and re-presenting them, in a space in which each mirror also echoes each other mirror.³

Fotografi af Alice Nordins skulptur af Clara Lachmann, dateret 1912.

Det er ikke muligt at træde tilbage i fortiden og undersøge den som helhed eller at tilgå et fortidigt livs 'virkelige' form og struktur og derfor må vi, fremhæver Israel, anerkende repræsentationernes uundgåelighed og bestræbe os på at undersøge de spejlinger og genspejlinger vi ser inde i kalejdoskopet. "[We] are faced with the task of writing inside the kaleidoscope, of attempting both to discern and describe the image beyond the glass and the multiple images caught in the mirrors",⁴ skriver Israel og lægger dermed vægt på, at vi kun har mulighed for at tilgå fortidens kvinder gennem de fragmenter deres liv er blevet brudt op i. At skrive inde i et kalejdoskop er, ifølge Israel, et særligt passende begreb for dem, der studerer borgerlige victorianske kvinder, hvis liv er blevet brudt og genspejlet for os gennem samtidens mange spejle af tekster og kunstværker.⁵

Man kan indvende, at de kompleksiteter Kali Israel skitserer i artiklen "Writing inside the Kaleidoscope", ikke kun gør sig gældende for studiet af fortidens kvinder, men for alle mennesker, som grundet i køn, klasse og etnicitet, har været afskåret embeder og magtpositioner, der ville have givet offentlige arkiver og institutioner anledning til at gemme deres korrespondancer og andre personlige papirer. Alligevel mener jeg, at kalejdoskopet som metafor kan være et godt udgangspunkt for at diskutere nogle af

de empiriske og metodiske udfordringer biografiske studier af fortidens kvinder kan indebære. Kvinder var underlagt formelle og praktiske begrænsninger, hvad angik valg af uddannelse og erhverv langt op i 1900-tallet og det kan være svært at finde kilder, hvor kvinderne selv kommer til orde, når man beskæftiger sig med tiden omkring år 1900. Det gør sig også gældende for Clara Lachmann fra hvem det kun lykkedes mig at finde enkelte breve og postkort. På trods af, at Clara gennem sit liv havde været aktiv i flere foreninger med socialt, kulturelt og musikalsk sigte, har denne aktivitet ikke sat sig nogle betydelige aftryk i de offentlige arkivers samlinger, hverken i Danmark eller i Sverige.

Mens de skriftlige kilder, der kunne give os et indblik i Claras liv og handlemåder, således er relativt sparsomme, findes der til gengæld mange visuelle og materielle spor efter hendes liv. Det skyldes især, at herregården Charlottenlund, som Clara og hendes mand Jacob købte i 1902, fortsat i familien Lachmanns besiddelse. Her opbevares mange af parrets personlige ejendele, der er gået i arv til deres efterkommere. Disse kilder er, hvad man i Israels optik, ville kalde spejlinger og genspejlinger. Det drejer sig blandt andet om fotografier af Clara og hendes familie. Både opstillede fotografier taget af professionelle fotografer og snapshots taget med egne kameraer, der viser familien i hjemmet, til højtider,

i haven og på nogle af deres mange rejser. Det drejer sig også om genstande fra intimsfæren, som håndmalede bordkort og speciallavede kunstværker. Sammenholder man disse forskellige fragmenter af et levet liv med hinanden og med de skriftlige brudstykker af hendes livshistorie, der findes spredt i diverse protokoller, optegnelser, kirkebøger og aviser, begynder et billede af et menneske at forme sig. Betragter vi således Alice Nordins skulptur af Clara Lachmann i lyset af disse fragmenter og brudstykker, rummer også denne kunstgenstand

indsigter, der bringer os tættere på Clara som biografisk subjekt.

Identitet, eftermæle og interesser

Få år inden Clara Lachmann lod sig portrættere af Alice Nordin var hun, som tidligere nævnt, blevet enke og hendes nye civilstand har formentligt ikke været uden betydning for skulpturens udformning. Ser vi på skulpturen i relation til, hvordan Clara ellers lod sig fremstille, trækker hendes positur i armstolen nemlig tråde til fotografier af hende taget efter Jacob Lachmanns død.

Fotografi af Clara Lachmann foran Charlottenlunds hoveddør og fotografi af hende, der læser avis. Charlottenlund privatarkiv.

Fotografier, der viser hende stolt pose-
rende foran Charlottenlunds hoveddør,
eller siddende med en opslået avis. Det
var en positur, der passede til den nye
myndighed som husets herre og fami-
liens overhoved, Claras civilstand som
enke indebar. For hende kom denne
position med et ansvar for forvaltningen
af en betydelig familieformue. Tilbage i
1902 havde Jacob solgt de tre sukkerfa-
brikker, han været med til at etablere i
Skåne og salget havde gjort ham til en af
Sveriges rigeste mænd. Efter hans død
i juni 1909 var han store formue blevet

delt mellem Clara og parrets eneste fæl-
les barn, Olga. Da Olga døde ugift og
barnløs i 1919, blev sukkerformuen sam-
let hos Clara, der valgte at testamentere
en del af denne formue til oprettelsen
af Stiftelsen "Clara Lachmanns fond
för befrämjande av den skandinaviska
samkänslan." I forlængelse af denne
skandinaviske stiftelse, kan skulpturen
også ses som et forsøg på at sikre sig et
eftermæle.⁶

I tillæg til spørgsmål om identitet og
eftermæle, kan Alice Nordins skulptur
af Clara Lachmann også ses som et ud-
tryk for hendes store interesse for kunst.
Som 19-årig i 1883 var Clara startet på
Tegneskolen for Kvinder i København.
Tegneskolen var blevet oprettet syv år
tidligere for at give kvinder, der dengang
ikke havde adgang til tekniske skoler,
mulighed for at lære kunsthåndværk og
grafiske fag. Senere gik Clara i lære hos
de danske malere Oscar Matthiessen og
J. F. Willumsen.⁷ For Clara udmunde-
de disse studier sig ikke en karriere som
kunstner. Hendes kunstinteresse blev i
stedet kanaliseret ind i et traditionelt,
borgerligt familieliv og kom til udtryk
i klassiske kvindesysler. Blandt hendes
efterladenskaber finder vi for eksem-
pel hjemmelavede broderimønstre, en
nytårshilsen med en tegning af en vio-
linspillende Pjerrot og et bordkort (se s.
57), hvor hun har malet Charlottenlund
i blålige akvarelfarver. Også hendes
forbindelse til J. F. Willumsen satte et

Claras hjemmelavede nytårshilsen og
bordkort. Charlottenlund privatarkiv.

aftryk på Lachmann-parrets indretning af Charlottenlund. I 1902 hyrede hende og Jacob kunstneren til at udføre tre speciallavede malerier, der endnu hænger på deres tiltænkte pladser i spisesalen på Charlottenlund.⁸

Heller ikke Claras valg af kunstner virker som en tilfældighed. Hun udviste gennem sit liv en særlig interesse for kvinder, deres livsforhold og stilling i samfundet. Nogenlunde samtidigt med, at Clara lod sig portrættere af Alice Nordin, deltog hun i *Damer-nes Udstilling* i Tivoli i København. Udstillingen viste "Kunstsager, Industrigenstande og Haandarbejde", der tilhørte kvinder i samfundets øverste sociale lag. Claras bidrag var nogle antikke kniplingslommeørklæder og et håndbroderet gulvtæppe, der havde "tilhørt den nuværende Danske Dronnings Moder", som hun selv forklarede arrangørerne.⁹ Efter Jacobs død i juni 1909 stiftede hun en række legater i hans minde og disse var blandt andet til fordel for "trængende og værdige Grosserer, Grosse-erer-enker og Grosse-erer-Hustruer, som maatte være forladte af Mænd, skilte eller separerede fra dem",¹⁰ Hjemmet for arbejdsføre blinde kvinder samt Mødres og Børns Bespising.¹¹ Derudover var Claras lillebror Poul Mik-Meyer direktør for Carl Stenders Kunstforlag, der reproducerede flere af Alice Nordins kunstværker, men hvor-

vidt det var Poul, der gjort Clara opmærksom på den svenske skulptør – eller omvendt – står dog hen i det uvisse.

Ser vi således skulpturen af Clara Lachmann i lyset af hendes livshistorie, ser vi, at skulpturen indfanger en gennemgående tematik i hendes liv, nemlig spændingen mellem det traditionelle og det moderne; mellem det bagstræberiske og det fremadskuende. Clara var en kvinde, der levede op til borgerskabets ideal om den gode hustru og husmor. Hun var en kvinde, der viede sin tid til aktiviteter, der stod mål med hendes køn og sociale klasse: filantropi, kunst og kultur. En kvinde, der var født ind i det velhavende jødiske borgerskab i København og selv indgik i et ægteskab inden for murerne af den jødiske menighed. Men hun var også en kvinde, der indgik i en række fællesskaber, der rakte udover hjemmets fire vægge. Hun var med til at stifte en kammermusikforening, der fortsat eksisterer, hun omgikkes tidens toneangivende musikere og komponister, og da hun ønskede at bese J. F. Wil-lumsens malerier til Charlottenlunds spisesal, mødte hun uanmeldt op i hans undervisningslokale i Paris.¹² Indenfor rammerne af det traditionelle familieliv, foretog Clara en række handlinger, der peger frem mod et moderne samfund. Subtile handlinger, som den autoritative placering i armstolen. Handlinger, man først får øje på, når man kigger nærmere efter.

En skandinavisk arv

På visse punkter udgør Clara Lachmann ikke det klassiske biografiske subjekt. Selvom biografien som genre siden 1970'erne er blevet brugt til at hive hidtil oversete kvinder ud af historiens glemsel, har der også været en tendens til, at disse biografier har interesseret sig for en bestemt type kvinde.¹³ En kvindetype, som den canadiske historiker Natalie Zemon Davis betegner som *women worthies*. Det vil sige historiske kvinder, der kan fungere som eksempler til efterfølgelse, være forbilleder og vise, hvor meget kvinder kan udrette, hvis de får muligheder og uddannelse stillet til rådighed.¹⁴ På trods af, at Davis påpegede dette tilbage i 1976, gør denne tendens sig stadig gældende. Historiske biografier om kvinder er populære, men ofte handler disse biografier om frontløbere og foregangskvinder.¹⁵ Som for eksempel forfatteren Selma Lagerlöf og

seismologen Inge Lehmann.¹⁶ Forfatterne til biografien om Danmarks første kvindelige læge Nielsine Nielsen skriver for eksempel: Hendes historie passer "godt til vores tid og længsel efter stærke rollemodeller og personligheder, der spejler fortid såvel som nutid, og som understreger værdier af at rejse sig og tage de hårde og personlige kampe for at skabe forandringer til eget og andres bedste."¹⁷

Clara Lachmann lever ikke op til dette kvindeideal. Hun var ikke en pioner, der gjorde op med tidens forventninger til hendes køn, men hun formåede at skabe sin egen plads inden for rammerne af det bestående. Det er også denne underspillede modernitet, der har bidraget til at gøre hendes navn kendt i eftertiden. Ved at oprette en millionstiftelse i sit eget navn, satte Clara et aftryk på eftertiden og sikrede sig et eftermæle. Claras skandinaviske stiftelse blev konstitueret tre år efter hendes død i august 1920 og kunne i 2023 således fejre sit 100-års jubilæum. Kaster man et blik på stiftelsens uddelingspolitik ser man, hvordan Claras personlige interesser har været med til forme, hvad stiftelsens bestyrelse valgte at understøtte. Det gælder blandt andet kvindeorganisationer og traditionelt kvindearbejde. I 1926 tildelte stiftelsen 2.000 danske kroner til Kvindelige Kunstneres Samfund i København, der i forbindelse med en udstilling i København ønskede støtte til de svenske og

Clara Lachmanns håndmalede bordkort med Charlottenlunds hovedbygning.

norske udstillere. I de efterfølgende årtier gav stiftelsen gentagne gange støtte til Nordiske Kvinders Samarbejdskomité og Norges Yrkeskvinnens Landsforbund til årsmøder, sommermøder og konferencer. Senere fik bevillingerne et mere ligestillingspolitiske sigte, som da Dansk Kvindesamfund blev tildelt 20.000 kroner til en konference om kvinders deltagelse i beslutningsprocesser.¹⁸ At jeg, 100 år efter Claras død, selv kom til at beskæftige mig med hendes liv, skyldes også Claras beslutning om at oprette en stiftelse. Biografien om Clara blev nemlig sat i værk af stiftelsens bestyrelse, der ønskede at markere 100-års jubilæet. Der ligger en aktualitet og fremsynethed i Claras rolle som velyn-

der og mæcen. En rolle, vi ser gentaget i Alice Nordins skulptur.

I mange år stod skulpturen af Clara Lachmann placeret på en mahognipiedestal i den store salon på familien Lachmanns herregård Charlottenlund. I forbindelse med et ejerskifte og en arvedeling i 2018, blev skulpturen af Clara imidlertid sat til salg. Med støtte fra Hedda och N. D. Qvists minnesfond, blev skulpturen købt af Nationalmuseet i Stockholm. Det var i dette tilfælde ikke Clara museet som sådan var interesseret i, men skulpturens ophavskvinde, Alice Nordin. Skulpturen blev erhvervet som et led i Nationalmuseets strategi om at øge museets samling af kvindelige skulptører. I 2022 indgik

Fotografi af Clara Lachmann i Scheveningen, juli 1913. Charlottenlund privatarkiv.

skulpturen i udstillingen "Härligt att vara Skulptör!", der handlede om glemte og genopdagede kvindelige skulptører omkring århundredeskiftet.¹⁹ Med Nationalmuseets erhvervelse gik skulpturen af Clara fra at være i privat eje til at være del af en museumssamling. Claras forudseenhed med at vælge en kvindelig kunstner gjorde, at skulpturen

et århundrede efter dens tilblivelse nu var grundlaget for en offentlig interesse. Man kan måske sige, at Clara udviste en slags modernisme i andet led. Det er netop disse forskellige nuancer, der står klarere frem, når man sammenholder fragmenterne af et levet liv og bruger disse fragmenter som et udgangspunkt for et biografisk studie.

Noter

- 1 Linda Hidders, *Nordic Women Sculptors at the Turn of the 20th Century: Formation, Visibility and Self-Creation*, Stockholm: Nationalmuseum 2022., s. 56.
- 2 Leonora Lottrup Rasmussen, *En kvindelig grænsegænger: Clara Lachmanns stiftelse i 100 år*. Göteborg, Makadam förlag 2023, s. 20–30; 100; 109.
- 3 Kali A. K. Israel, "Writing Inside the Kaleidoscope", *Gender & History* 2, no. 1 1990, s. 40.
- 4 Israel 1990, s. 40.
- 5 Israel 1990, s. 42.
- 6 Lottrup Rasmussen 2023, s. 36; 51–52; 136.
- 7 Lottrup Rasmussen 2023, s. 23–24.
- 8 Lottrup Rasmussen 2023, s. 78–80.
- 9 Rigsarkivet i København, Industriforeningen i København, Damernes Udstilling i Tivoli 1911, korrespondance, brev fra Clara Lachmann til arrangørerne, 19 september 1911.
- 10 *Den til Forsendelse med de Kongelige Brevposter privilegerede Berlingske politiske og Avertissements-Tidende* 4 september 1909.
- 11 Lottrup Rasmussen 2023, s. 93.
- 12 Lottrup Rasmussen 2023, s. 78.
- 13 Lucy Bland & Angela V. John (eds.) *Gender and History* 2, no. 1 1990. Oxford: Blackwell Publishing., s. 1; Barbara Caine, *Biography and History*. Basingstoke: Palgrave Macmillan 2010, s. 24; 107; Lois W. Banner, "Biography as History." In AHR Roundtable – Historians and Biography, *The American Historical Review* 114, no. 3 2009, s. 579.
- 14 Natalie Zemon Davis, "Women's History' in Transition: The European Case." *Feminist Studies* 3, no. 3/4 1976, s. 83–103.
- 15 Jean Allman, "The Disappearing of Hannah Kudjoe: Nationalism, Feminism, and the Tyrannies of History", *Journal of Women's History* 21, no. 3 2009, s. 13–35.
- 16 Anna-Karin Palm, *Jag vill sätta världen i rörelse: en biografi över Selma Lagerlöf*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 2019; Hanne Strager, *Skyggezonen: en biografi om Inge Lehmann, kvinden, der opdagede Jordens inderste kerne*, København: Gyldendal 2022.
- 17 Dorte Chakravarty & Sarah von Essen, *Nielsine Nielsen: En historisk biografi*. 1. udg. København: FADL's Forlag 2019, s. 13.
- 18 Lottrup Rasmussen, 2023, s. 136; 172.
- 19 Hidders 2022.

Historikern Hugo Valentins arkiv nu ordnat och tillgängligt på Uppsala universitetsbibliotek

Johan Sjöberg

Bland handskriftssamlingarna på Carolina Rediviva i Uppsala finns flera hundra personarkiv, alltså arkiv efter enskilda personer. De har i regel kommit till biblioteket som gåvor. Historikern Hugo Valentins arkiv är i det avseendet inte något undantag. Arkivet har i omgångar skänkts till biblioteket av Hugo Valentins barn och barnbarn under åren 2020–2025. Anmärkningsvärt med Hugo Valentins arkiv är däremot det stora intresse som det rönt ända sedan de första delarna kommit till biblioteket. Nu har arkivet i sin helhet ordnats, förtecknats och blivit tillgängligt för forskare och andra intresserade.

Hugo Valentin föddes 1888 och disputerade i historia 1916 på en avhandling om Frihetstidens riddarhus. Han var docent vid Uppsala universitet, men historikertjänsterna i Sverige var få, och trots att han tidvis tjänstgjorde vid universitetet och med tiden fick professors namn, alltså rätten att kalla sig professor, arbetade han i stort sett hela sin karriär som läroverkslärare, först tio år i Falun

och sedan 25 år i Uppsala. Under åren som lärare i Falun skrev han boken *Judarnas historia i Sverige*, utgiven 1924. Den har blivit ett av Hugo Valentins mest kända arbeten. Valentin var själv jude och intresserad av judarnas historia och vad han uppfattade som det judiska folkets ödesgemenskap. Med tiden blev han också sionist.

Hugo Valentin ägnade mycket kraft åt att beskriva och kritisera antisemitismen. Egentligen tyckte Valentin att det var icke-judarnas sak att bekämpa judehatet, men han skrev ändå flera arbeten om frågan, vilka tidigt kom att översättas till flera språk. Som Olof Bortz visat flyttade Valentin fokus från judarna och deras tillskrivna egenskaper till antisemiterna själva. Han underströk att antisemitismen hade mycket litet att göra med judarna och desto mer med antisemiterna. Valentin betonade också, att antisemitismen och nazismen inte bara var ett hot mot judarna, utan i förlängningen mot hela civilisationen. Hugo Valentin skrev även tidigt i tidningarna

om nazismens brott, och särskilt stort genomslag fick artikeln "Utrotningskriget mot judarna", som publicerades i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* den 13 oktober 1942.

Valentins verksamhet under dessa år präglades av arbetet med att hjälpa judiska flyktingar, och en stor del av hans arkiv rör just flyktingarbetet. Arkivet innehåller till allra största delen brev, däribland brev från flera hundra brevskrivare till Valentin samt en del brev från Valentin, som han sparat i form av kopior eller koncept. Sammanlagt omfattar brevsamlingen drygt 5 200 brev. Av dessa behandlar hundratals, eller kanske snarare tusentals, på ett eller annat sätt flyktingarbetet före, under och efter andra världskriget. I arkivet finns brev från många av tidens berömda skribenter, politiker och intellektuella, men också från idag helt okända personer, till exempel flyktingar från Tyskland, Norge och Danmark.

Förutom breven innehåller arkivet föredrag, tal, utskrivna radioanföranden

med mera. De allra flesta rör judisk historia och situationen i Valentins samtid. I arkivet finns också enstaka andra manuskript, bland annat det självbiografiska "Min barndoms somrar". Där finns även en kopia av Hugos och hans hustru Fannys gästbok samt utdrag ur Fannys mycket intressanta anteckningar om personerna som förekommer i gästboken. Däremot finns i arkivet inte särskilt mycket dokumentation av rent akademiska frågor, något som annars brukar dominera i 1900-talsakademikers arkiv.

Förteckningen över arkivet har publicerats i kulturarvsdatabasen Alvin, och materialet kan beställas fram till specialläsesalen på Carolina Rediviva. Alla de drygt 5 200 breven har dessutom registrerats i bibliotekets digitala brevdatabas, som även den kan studeras på Carolina Rediviva.

Vänligen kontakta Uppsala universitetsbibliotek för ytterligare information.

CHRISTIAN BRAW

Augustinus: Vägen och målet

Skellefteå: Artos, 2023. 434 sidor

Augustinus. Vägen och målet är en huvudsakligen populärvetenskaplig samling essäer, skrivna under en fyrtioårsperiod. Christian Braw disputerade 1985 på en avhandling om Johann Arndt. Läsningen av Arndt och andra teologer fick honom att inse att Augustinus är "en av nycklarna till att förstå den västerländska teologins väg genom seklerna". (s. 10)

Braw sätter in Augustinus skrivande i en personhistorisk situation. Flera viktiga texter tillkom år 386 på lantgården Cassiciacum i närheten av Mi-

lano där Augustinus vistades som privatlärare efter sin tjänstgöring vid det kejserliga hovet. Han var ännu inte döpt men identifierade sig som kristen. Han bar med sig minnet av modern Monicas varma tro under uppväxten (Monica var med på Cassiciacum och deltog i samtalen med studenterna) och han hade tagit djupa intryck av Ambrosius förkunnelse i Milano. Hans skrivande hade ännu inte fått den teologiska prägel som senare skulle bli kännetecknade, utan var platoniskt orienterat. Platonikerna hade hjälpt honom att lämna den manikeiska materialismen som han tidigare entusiastiskt bekant sig till och att istället söka den andliga verkligheten. I dialogen *Contra Academicos* kritiserar den kunskapspessimism som rådde hos de "nya akademikerna", arvtagarna till Platons institution. Braw framhåller att dialogen kan läsas på flera sätt. Dels är den en rapport till en av studenternas far, Romanianus, dels ett kristet inlägg i den senantika filosofidiskussionen, därtill ett "försök att väcka Romanianus vilja att frigöra sig ur manikeismen för att istället söka och finna sanningen på den väg, där Augustinus nu ledde hans son". (s. 44) Augustinus kände ett visst ansvar, eftersom Romanianus en gång hade dragits in i den manikeiska sekten av honom.

Boken *Doctrina christiana* skrevs tio år efter vistelsen på Cassiciacum. Augustinus satt nu som biskop i Hippo i

Nordafrika. Att han var biskop ”innebär emellertid inte att hans församling är den största i Hippo. Den donatistiska schismen har inneburit att majoriteten av stadens kristna har slutit sig till den nya riktningen, och Augustinus är biskop endast för en minoritet”. (s. 98) Bakgrunden var att en del biskopar och präster hade avfallit under förföljelseperioden 303–312, förnekat Kristus och lämnat ut kyrkans heliga böcker till bålet. När förföljelsen avtog och de trofasta återvände från gruvor och galärer satt en del avfallingar kvar på sina biskopsstolar, vilket utgjorde ett svårt legitimitetsproblem. De ”inte bara fanns där, de fortsatte att utöva sina ämbeten, de vigde nya biskopar och präster, som antagligen i många fall befann sig på deras egen moraliska nivå”. (s. 423 f.) Braw förklarar att ”en stor grupp av kristna ansåg att traditorerna förlorat ämbetsnåden och inte längre var rättmätiga biskopar. Genom sitt svek hade de förlorat ämbetsnåden”. (s. 316) Ståndpunktens ledande företrädare var Donatus. Augustinus intog motsatt position och understödde statliga tvångsåtgärder mot donatisterna. ”Med viss rätt kan man beskriva Augustinus som det religiösa tvångets ideolog.” (s. 318)

Ytligt sett, framhåller Braw, var donatismen en folklig reaktion mot en kyrklig legitimitetskris. På ett högre plan var det en fråga om kyrkans helighet; Augustinus såg inte denna som

beroende av enskilda ämbetsbärare. Läsningen blir intressant om man känner till Braws engagemang i Svenska kyrkans Fria synod – en gruppering inom Svenska kyrkan som motsätter sig den kyrkokommunala styrningen av samfundet som gör det kyrkopolitiska engagemanget oberoende av personlig tro, samt omfattar övertygelsen att prästämbetet är reserverat för män. Man skulle kunna se det som en donatistisk positionering, en kritik av den förvärldsligade kyrkan och idén att ämbete och sakrament kan komprometteras. Medan det augustinska programmet kan ses som den demokratiska folkkyrkans eller rentav statskyrkans. En alternativ tolkning ges av Augustinus lära om den inre kyrkan av de sant troende inom kyrkans samfundsstruktur som Braw uppehåller sig mycket vid. Erik Petré förklarar att ”[s]ynodfolket har ju aldrig velat lämna Svenska kyrkan. Det framkommer i programförklaringar och stadgeförlag och i inlägg från engagerade personer. Formuleringar som kunde tolkas som uttryck för tankar om en alternativ kyrka har försvunnit och ersatts av ord om arbete inom Svenska kyrkan”. (Erik Petré, *Kyrkan och synoden*, Lund 1984, s. 86)

En annan av Augustinus strider var den pelagiska. Konstantins edikt i Milano år 313 gav kyrkan en gynnad ställning i romarriket, vilket ”innebar att stora skaror strömmade in i kyrkan utan att

på djupet vara berörda av dess verklighet. Följden blev att den moraliska nivån sjönk.” (s. 351) Som ofta i den kristna kyrkans historia uppträdde motrörelser med krav på större trosallvar. En sådan röst var Pelagius (354–418). Han var, som Braw påpekar, en lekmanaförkunnare, och hans huvudpunkter var Guds rättfärdighet och människans ansvarighet. Han förnekade arvsynden ”[e]fter som varje själ, enligt Pelagius, skapas individuellt kan synd och syndighet inte föras över” (s. 352), och menade att all synd är följden av medvetna handlingar. Han motsatte sig därför spädbarnsdop, som blivit normerande sedan den kristna tillhörigheten blivit lösare kopplad till personlig tro. ”Pelagius hävdade att det nyfödda barnet var lika rent och heligt som Adam före fallet. Då behövs inte barndopet.” (s. 354 f.) Augustinus, som ju själv var döpt som vuxen och på egen bekännelse, försvarade barndopet. Han såg synden som en medfödd sjukdom som botades genom dopet. Människan rättfärdiggjordes inte av sina gärningar utan av nåden, som Gud förmedlar till vem han vill. Ett bärande inslag i Augustinus teologi är alltså predestinationstanken. Braw förklarar skillnaden mellan deras syner på människan som att ”Pelagius talar om att göra gott. Augustinus talar om att bli och vara god”. (s. 357)

Sitt största verk, *De civitate Dei*, fullbordade Augustinus omkring år 420.

Verket riktar sig mot hedningarna. ”Inför de allt häftigare angreppen utifrån och imperiets inre sönderfall vaknade de traditionella romerska kulterna till nytt liv, och från dem kom en skarp kristendomskritik”. (s. 101) Roms fall 410 ”skakade den antika uppfattningen om staten såsom evig. Augustinus delade sin samtids syn på Rom”. (s. 314)

För Augustinus var Jerusalem moderkyrkan, inte Rom. (s. 128) ”Det romerska primatsanspråk, som fick sitt krön vid första Vatikanconciliet 1870, var av naturliga skäl okänt för Augustinus”. (s. 413) År 419 drev Augustinus på ett afrikanskt koncilium ”fram en protest mot de romerska påvarnas övermod och obefogade ingripanden i den lokala kyrkan. Augustinus är mycket bestämd, när det gäller sin egen ställning som biskop”. (s. 419) Augustinus ska alltså inte betraktas som en katolsk teolog i den modernt konfessionella meningen romersk-katolsk. Samtidigt såg Augustinus pingsten som ett viktigt märke för kyrkans världsvida gemenskap; vid pingstundret i Jerusalem talades många språk, men ”donatisternas kyrka talar bara två språk, latin och puniska, d.v.s. den afrikanska dialekten av feniciska”. (s. 414) Här kan man hos Augustinus läsa fram en kritik av nationella kyrkogemenskaper av typen Svenska kyrkan.

Braws exempelanvändande kan säkert vara störande för vissa läsare. När han ska förklara Augustinus sanningsbe-

grepp tar han begreppet "sann statsman" som exempel. De kriterier en sådan behöver leva upp till "ser vi i Mannerheim, däremot inte i Olof Palme". (s. 321 f.) Det ges inte utrymme för invändningar, utan "[o]m man inte är i stånd att bejaka detta, visar det endast att man förlorat kontakten med språket och därmed till verkligheten". (s. 349) Att Mannerheim används som positivt exempel kanske man ska ha i åtanke när Augustinus syn på dödsstraffet redovisas. "Augustinus hänvisar till Elias och andra heliga män, som dödat Guds fiender. Därmed gjorde de en välgärning, säger Augustinus, ty på det sättet hindrade de dem att synda mer." (s. 217) Vilhelm Moberg får tjänstgöra i ett annat inte helt lyckat exempel. Moberg förmår ge en verklig bild av sina romanfigurer Karl-Oskar och Christina, förklarar Braw, eftersom han har en kärleksfull förståelse av deras verklighet. Däremot, "det han inte älskar, t.ex. präster, förstår han inte och det föds inget 'ord', ingen levande gestalt utan endast en karikatyr utan liv, som bilden av

prästen i Ljuder. Mobergs ressentiment hindrar honom från att förstå denna del av verkligheten". (s. 268)

Jag saknar en litteraturförteckning. Notapparaten är ofta inte tillräckligt underbyggd; mycket ofta hänvisas endast till "muntligt" förmedlade utsagor av särskilt Hans-Georg Gadamer, Svante Nordin och, i något mindre grad, Bengt Hägglund (Braws handledare under forskarutbildningen) och Georg Henrik von Wright. Anknytningen till tidigare forskning är svag; de verk som oftast åberopas är Bengt Hägglunds *Teologins historia* och Svante Nordins *Filosofins historia*. En orsak till den svaga forskningsanknytningen är förmodligen att, som Braw framhåller i den nyskrivna inledningen, många av texterna tillkommit utanför den akademiska miljön. Flera av essäerna är också ursprungligen muntligt avgivna föredrag, vilket kan förklara bristen på referenser. Hanteringen av primärmaterialet ger däremot ett gediget intryck.

Oscar Söderholm

LARS ERICSON WOLKE

Sten Sture den yngre: En biografi

Lund: Historiska Media, 2023. 336 sidor

Sten Sture den yngre räknades vid 400-årsjubileet år 1920 som en av de stora nationella hjältarna och benämndes av Strindberg den "siste riddaren". Under det århundrande som har gått sedan dess har pendeln svängt och "den siste Sturen" har istället blivit det kanske ofast återopade exemplet på den machiavelliska maktpolitik som var tidens ideal.

Lars Ericson Wolke varken dömer eller försvarar utan strävar efter att skildra vad som har hänt så gott som detta

kan göras. Källorna är knapphändiga och svårbedömda och Ericson Wolke är ofta tvungen att sätta ett frågetecken i kanten. Helt hopplöst är dock inte källäget. Det tillåter tecknandet av bilden av en ständig maktkamp eller dragkamp om bestämmanderätten. Man känner igen den från vår tids politik, företagsledningar och föreningsliv. Starka personligheter strävar efter att utöva så stort inflytande som möjligt. Författningar, bolagsordningar och stadgar utgör regelverk med många luckor, vilket möjliggör oväntade spelöppningar och tillåter maktfullkomlighet. Ibland åsidosätts både regler och överenskommelser. Detta har emellertid inte mycket att göra med machiavellisk maktpolitik, vare sig idag eller på Sten Sture den yngres tid. Machiavellism för tankarna till landsförvisning av motståndare, godtyckliga fängslanden, lönnmord och avrättningar. I Sten Sture den yngres verksamhet möter man inte mycket av detta. Sten Christiernsson (Oxenstierna) och Gustaf Trolle fängslades förvisso men båda hade underhandlat med den danske kungen. Gustaf Trolle hade rentav vägrat att återlämna Stäkets län och gjort uppror mot riksföreståndaren. Ingen av dem avrättades. Gustaf Trolle hölls i milt fängelse.

Den danske kungen ville bli kung också över Sverige men två gånger slog Sten Sture tillbaka de danska erövringsförsöken. Tack vare stora allmogeuppbåd kunde anfallen avvärjas. En fråga

som inte besvaras vare sig i denna bok eller i andra är: hur kunde Sturarna gång på gång uppbåda allmogen till försvar mot den danske kungen? På sidan 251 framhåller Ericson Wolke att Sten Sture hade beviljat smålänningarna skattefrihet mot att de slöt upp med sina armborst om fiender ryckte in i området. När danskarna lade på smålänningarna skatter gjorde armborstskyttarna uppror. Gällde detta även befolkningen i andra landskap? Är detta den enda förklaringen?

Det blev vid denna tid allt tydligare att danskarna fick allt svårare att lägga under sig Sverige. Sten Sture den äldre hade hållit de danska kungarna borta i mer än 25 år. Kung Hans blev svensk kung enbart på grund av splittring bland svenskarna men hans kungadöme blev kortvarigt (1497–1501). Danskarna fördrevs steg för steg ur riket. Sten Sture den yngre avslog, som konstaterats, två anfall. Endast med uppbjudande av alla krafter och omfattande skuldsättning kunde Kristian II sätta upp en så stor krigshär att han kunde besegra svenskarna 1520. Med avrättningar försökte han omintetgöra framtida uppror. I hans fall är uttrycket "machiavellisk maktpolitik" berättigat.

Vad gäller Sten Sture den yngre bör man, vill jag hävda, nöja sig med enbart ordet "maktpolitik". Sveriges siste tjänstgörande katolske ärkebiskop, Johannes Magnus, jämförde sin företrädare Gustaf Trolle med Sten Sture. Den senare tycktes, menade ärkebiskopen, "ändå mera rättfärdig och måttfull i sin sak, eftersom han sade sig vara villig att lyda kyrkans lagar och en skiljedom av goda män".

Lars Ericson Wolke är kunnig och omdömesgill. Hans levnadsteckning ger en balanserad bild av ett viktigt skeende. Gång på gång påpekar han likheterna mellan Sten Sture den yngre och Gustaf Wasa. Både deras mål och deras maktpolitik var desamma. Många tecken tyder på att Sten Sture den yngre arbetade för att bli kung. Gustaf Wasa lyckades som bekant med denna målsättning. Den viktiga frågan blir dock: hur angelägna var deras anhängare vad det gäller att förverkliga sina ledares målsättningar? Hyste de nationella föreställningar eller vill de bara freda sig och slippa ytterligare pålagor? Många frågor är svårbesvarade. Ställer man dem kan man dock förhoppningsvis så småningom nå fram till några svar.

Lars Gahrn

LARS ERICSON WOLKE

Sten Sture den yngre: En biografi

Lund: Historiska Media, 2023. 336 sidor

Svensk senmedeltid rymmer flera lager av skeenden som för många, inklusive undertecknad, har ett diffust skimmer av hjältemod och ond bråd död. Under denna period skapades Kalmarunionen, som på vissa sätt kan sägas vara en förebild för det federativa Skandinavien. Ellen Key beskrev i *Några tankar om skandinavismens framtid* år 1906. Här skissade hon ett "Nordens Förenade Stater", som bland annat skulle verka för en politisk demokratisering. Efter

andra världskriget bildades Nordiska rådet, vilket möjligen kan ses som en modern upplaga av Kalmarunionen. För att fortsätta analogin skulle Engelbrekt Engelbrektssons uppror mot överstatlighet kanske kunna liknas vid ett dåtida "Swexit", motsvarande om Sverige idag skulle träda ur EU. Engelbrekt mördades som bekant 1436 av en släkting till Sten Sture den yngre, Bengt Stensson (Natt och Dag).

Lars Ericson Wolkes populärhistoriska biografi över Sten Sture den yngre sträcker sig tidsmässigt från mitten av 1400-talet fram till Stockholms blodbad och Stureättens senare öden, inklusive mysteriet "Daljunkern" och 1560-talets Sturemord. Wolkes beskrivning ger en god förståelse av de band som förenade det trettiotal högadelssläkter som då dominerade det politiska landskapet. Denna elitgrupp intrigerade för att tillskansa sig och behålla makt inom det ramverk Kalmarunionen utgjorde. Unionen styrdes av kungen tillsammans med ett riksråd i Danmark och en utsedd riksföreståndare med ett riksråd i Sverige. Enligt Ericson Wolke är det inte alls självklart att den svenska högadeln med riksrådet var avogt inställd till en union ledd av en kung i Danmark, snarare tvärtom. Systemet gjorde det möjligt för högadeln att på tämligen bekvämt avstånd från monarken bedriva egen lukrativ verksamhet. Om riksföreståndaren bara fann sig i sin roll som

rapportör till kungen i Danmark så skulle nog allt vara frid och fröjd i Kalmarunionen, men istället pågick en ständig maktkamp mellan de båda.

Ericson Wolke kastar in läsaren i en detaljrik skildring av den svenska senmedeltiden. Lärkurvan är brant för den med skrala förkunskaper, kunskapstillväxten snabb. Dessutom inkluderar författaren relativt fylliga redogörelser för Sten Stures och framförallt Kristian II:s militärstrategiska överväganden. Detta förstärker och breddar bokens beskrivning av elitens taktiker i senmedeltidens Norden.

Tyvärr försvann en stor del av de brev som berör Sten Sture den yngre efter att Kristian II:s män lade beslag på det så kallade Sturearkivet på Venngarns slott. Handlingarna fördes till Köpenhamn och återbördades först 1929 till Riksarkivet i Sverige. Huvuddelen av de bevarade 2 000 breven och handlingarna härrör från Svante Nilssons tid, knappt 200 från de åtta år då Sten Sture den yngre var riksföreståndare. Av dessa härrör 190 från perioden 1512–1517. Från Sten Stures sista år som riksföreståndare finns alltså endast några få brev bevarade. Vad detta kan bero på har historiker funderat över. En förklaring som framkastats är att Gustaf Trolle kan ha stulit breven för att använda som bevismaterial i samband med Stockholms blodbad.

Bristen på källmaterial från Sten Sture den yngres tid har inneburit att

historiker genom tiderna haft svårt att ge en tydlig bild av riksföreståndaren. Längre präglades historieskrivningen av det narrativ Gustav Vasa förmedlade till eftervärlden: att Sten Sture axlade Engelbrekt Engelbrektssons, Sten Sture den äldres och Svante Nilssons mantel som allmogens och borgarnas förkämpe mot såväl rikets adel som kungamakten i Köpenhamn. Detta var en uppfattning som Gustav Vasa gärna ville befästa, eftersom den förstärkte bilden av honom som en i raden av svenska frihetskämpar. Historikerna Gottfrid Carlsson och Sten Westin slog hål på myten: båda beskrev Sten Sture som en ränksmidande maktmänniska. Deras riksföreståndare framstod närmast som en person hämtad ur *Fursten* av Machiavelli, eller kanske president Snow i "Hunger games", för att ta ett exempel ur sentida fiktion. I Ericson Wolkes karaktäristik av Sten Sture finns delar av båda tolkningarna, men sammantaget är det inte någon godhjärtad person som framträder.

Lars Ericson Wolke har ansträngt sig för att bena ut släktbanden inom den svenska högadeln och skriver konsekvent ut förnamn och patronymikon tillsammans med släktnamnet. Detta gör det möjligtvis lättare att hänga med i svängarna, men för egen del har jag ändå varit tvungen att både en och två gånger fundera över hur olika individer var släkt. Jag förmodar att släktförhållandena var så pass komplicerade att de omöj-

ligt hade gått att beskriva på ett enklare sätt. Författaren har även bemödat sig att på ett mycket noggrant och detaljerat sätt beskriva respektive adelspersons jordegendomar. I vissa fall är detta viktigt och tillför ett värde i skildringen av personen i fråga, andra gånger har detta staplande av fakta rörande egendomar ett ringa värde för läsaren.

Under läsningen störs jag av att Ericson Wolke upprepar eller omformulerar sina tidigare beskrivningar och slutsatser. Detta gör texten omständlig och stundtals även svårläst. Kan det manne bero på att han utnyttjat tidigare alster han skrivit och sammanfogat dessa till en bok? Störande är också att samma händelser beskrivs med olika årtal. För att ge ett par exempel anges först att Svante Nilsson avled på nyårsafton 1511; några sidor senare heter det att "Sannolikt gick han bort på nyårsaftonen 1511 eller eventuellt den 2 januari 1512". Vi får veta att Sten Sture "sommaren 1512 företog sin Eriksgata till Finland" – men i nästa kapitel står det att "1513 års Finlandsresa för Sten Sture var en kombinerad Eriksgata...". Boken hade således mått bra av en noggrannare korrekturgranskning och översyn, som kunde ha eliminerat vissa felaktigheter och motsägelser och gjort framställningen ledigare och mera lättläst.

Boken är som sagt ett populärvetenskapligt verk, vilket i sig inte kräver någon omfattande notsapparat. Ericson Wolke har trots detta bemödat sig om att utforma en sådan, vilket antyder att boken ändå har vissa vetenskapliga ambitioner. När nu så är fallet anser jag att referenserna kunnat ha utökats ytterligare, för att på ett tydligare sätt markera vilka tolkningar som är nya och vilka som lånats från tidigare forskning. Inte minst hade förhållandet mellan föreliggande biografi och Bo Erikssons *Sturarna: Makten, morden, missdåden* från 2017 kunnat diskuteras. Som läget är blandas källmaterial och tidigare forskning, vilket gör att det blir svårt att bedöma Ericson Wolkes bidrag.

Lars Ericson Wolke skriver inledningsvis att hans syfte främst är att skildra den politiska maktkampen under Kalmarunionens sista tid. Genom att beskriva Sten Sture den yngres allt aggressivare och snudd på desperata försök att ta makten från Kristian II har han lyckats mycket bra med det. Trots de synpunkter jag framfört framförallt rörande läsvänligheten är detta en bok som ger läsaren fördjupade kunskaper och ökat intresse för sveken, intrigerna och våldet som föregick Gustav Vasas maktövertagande.

Olof Wogén

JAN-GUNNAR ROSENBLAD &
GUNDEL SÖDERHOLM

Kvinnorna, makten, religionen: Myterna kring drottning Margareta, Kristina Gyllenstierna, drottning Kristina

Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2023.
358 sidor. Illustrerad

Att kvinnor har varit och fortfarande är tämligen åsidosatta i historieskrivningen är ingen nyhet. De kvinnor som trots allt lyfts fram har, som Agneta Ljungh visat i avhandlingen *Sedd eller osedd*, som regel befunnit sig i maktens centrum. Drottning Margareta, Kristina Gyllenstierna och drottning Kristina är

tre exempel. I statsvetaren Jan-Gunnar Rosenblad och litteraturvetaren Gundel Söderholms nya bok är ambitionen att skildra hur dessa kvinnliga makthavare har använts i svensk opinionsbildning, hur de framställts i 1800- och 1900-talets historieskrivning och vilka symboliska värden eftervärlden har tilldelat dem.

Studiens underlag är hämtat från en mängd olika håll. Dels består det av ett stort antal skönlitterära verk från 1800- och 1900-talen, dels av tidnings- och tidskriftsartiklar från samma period. Viktig i sammanhanget är den inte alldeles tydliga åtskillnaden mellan historisk roman och historieskrivning under 1800-talet; Rosenblad och Söderholm betonar att skillnaden mellan de två genrerna var mindre än vad den senare kom att bli, och att även "historiska biografier" kunde innehålla fiktiva element. Därtill används i viss utsträckning skrifter från huvudpersonernas samtid, såsom krönikor och brev. Därutöver återopas modern historisk forskning.

Det första av bokens sex kapitel ägnas drottning Margareta, som barn, hustru och katolik, men framför allt som änka, regent och unionsdrottning. Författarna beskriver därefter hur hon under 1800-talet – skandinavismens tid – kom att framställas som en unionistisk ikon. Bokens andra kapitel redogör för Kristina Gyllenstiernas liv och politiska samtid. Narrativet bygger i stor utsträckning på tidigare forskning och följer en

kronologisk linje: Gyllenstiernas ungdomstid och äktenskap med Sten Sture följs av regeringstiden, belägringen av Stockholm och Stockholms blodbad, Gustav Vasas regeringstid och dramatiken kring "Daljunkern". I några fall, exempelvis i frågan om betydelsen av det så kallade sammansvärjningsbrevet inför Stockholms blodbad, redogör Rosenblad och Söderholm för skilda åsikter i historieskrivning och opinionsbildning. Beträffande Daljunkern beskriver författarna den äldre historieskrivningens tolkning, där upprorsledaren antogs vara en bedragare, men tar också upp nyare forskning som Lars-Olof Larssons, som menar att Daljunkern sannolikt faktiskt var Kristinas son Nils Sture. Rosenblad och Söderholm lyfter här fram en viktig aspekt av mytbildningen om Kristina Gyllenstierna, nämligen att bilden av en mor som kallblodigt offrade sin son inte rimmade väl med 1800-talets svensknationella historieskrivning och bilden av Kristina Gyllenstierna som en nationell hjältninna.

Under andra världskriget betraktades Kristina Gyllenstierna som "Sveriges Jeanne d'Arc", och precis som den franska förlagan var hon föremål för såväl högerextremt som liberalt nationalistiskt historiebruk under 1800- och 1900-talen. Författarna lägger för sammanhangets skull till en biografisk översikt över Jeanne d'Arc och en beskrivning av hennes roll som fransk

nationalhjälninna. Därefter riktas uppmärksamheten mot 1500-talets religionsstrider och gestalter som Filip II, Katarina av Medici, drottning Elisabet av England och Maria Stuart av Skottland. Även här är perspektivet dubbelt: kapitlet innehåller både en beskrivning av de samtida händelseförloppen och exempel på hur de skildrades i 1800-talets historiska romaner. Kapitlet fyller också funktionen som bakgrund till avsnittet om drottning Kristina, vars tidiga liv och regeringstid präglades av det trettioåriga kriget.

Berättelsen om drottning Kristina – även den kronologiskt upplagd från barndom, via regeringstid, tronavsägelse och konversion till död – baseras både på tidigare forskning och Kristinas memoarer. Myter eller "skrönor" om drottningens liv, såsom att Kristinas amma i hemlighet var katolik och hade fått i uppdrag att giftmörda henne under barndomen, belyses. Däremot analyseras inte något historiebruk kring Kristinagestalten. Uppgiften att "Kristina kallades 'Nordens Minerva'" lämnas hängande i luften, och läsaren får inte veta om epitetet var samtida (vilket är fallet) eller en produkt av den senare historiska fantasin. Först i bokens avslutande kapitel, som endast är en sida långt, sammanfattas kort den betydelse drottning Margareta, Kristina Gyllenstierna och drottning Kristina hade som historiska gestalter under 1800- och 1900-talen.

Boken är rikt illustrerad, framför allt med mer eller mindre kända målningar från 1500- till 1900-talet. Bildkvaliteten är god och bidrar sannolikt till att göra arbetet tillgängligt för en bredare publik. Allt som oftast finns en direkt koppling mellan text och bild i form av porträtt av de personer som nämns och målningar av exempelvis Stockholms blodbad och scener från trettioåriga kriget.

Insprängda i huvudtexten finns ett antal fördjupningar, exempelvis "Drottning Filippa – Eriks medregent" och "Legosoldaten Hagendorf". De ger förvisso en breddad förståelse av den värld drottning Margareta, Kristina Gyllenstierna och drottning Kristina rörde sig i. Samtidigt har utvecklingarna ingen större betydelse för författarnas huvudsakliga ärende, att visa hur de tre kvinnogestalterna tolkats i 1800- och 1900-talens svenska opinionsbildning och historieskrivning.

Trots författarnas ambitioner att undersöka vad som närmast får beskrivas som historiebruk, eller åtminstone sentida skildringar, framstår boken i stor utsträckning som en samling biografiska essäer. Med tanke på bokens tilltänkta publik, som framför allt tycks vara en historieintresserad allmänhet, är det kanske ett klokt val. För att förstå hur drottning Margareta, Kristina Gyllenstierna och drottning Kristina har skildrats i senare populär historieskrivning eller ställts upp som galjonsfigurer för

politiska rörelser krävs rimligtvis någon form av kunskap om dem som historiska makthavare och personer. Vad jag dock uppfattar som lite problematiskt är att distinktionen inte alltid är så tydlig mellan historisk-biografisk bakgrund och de mer eller mindre sanna efterhandskonstruktioner som författarna vill undersöka. Författarna ger visserligen källhänvisningar i form av samlingsnoter efter varje avsnitt men det är inte alldeles enkelt att utläsa vilken utsaga som hämtats från vilken författare. Distinktionen mellan biografiska uppgifter och sentida konstruktioner blir än luddigare av att Rosenblad och Söderholm dessutom använder sig av nutida historikers verk, ofta utan att förtydliga när i texten detta görs. I det två sidor långa avsnittet om "Nordens Minerva", till exempel, är Sven Stolpe den ende historiker som nämns i brödtexten. Den avslutande noten däremot listar även, i nämnd ordning, Rodén (2008), Starbäck (1902), Fryxell (1900–1901), Englund (2006), Stålberg (1861) och Buckley (2005).

Å ena sidan är det kanske orimligt att ställa höga krav på käll- och litteraturhänvisningar i ett populärhistoriskt verk. Å andra sidan är syftet i detta fall att beskriva hur historiska gestalter framställts i senare tidens opinionsbildning. Då bör det rimligtvis förtydligas vad som hör till denna opinionsbildning och vad som snarare är akademisk biografisk forskning.

Några korta sammanfattningar av de skönlitterära verk som analyseras och fylligare uppgifter om deras författare hade också gjort boken tydligare.

Trots denna kritik är *Kvinnorna, makten, religionen* överlag en välskriven bok, som ger en god inblick i svensk senmedeltid och tidigmodern tid med tonvikt på de kvinnliga maktbarnas liv. Den granskning av myter och historiebruk som boken utlovar framträder däremot inte alltid så tydligt. De passager där författarna citerar eller refererar till tidningar, tidskrifter och historisk fiktion hade gärna fått vara flera. Författarparet

Rosenblad och Söderholm har sedan tidigare – i sina respektive avhandlingar och i populärvetenskapliga böcker – behandlat 1800-talets och sekelskiftets nationalism i debatt och litteratur. Att den aspekten försvinner lite grand i den aktuella boken ska kanske därmed ses som författarnas medvetna förenkling i syfte att nå en intresserad allmänhet. Sammantaget tar boken grepp om en lite annorlunda aspekt av den svenska historien och presenterar sina huvudpersoner på ett lättillgängligt, mångfacetterat och intresseväckande sätt.

Irma Nordlind

ANDREAS HELLERSTEDT

Fostran i purpur: De karolinska kronprinsarnas lärare och undervisning

Lund: Nordic Academic Press, 2022.
255 sidor

From, rättvis och barmhärtig – det är knappast egenskaper vi i modern tid förknippar med en enväldshärskare. Ändå är dessa några av de dygder som förväntades av "Karlarna" Karl XI och Karl XII, visar Andreas Hellerstedt i *Fostran i purpur*. Hans idéhistoriska verk kan tyckas som ett udda recensionsval i en tidskrift inriktad på personhistoria, men för den som vill veta mer

om de karolinska kungarnas fostran och deras lärare är boken väl värd att läsa.

I centrum för Hellerstedts intresse står den karolinska absolutismen. Han konstaterar att ideologin ofta kopplas samman med göticism, teokratisk argumentation och den av Jean Bodin formulerade naturrätten. Författaren vill synliggöra en fjärde beståndsdel, den politiska humanismen, som hittills behandlats mer styvmoderligt inom forskningen om stormaktstidens föreställningsvärld. Med inspiration från bland andra idéhistorikerna Quentin Skinner och Bo Lindgren tolkar han ett omfattande material: emblem, konst, tillfällesdiktning, teologiska traktater, furstespeglar och i synnerhet dissertationer från tiden 1650–1720.

I sex fristående kapitel, de flesta bearbetningar av tidigare publicerade artiklar, behandlas pedagogiska idéer, politisk-moralisk fostran och dygdelära. Renässansens och humanismens efterdyningar var fortfarande kännbara under stormaktstiden, och det karolinska enväldets ideologi kännetecknades av en vurm för antiken. Framför allt den romerska historien, kulturen och symboliken var starkt närvarande, vilket återspeglades i pedagogik och fursteideal. Antika författare och verk får därför en hel del utrymme i Hellerstedts bok.

Sverige hade dessutom intagit en ny roll i det europeiska maktspelet,

som stormakt med reell militär kapacitet. Ambitionerna var skyhöga, liksom kraven på fursten och hans rådgivare. I det omfattande material Hellerstedt gått igenom framträder normativa idéer om hjältemod, humoralpatologi och aristotelisk dygdetik i "Karlarnas" utbildning och de hyllningstexter som riktades till dem.

Författaren identifierar ett delikat problem som kungens lärare stod inför: hur undervisar man den som besitter absolut makt? I ett av bokens starkaste kapitel får läsaren följa den mentala gymnastik som Emund Figrelius (adlad Gripenhielm) genomförde i syfte att på ett elegant sätt förklara varför den blivande Karl XI ännu inte lärt sig läsa. I ett försvarstal skrivet med anledning av prinsens välkända tal- och skrivsvårigheter skrev Figrelius: "ingenier föds, de formas inte, men de kan odlas med konstfärdighet". Därmed legitimerades även lärarnas arbete.

Ett intressant resultat är att den antike läkaren Galenos' föreställningar om de fyra kroppsvätskorna hade stor betydelse för anpassningen av undervisningen och bedömningen av lärarens lämplighet – man utgick från kungarnas "element". I Karl XI:s fall ansågs att kungens enastående begåvning och eldiga temperament orsakade hans svårigheter. Denna typ av smicker var vanligt förekommande i furstespeglar; genren uppvisar ett nära släktskap med panegyriken. Även Karl

XII:s lärare Andreas Norcopensis (adlad Nordenhielm) använde medvetet smicker i undervisningen. Han ansåg att det var nödvändigt för att få fursten att lyssna på goda råd.

Den kungliga fostran blev alltmer politiserad, menar Hellerstedt. I synnerhet var statsnyttan (*ratio status*) ledstjärna för kungens handlingar. Genom de rätta dygdena skulle fursten utföra de rätta handlingarna; dessa behövde dock inte alltid vara goda. För Norcopensis och Figrelius, vars texter utgör stommen i boken, var kardinaldygden *prudentia* (politisk vishet) viktigast. Den kunde förvärfvas genom studier, i synnerhet av historia. Att imitera grekiska och framför allt romerska ledarfigurer skulle förbättra monarkens förmåga att styra statsapparaten. Men här vilade även favoror: de antika hjältarna var hedniska och drabbades ofta av högmod. Den kristne fursten borde således lära sig också av deras misstag.

Verk som Machiavellis *Fursten* och Erasmus av Rotterdams *Institutio principis Christiani* ("En kristen furstes uppfostran") ger ledtrådar till hur fursteutbildning formulerades i en kristen kontext. Många av Karl XI:s rådgivare var katoliker och kom från den så kallade Strassburg-skolan. Att katolska lärare och rådgivare var så inflytelserika är "anmärkningsvärt", konstaterar Hellerstedt, men utvecklar inte tankegången vidare. Det är synd, med tanke på att

humanismen ofta förstås som en reaktion mot kristen determinism.

Den katolske Erasmus beskrivs för övrigt inte som teolog, och jag undrar varför han frångåtits denna roll. Kanske kan det förklaras av Hellerstedts medvetna val att inte låta teologisk analys ta överhanden; han menar att den karolinska tiden i tillräcklig grad har studerats i termer av konfessionell ideologi. I ett tidevarv då den lutherska läran präglade samhället och kulturen är det emellertid svårt att helt undkomma ämnet. Som tidigare forskning bekräftat uppvisar materialet vad författaren kallar en "sakralisering" av antika hjältar under stormaktstiden. Den heroiska dygden, med dess rötter i antiken, "döptes" med hjälp av idéer från bland andra Augustinus, Martin Luther och Philipp Melanchthon. Exempelvis projicerades den lutherska förställningen om "undermannen" (*der Wundermann*) på gestalter som Alexander den store, Julius Caesar och kejsar Augustus. Därmed kunde hedniska hjältar anpassas till ett kristet sammanhang.

Utöver furstepedagogiken belyser boken en helt annan aspekt av svensk stormaktstid, nämligen det ökande inflytandet från en nymornad Uppsalaelit. Uppsala universitet hade nära förbindelser med kungafamiljen, och universitetsutbildning möjliggjorde social rörlighet i en tid då behovet av ämbetsmän ökade i takt med statsapparaten komplexitet.

Uppsalaprofessorerna Norcopensis, Figrelus, Hemming Forelius och Johannes Schefferus (född Strassburg) kom från välbeställda präst- och köpmannafamiljer, och deras politiska texter var rena försvarstal för regimen.

Utöver härskardygder diskuterade de flitigt rådgivarnas och lärarnas egenskaper. Den gode rådgivaren skulle balansera smicker och kritik, vara tålmodig och komplettera furstens temperament. Det är även talande att Norcopensis framförde idéer om att vem som helst, oberoende av börd, kunde bli hjälte i en arvsmonarki. Detta ger Hellerstedt anledning att tolka den karolinska versionen av absolutism som progressiv och sär egen för en svensk kontext.

Hellerstedt har ett eklektiskt tillvägagångssätt: han vill förena "begreppshistoria, filosofihistoria och kontextualisering". Förebilden är Skinners idéhistoriska angreppssätt, där samtidskontext och författarintention betonas. Dessutom vill han ta hänsyn till de historiska genrerna – furstespegeln är en mycket gammal sådan. Jag hade dock önskat att han ytterligare lyft klickväldets effekt på författarintentionerna i sin analys, då hyllningstexterna tycks ha fungerat som en karriärstrategi. Hellerstedt lyfter också fram att texterna var riktade till "klicken" snarare än kungen. Som konstaterats påbörjade historiprofessorerna Figrelus och Norcopensis sina karriärer vid Uppsala universitet

och övergick till att bli lärare och slutligen rådgivare till Karl XI och Karl XII. Genom sina lovtal fick de inflytande hos kungen. Texterna om de antika hjälternas rådgivare och om läraren som odlare av "ingenier" antyder att professorerna formade en enväldesideologi som gynnade dem själva, även om de inte alltid fick sin vilja igenom.

Boken är skriven med säker hand och är försedd med en omfattande notapparat. Översättningarna från latin är Hellerstedts egna. Många namn, verk och begrepp förekommer men boken saknar register, vilket är ett stort minus. De omfattande hänvisningarna hade även kommit mer till sin rätt som fotnoter än som slutnoter. Frågor om hur materialurvalet gått till lämnas dessutom obesvarade och ibland blir intrycket att det skett godtyckligt. Vissa kapitel är mer tröglästa än andra; författaren håller läsaren på tårna. *Fostran i purpur* blir därför något svärplacerad: den inte riktigt ett populärvetenskapligt verk men saknar samtidigt den formalia och metoddiskussion som förväntas av ett akademiskt arbete. Trots att ämnesvalet vid första påseendet kan verka snävt finns många beröringspunkter med bredare historiska perspektiv, och Hellerstedts bok är en god introduktion för den som är intresserad av utbildningsideal, historiebruk och historiesyn under det karolinska enväldet.

Mikaela Andersson

MARTIN ÅBERG

Sextio herrnhutiska liv: Självbiografiskt skrivande och individualisering i Sverige 1770–1840

Lund: Nordic Academic Press, 2023.
173 sidor

“Fanten som vet om jag skall hålla mig till Lagen eller Evangelium,” skriver Bellman till en vän i slutet av 1700-talet. Bellmans fundering ter sig sympotomisk för en man född och verksam under upplysningens slut och romantikens början – det tidsspänn som Martin Åbergs nya bok rör sig inom. Åberg låter läsaren följa sextio herrnhutare från 1770

till 1840. Här finns män, kvinnor och barn från olika samhällsskikt, men alla lämnade de efter sig så kallade “levnadslopp”, ett källmaterial som också Arne Jarrick använt i sin *Den himmelske älskaren* (1987). Åbergs bok är en studie av herrnhutisk väckelsestro och sekulariseringsprocesser i 1700-talets Sverige. Den bygger på dessa biografier för att utreda hur den herrnhutiska väckelsens ideal och uttryck bidragit till den moderna individualismens förutsättningar.

Martin Åberg är professor i historia vid Karlstads universitet och har tidigare publicerat arbeten om herrnhutism. Att han är en ledande röst på området blir tydligt i *Sextio herrnhutiska liv*. I åtta kapitel granskas herrnhutiska tendenser och praktiker utifrån en kultur- och socialhistorisk utgångspunkt. De sextio “levnadsloppen” utgör bokens röda tråd och används för att med varierande infallsvinklar – bland annat tidigmodern och modern företagsamhet, församlingsbildning, texttraditioner med mera – reda ut kopplingen mellan herrnhutiska uttryck och modern individualism.

I studiens början presenterar tre välkända personer, alla med herrnhutisk bakgrund, och hur de gestaltade sin samtid i sina respektive verk: Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) med *Faust*, Anna Maria Lenngren (1754–1817) och hennes radikala författarskap i dikten “Några ord till min k. dotter, ifall jag hade någon”, och poeten Bengt Lidner

(1757–1793) med *Yttersta domen*. Genom att uppmärksamma synen på individen i dessa texter förbereder Åberg läsaren på den följande analysen av levnadsloppen.

Dessa ges en grundlig presentation i kapitel 2: "Vittnesbörd". Enligt herrnhutisk tradition och tro skulle varje individ nedteckna sin andliga (och därmed också jordiska) frälsningsresa. Den resulterande kristna självbiografin lästes sedan upp vid begravningen. Det nedskrivna levnadsloppet kunde sedan spidas till andra herrnhutare att ta del och inspireras av. I och med detta blev en enskild, individuell handling (i form av det nedskrivna levnadsloppet) en del av ett större sammanhang och speglar individens oundvikliga interaktion med andra personer. Med andra ord: det är ett intrikat material som Åberg presenterar.

Det finns flera skäl för att problematisera materialet. Det har, som berörts ovan, influerats av religiösa principer och vetenskapen om att det som nedtecknas kommer att läsas upp, inte bara för nära och kära, utan eventuellt också för trosfränder i när och fjärran. På grund av detta kan vissa källkritiska invändningar resas mot texternas innehåll, vilket Åberg också gör. Texterna var "performativa", vilket innebär att tolkningen inte bör stanna vid deras bokstavliga betydelse utan också beakta vad författaren ville ge uttryck för i och med handlingen att skriva. Eftersom Åbergs fokus inte är levnadsloppens riktighet i sak – det vill

säga, huruvida det textförfattarna skriver är "sant" eller ej – fungerar ändå analyserna. Texternas performativa aspekter gör sig väl i hans undersökning av vad dessa individer ville lyfta fram för sin omgivning, i herrnhutismens namn.

En viktig del av arbetet är redovisningen av de ideal herrnhutarna eftersträvade, vilka till stor del sammanföll med dem som framhölls i de så kallade diasporainstruktionerna. Åberg identifierar sex stycken, nämligen brännande kärleksfullhet, ömsinnet i relationen till andra människor, ödmjukhet, återhållsamhet, exemplarisk vandel, och förnöjsamhet. Åberg begreppsliiggör och kontextualiserar idealens innebörd(er) dels utifrån deras etymologi och tänkbara samtida betydelser, dels utifrån hur de sextio herrnhutarna i sina levnadslopp speglar eller bryter mot idealen. I samband med detta presenteras även en överblick över herrnhutismen och Brödräfsamlingen i Sverige och en bakgrund till rörelsens utveckling.

De översättningar och revideringar som vissa av texterna genomgått tas även de upp till granskning. I denna del av studien förs resonemang inte bara kring språk- och begreppsanvändning utan även om samtida ideologiska, politiska och samhällsliga skillnader mellan Tyskland och Sverige. Det senare är av intresse i och med att flera levnadslopp översattes mellan svenska och tyska. Influenserna från herrnhutismens hem-

land Tyskland var starka, inte bara i språk och begrepp utan även i kulturella och sociala sammanhang. Studiens stora betoning av förhållandet mellan det svenska och det tyska belyser en viktig aspekt av herrnhutismen men är kanske något distraherande för läsoplevelsen.

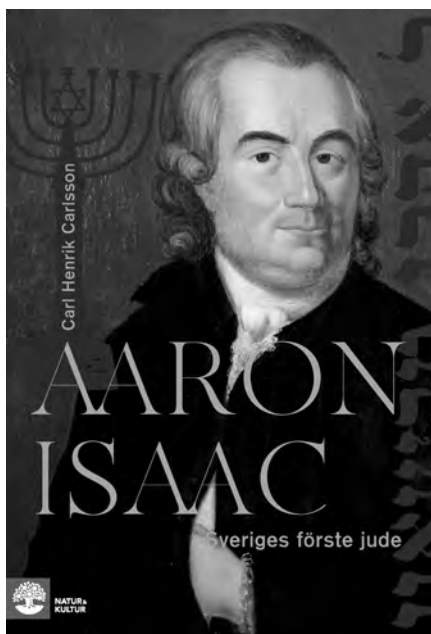
Till bokens starkaste partier hör de avsnitt där läsaren tilläts komma närmare levnadsloppen och individerna, för att därifrån ledas till rörelsens ideal och praktiker och vidare till ett utforskande av tidigmoderna och moderna idéströmningar. Åberg presenterar löpande den historiska bakgrunden till den tid som undersöks. De övergripande idealen och idéerna illustreras med hjälp av bland annat samtida författare och deras romaner, filosofer och deras idéer, lagar och politiska strömningar. Mot denna fond belyses herrnhutiska praktiker och deras utövare som representanter för det tidiga svenska modernitetsprojektet. Ett exempel är skomakardottern Helena Appelgren (1752–1827), vars levnadslopp Åberg analyserar i kapitlet "Helena och saligheten". Helenas läsning (som Åberg försiktigt menar har en hermeneutisk ingång) kopplas till moderna tendenser:

Levnadsloppet kan tolkas som en beskrivning av hur Helena läste Sions sånger intertextuellt och associativt. Hon tog till sig ord som inte avfyrats oförutsägbart men som likafullt kunde bearbetas kreativt. Texten låg öppen för hennes egen tolkning. Hon läste sång nummer 6 självständigt, som en person i sin egen rätt.

Helena verkar inte ha läst *Sions sånger* med en klassisk filologisk avsikt, alltså för att söka göra en "korrekt" avläsning av textens innebörd; istället tycks levnadsloppet skildra en läsförståelse i modern, existentiell form. Det är med exempel som detta studien lyfter.

Sextio herrnhutiska liv ger flera infallsvinklar till tidsperioden och det specifika området. Åberg intar en självklar forskarposition, som får mig som läsare att ana att allt av vikt genomgått noggrant. Djupstudiet har många förtjänster men begränsar av förklarliga skäl undersökningens analytiska bredd. Som renodlad studie över herrnhutismen och dess roll kring sekelskiftet 1800 är den emellertid guld värd.

Maja Westerlund

CARL HENRIK CARLSSON

Aaron Isaac: Sveriges förste jude

Stockholm: Natur & kultur, 2025. 417 sidor.
Illustrerad

Under lång tid har Aaron Isaac (1730–1816) såväl som hans *Minnen*, senast utgivna 2008 av Hillelförlaget, varit ett studieobjekt för forskare. Det har dock saknats en biografi, vilket historikern Carl Henrik Carlsson nu rätt bot på. Den biograferade brukar, precis som i undertiteln till det här anmälda arbetet, gå under beteckningen "Sveriges förste jude". Detta kan självklart diskuteras – Carlsson nämner åtskilliga judar som levde i Sverige före Aaron Isaacs ankomst

– men det är en beteckning som återspeglar det faktum att Aaron (liksom författaren använder jag här förnamnet, se s. 10 för resonemanget kring detta) grundade Sveriges första judiska församling år 1775. Att det var Aaron som blev Sveriges "förste jude" var en slump. Det skulle kunnat bli någon annan, men som Carlsson framhåller krävdes det att det var en handlingskraftig person som vågade ta klivet att utmana det dåtida Sveriges ingrodda och lagstiftade judefientlighet. Författaren följer den handlingskraftige Aaron från vaggan till graven och läsaren erbjuds långt mycket mer information än vad som ges i memoarerna, inte minst om barndomen och förhållandena i uppväxtmiljön. Livsresan innebar också en geografisk förflyttning, från Treunbrietzen nära Berlin via Bützow, där Aaron var bosatt under en längre tid, och sedan vidare till Sverige och Stockholm. Därifrån tar Carlsson läsaren till olika platser genom redogörelser för Aarons affärsresor till bland annat Leipzig och Lovisa i Finland, där han var arméleverantör under Gustav III:s krig mot Ryssland. Slutligen når resan vägs ände i och med Aarons bortgång. Därefter följer ett kapitel om arvet efter honom.

Boken är lättsamt skriven och vänder sig både till den intresserade allmänheten och till forskare. Den har en komplett vetenskaplig apparat med slutnoter, käll- och litteraturförteckning

samt personregister. En stor del av de många nothänvisningarna, 580 stycken för att vara exakt, går till arkivmaterial (såväl fysiska som digitala) – det rör sig alltså om ett gediget personhistoriskt verk i populärvetenskaplig språkdirkt. Carlsson skriver med lätt hand, använder ordlekar, gör direkta och indirekta referenser till diverse visor och faller humoristiska kommentarer om händelseförloppen. Författaren väljer även att ibland samtala med personerna och kommentera deras val. Ibland spekulerar Carlsson, vilket han menar framgår av sammanhanget, men det gör det kanske inte alltid för läsare med begränsade förkunskaper. Oftast torde det dock göra det och kommentarer som "[e]ller kanske är detta bara en författares önskan att få till en bra story?" (s. 121) borde göra det uppenbart. Dessa val – framställningssättet och spekulationerna – medför roande läsning och även om boken då och då ger både åtskilliga detaljer och långa utvikningar är läsupplevelsen överlag trevlig. Som läsare får jag känslan att det har varit ett nöje för författaren att skriva boken.

Enstaka spekulationer och utläggningar kan dock bli anakronistiska och därmed felaktiga. Ett exempel är när Carlsson beskriver Aarons ankomst till Stockholm och hur denne satt och väntade vid vagnen: "Vad gjorde Aaron själv för intryck där han stod ensam och väntade? [...] Hade han långt skägg och

kanske till och med korkskruvslockar som hängde ner under hatten?" (s. 102). Svaret är nej, det hade han med största sannolikhet inte. Han var säkerligen klädd som de flesta handelsmän. Bruket med korkskruvslockar var ännu inte särskilt utbrett och många judar hade redan under tidigt 1700-tal övergått till majoritetssamhällets mode gällande såväl kläder som ansiktsbehåring.¹ Möjligtvis hade Aaron en skäggkrans när han anlände till Stockholm, vilket var ett sorts övergångsmode bland judar – från helskägg till slätrakad. Då hans porträtt senare målades var han bevisligen det senare.

Ett annat exempel är då Carlsson skriver om grundandet av Stockholms *chevra kadischa* (hebr. de heligas sällskap, ett judiskt begravnings-sällskap) och menar att sådana har funnits "sedan urminnes tider" (s. 253). Sefardiska *chevra kadischa* är belagda i 1200-talets Spanien, men de var snarare skrän där vissa fungerade som begravnings-sällskap. Zaragossas *chevra* var exempelvis ett skomakargille. Det äldsta dokumenterade askenasiska begravnings-sällskapet liknande de under Aarons tid grundades i Prag år 1564.² Denna typ av sällskap hade alltså funnits i den askenasiska världen i drygt tvåhundra år när Stockholmschevran etablerades. Frågan är om det kan betraktas som "urminnes tider".

Även om Carlsson beskriver Aaron som "temperamentsfull" och "despotisk"

(s. 370) – egenskaper som syns även i Aarons egen minnesteckning – är det generellt en mycket positiv bild av huvudpersonen som ges. Möjligtvis är författaren ibland något för snabb med att ta Aarons parti, vilket kan vara problematiskt, inte minst som Carlsson själv påpekar att memoarerna är tendentiösa och färgade av Aarons stora bitterhet mot slutet av sitt liv. Att Aaron delvis förvrängt vissa händelseförlopp är inte helt otänkbart, även om det faktiskt många gånger finns andra källor som stödjer hans skildringar. Samtidigt utmynnar Carlssons funderingar kring Aarons göranden och låtanden ofta i positiva omdömen om dennesandel, exempelvis då hasardspel eller alkohol kommer på tal. Angående det förstnämnda påpekar författaren att det är "omöjligt att veta", men att hans "intuition" (s. 315) säger honom att Aaron inte ägnade sig åt sådant. Likaså rörande det sistnämnda, då Carlsson menar att det är "lite svårt att tänka sig att han slösade bort sin tid på att sitta och supa och pokulera eller på att vara bakfull" (s. 320). Ett annat exempel rör den offentliga pryglingen av Gustav III:s mördare Anckarström, som fick:

... utstå förnedringen av åskådarnas spottloskor.

Deltog Aaron i detta folknöje? Inte alls otänkbart. Han måste ha varit förbittrad på den person som mördade hans gynbare. Men troligen och förhoppningsvis

var han alltför kultiverad för att delta i de värsta skymfningarna (s. 279).

Sådana utläggningar kan ibland kännas malplacerade i en i övrigt välunderbyggd och välskriven biografi. Till författarens försvar bör framhållas att han inte håller Aaron om ryggen alla gånger. Angående den inomjudiska konflikt som resulterade i två separata begravningsplatser i Stockholm, vilken i Aarons memoarer skylls på andras missgärningar, skriver Carlsson att "man hade gärna velat höra dina motståndares uppfattning" (s. 255).

Inledningsvis skriver Carlsson att han anser att Aaron kan klassificeras som tillhörande "vanligt folk" (s. 11). Skildringarna och beskrivningarna motsäger dock detta något. Helt visst tillhörde han inte samhällets absoluta elit men för svensk-judisk historias del passar Aaron ändå in i den klassiska historieskrivningen om "stora män". Aaron blev i det närmaste en aristokrat och förtjänar beteckningen "hovjude". Han blev en framgångsrik person och grundaren av Sveriges första, av staten tillåtna, judiska församling. Han var dock inte ensam. En av bokens stora förtjänster är att Carlsson lyckats blottlägga de släkt-sammanhang och andra nätverk Aaron ingick i såväl i diverse tyska städer som i Sverige, och hur Aaron agerade inom och genom dessa. Här märks Carlssons stora erfarenhet som släktforskare (till- lika en av grundarna av Judiska släkt-

forskarföreningen i Sverige). Författaren anstränger sig vidare för att lyfta fram kvinnorna, även om de sällan dyker upp i källmaterialet. Exempelvis är flera av Aarons närmaste anhöriga, hans mamma och hans fru, inte ens namngivna i hans *Minnen* – något Carlsson flera gånger förebrår Aaron för (exv. s. 356). De får nu, tack vare författaren, ta plats med namn i den svensk-judiska historien. Hustrun hette Hendel Levin.

Sammanfattningsvis är denna biografi över Aaron Isaac ett välkommet bidrag till litteraturen om Sveriges judiska historia. Över lag är forskningen om svensk-judisk historia under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal inte särskilt

omfattande. Därför är detta verk – trots mina smärre invändningar – inte bara viktigt som biografi över Aaron Isaac utan även som bidrag till svensk-judisk historieskrivning som helhet. Jag kan därför varmt rekommendera boken till såväl forskare som allmänt historieintresserade.

Jens Carlsson Magalhães

- ¹ Angående judars klädsel, se exv. Jonathan I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism 1550–1750* (Oxford: Oxford University Press, 1985), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198219286.001.0001>
- ² Se exv. David Wachtel, "Jewish Burial Societies: The Origins and Development of the Hevra Kaddisha", *The Jurist* 59:1 (1999), s. 216–217.

ÅSA KARLSSON (red.)

Judiska liv i Svenskt biografiskt lexikon

Stockholm: Riksarkivet, 2025. 191 sidor.

Illustrerad

I fjol (2025) var det 250-årsjubileum för judiskt liv i Sverige. För att uppmärksamma detta har Riksarkivet gett ut *Judiska liv i Svenskt biografiskt lexikon*, med Åsa Karlsson som redaktör och Roger Axelsson, Jakob Christensson och Lena Milton i redaktionskommittén. Som framgår av titeln består verket av axplock ur *SBL*, kompletterade med två kortbiografier som inte publicerats

där. Den ena är författad till verket – Christenssons artikel om Bruno May (1883–1964). Den andra är en förkortad version av en text om historikern, redaktören och aktivisten Hugo Valentin (1888–1963), skriven av historikern Harald Runblom och hämtad ur Alf W. Johanssons och Ragnar Björks volym *Svenska historiker: från medeltid till våra dagar* (2009). Inalles rör det sig om 59 levnadsteckningar, vilket är mer än hälften av samtliga judiska personer som har egna personartiklar i *SBL* (det blir dock fler om man räknar de som täcks av släktartiklar).

Boken inleds med en historisk översikt över den svensk-judiska historien, skriven av Karlsson. Den berättar tiden från Aaron Isaacs (1730–1816) tillstånd att bilda församling i Stockholm år 1775 till efterkrigstiden. På något enkelt ställe vidareförs föräldrade uppgifter, som när Göthilda Fürstenberg, född Magnus, (1837–1901) ställs i bakgrunden av sin man Pontus (1827–1902) och vad som påstås vara dennes mecenatskap (s. 16), inte deras gemensamma. Som nyligen visats av Alexandra Herlitz var Göthilda minst lika aktiv som sin make. Några smärre årtalsfel om de judiska skolorna har också smugit sig in (s. 18), vilka även de är en följd av fel i den litteratur som använts. Överlag är det den gängse berättelsen om den svensk-judiska historien som effektivt återges i komprimerad, informationstät

och läsvänlig form, delvis berättad genom individers livsöden – vilket passar väl i en personfokuserad artikelsamling.

I inledningskapitlet diskuterar Karlsson också problem som hänger samman med den genre inom vilken texterna är skrivna och publicerade – personhistoria och genealogi i en nationalbiografi – vilket resulterar i en skev, eller snarare en partiell bild av den grupp de biograferade tillhör, den svensk-judiska minoriteten. Karlsson framhåller exempelvis det framgångsperspektiv som blir en naturlig följd av bokens karaktär, eftersom det är framgångsrika individer som får sina levnadsteckningar upptagna i *SBL*. Redaktören uttrycker dock en förhoppning om att de biografiska artiklarna ändå på något sätt kan anses representativa för judiskt liv i Sverige. Det är de knappast, just på grund av framgångsnarrativet. Gärdfarihandlare, arbetare och fattiga saknas till stor del; de är i princip enbart representerade i form av föräldrar till framgångsrika individer. Angående kön lider boken av samma brist som *SBL* generellt, nämligen en slagsida åt mäns liv. Även om det inte nämns explicit verkar det som att redaktionsrådet har försökt balansera denna problematik genom att inkludera många av de judiska kvinnor som finns i *SBL*. Trots det är bara en dryg femtedel (13 av 59) kvinnor bland de biograferade individerna och de tillhör samma sociala skikt som männen.

Boken är alltså inte representativ för judiskt liv i Sverige i stort. Som antydde ovan är denna brist en följd av genren och därmed oundviklig. Oavsett om urvalet hade fokuserat på skåningar, jämtar, hallänningar, eller, som i föreliggande fall, judar, hade det blivit föga representativt för gruppen som helhet då *SBL* framför allt innehåller artiklar om framgångsrika individer, de flesta män, oavsett geografisk hemvist, härkomst, etnicitet, eller religionstillhörighet.

En annan punkt som redaktören lyfter fram är det faktum att det finns luckor som uppstått till följd av hur arbetet med *SBL* är organiserat. Eftersom *SBL* inte skriver om ännu levande personer och inte heller går tillbaka och införlivar artiklar om avlidna vars efternamns bokstavskombinationer redan har passerats i utgivningen kommer med nödvändighet vissa personer att förbi gås. Dessutom är *SBL* inte avslutat och därmed är inte hela alfabetet avverkat. Sammantaget innebär detta att "[...] centrala namn som till exempel Marcus Ehrenpreis, Jerzy Einhorn, Hédi Fried, Josef Frank, Erland Josephson och Ernest Thiel inte finns med eftersom de fortfarande var i livet när deras bokstavskombinationer var aktuella eller att *SBL* ännu inte kommit fram till deras efternamn" (s. 9). Återigen är det alltså egenheter i *SBL* som påverkar boken, inte aktiva val av redaktionskommittén.

Då det är en samling av artiklar ur *SBL* är det en stor variation såväl bland författarna som när de skrevs: Rurik Holms, som själv finns i *SBL*, artikel om August Abrahamson (1817–1898) är från 1918 (s. 33–34) medan Christenssons artikel om Bernhard Tarschys (1905–1978) är från 2025 (s. 158–161) och fortfarande under publicering. De 59 levnads-teckningarna är författade av 50 olika skribenter. Förutom artiklarna rymmer volymen också ett antal bilder, företrädesvis porträtt av de biograferade. Även andra bilder förekommer emellertid, oftast försedda med informativa bildtexter som tillför intressant kurios, exempelvis affischen från Barnens dag i Stockholm 1916 (s. 94). På enstaka ställen finns också små inskott av information, exempelvis efter Karl Valentins artikel om Euphrosyne Abrahamson, född Leman, (1836–1869) från 1918, som upplyser om att artikeln var den första om en kvinna i *SBL* (s. 47).

Urvalet är intressant och rimligt givet förutsättningarna och ger sammantaget *en* bild av judiskt liv i Sverige och det är vackert så. Boken kan varmt rekommenderas till historieintresserade. Även om nästan alla artiklar kan nås via *SBL*, såväl i tryckt som digital form, får läsaren här en behändig och spännande samling personhistoriska artiklar. Läsaren får möta författare, forskare, konstnärer och barnläkare med flera. Genom livsödena belyses psykologins, pedagogikens,

läkarvetenskapens, litteraturhistoriens, idéhistoriens och ekonomihistoriens, och flera andra ämnens utveckling och i vissa fall deras grundande i Sverige, liksom olika inriktningar inom konst och litteratur. Dessutom framträder bankirer, handlanden och industrialister, som på många sätt spelat väsentlig, i somliga fall avgörande, roll inom svenskt näringsliv. Det är alltså inte "enbart" en svensk-judisk historia som läsaren får stifta bekantskap med utan också

Sveriges moderna historia, främst skildrad via samhällets elitskikt, och inte minst kultureliten. Genom artiklarna får läsaren således inte bara intressanta levnadsteckningar, utan även kunskap om den svensk-judiska minoritetens bidrag till det svenska närings-, samhälls- och kulturlivets utveckling. Därtill lyfter boken fram svensk-judiska individers insatser också för judiskt liv i Sverige.

Jens Carlesson Magalhães

PIA LUNDQVIST (red.)

*Plats i staden: Göteborgs judiska
artonhundratalet*

Göteborg: Bokförlaget Korpen, 2023.
435 sidor. Illustrerad

Den första upplagan av Hugo Valentins pionjärverk *Judarnas historia i Sverige* utkom 1924. Nästan ett sekel senare var det dags för en uppdatering genom Carl Henrik Carlssons uppföljare med samma titel. Dessa översiktsverk har banat väg för allt fler specialstudier kring det judiska, såväl tematiska som inriktade på lokala förhållanden. Det gäller inte

minst Göteborg, som jämte Stockholm och Norrköping genom judereglementet 1782 fick rätt att härbärgera judiska invandrare, mestadels med ursprung i norra Tyskland och Danmark, en rättighet som 1785 utsträcktes även till Karlskrona. För Göteborgs del skedde även en överflyttning från fästningsön och Porto franco-staden Marstrand, dit judar först hänvisats. Betydelsen av det judiska inslaget i Göteborg, numerärt inte så stort men betydelsefullt i främjandet av företagsamhet och kulturliv, har självfallet uppmärksammats av forskningen. Nu föreligger även antologin *Plats i staden: Göteborgs judiska 1800-tal*, redigerad av göteborgshistorikern Pia Lundqvist, som förutom inledningen bidragit med några av bokens centrala kapitel. Bland övriga bidragsgivare märks främst två andra historiker, Jan Christensen och Jens Carleson Magalhães, den senare doktorand och sysselsatt med en avhandling om judisk emancipation. Det finns skäl att betona att boken trots sin titel i inte ringa grad berör 1900-talets första decennier.

Judarna utgjorde en försvinnande liten minoritet i Göteborgs befolkning men spelade en oproportionerligt stor roll kulturellt och politiskt. I stadens första stadsfullmäktigegrupp år 1863 var sex av judiskt ursprung, med representer från släkter som Magnus, Philipson och Warburg. Då hade synagogan vid dåtidens paradgata Stora Nygatan

uppförts, designad av den tyskfödde arkitekten August Krüger. Vid invigningen var Viktor Rydberg, nyrekryterad journalist på *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, på plats och rapporterade. Den gamla sockerbruksbyggnaden i Brunnsparken hade förvandlats till en fashionabel bostad för det förmögna paret Pontus och Göthilda Fürstenberg, som genom sitt mecenatskap för framför allt modernistiska konstnärer kom att lägga grunden för Göteborgs konstmuseums samlingar. Härvid tycks Göthilda, född Magnus, ha spelat lika stor roll som sin make.

Pia Lundqvist gör en pionjärinsats genom att undersöka förstaden Haga, dit de fattigare östjudarna sökte sig från det dåtida Tsarrysslands judiska bosättningsområde. Det gäller nuvarande Polen och Litauen, särskilt provinsen Suwalki. Av denna invandring finns varken spår i stadsrummet eller minnesmärken. Med viss hjälp av en studie av historikern och tidigare landshövdingen Per Nyström tar sig Lundqvist tålmodigt fram och lyckas kartlägga gator med namngivna judiska familjer. Det har anförts likheter med det gettoliknande området Nöden i Lund, beskrivet av etnologen Sven B. Ek och arkivarien Anna Svensson. Haga undergår dock en snabb förändring, varvid den judiska befolkningen sprider sig till närliggande stadsdelar. En del klassresenärer, med medborgarskap,

kan till och med återfinnas i den mer fashionabla Vasastaden

Personporträtt av enskilda judar har fått generös plats i framställningen. Sophie Elkan, författarinna och nära vän och reskamrat till Selma Lagerlöf, skymtar snabbt förbi. En fylligare bild ges av Aron Jonasson, som anses vara göteborgsvitsens upphovsman, kallad storvitsiren, därtill journalist och hovfotograf och väl representerad med egna bilder i föreliggande antologi. Förtjänstfullt porträtteras även Conrad Pineus, till yrket jurist inom sjöfartsnäringen med titeln dispaschör, stor konstsamlare och ägare till en villa i jugendstil. Han var okonventionell i förhållande till det judiska och kulturradikal samarbetspartner till Torgny Segerstedt i den antinazistiska propagandan. Han gick så långt att han såsom någon slags salongsbolsjevik, i likhet med vännen Karl Gerhard, medverkade till grundandet av en göteborgsfilial av vänskapsföreningen Sverige-Sovjetunionen. Till de porträtterade hör även den mindre kände Simon Aberstén, liksom så många andra född i provinsen Suwałki. Han gjorde en remarkabel klassresa, från bosättning i proletära Haga, studentexamen vid anrika Göteborgs latinläroverk och studier vid Uppsala universitet fram till doktorsgrad på ett judiskt ämne. Återkommen till Göteborg verkade han som bibliotekarie, folkbildare och ledande göteborgskännare med bosättning i Örgrytes

villakvarter. I synen på nazismen polemiserade han skarpt mot tysklandsvännen Fredrik Böök.

Jan Christesen har tagit sig an problemet om antisemitismens utbredning i Göteborgs skilda sociala skikt. Han finner, i likhet med Nyström och Ek, att antisemitism naturligtvis förekom inom arbetarbefolkningen men inte var så utbredd. I stället fanns den i högre samhällslager. Ett exempel är grosshandlaren Per Emanuel Lithander, som med flera riksdagsmotioner ville förhindra judarnas för honom besvärande gård-farihandel. Inpå 1900-talet bildades i Göteborg en antisemitisk förening med tidningen *Vidi* som stridbart språkrör. I schartauanska kretsar kring *Göteborgs Stifts-tidning* och dess utgivare Ivar Rhedin var antisemitismen även synlig. Generellt gäller att före och efter sekelskiftet 1900 antisemitiska tendenser fanns hos *Göteborgs-Posten* och framför allt *Göteborgs Aftonblad*, medan den motsatta judevänliga hållningen företrädde av liberala *Handelstidningen* och socialdemokratiska *Ny Tid*. På samma sida återfinns längre fram tidningen *Minareten*, ledd av Martin Andersson, som företrädde Hyresgäströrelsen och var organiserad kommunist innan han under tiden för Stalins utrensningar återbördades till socialdemokratien. Jan Christensens har glädjande nog nu också utkommit med en biografi över Martin Andersson. Den recenseras i detta häfte.

Det kan tyckas märkligt, att det är stockholmsperspektiv härrörande från 1900-talets mitt som får avsluta antologin om 1800-talets Göteborg. I en epilog har den till Göteborg inflyttade söderjuden Kenneth Hermele, med en västjudisk reformsinnad pappa från Berlin och en östjudisk ortodox mamma från Suwałki, fått komma till tals. Han menar att bosättning norr eller söder om Slussen och ekonomisk ställning var mer avgörande än trosform. Till detta kommer en strid om lojalitet,

gentemot det egna landet eller staten Israel. Här återkommer den ständigt aktuella synen på sionismen, i dess olika varianter

Som med de flesta antologier finns ojämnheter i kvalitet. Ändå tillförs ny intressant kunskap, med det geografiska perspektivet satt i fokus. Boken är klart läsvärd, men för en djupare förståelse kan det vara en fördel att känna till göteborgsk mentalitet och inte minst geografi.

Bert Mårald

JOHAN SCHÜCK

Erik Josephson: En svensk judisk arkitekt

Stockholm: Medströms bokförlag, 2025.
295 sidor. Illustrerad

Under decennierna kring sekelskiftet 1900 trädde Sverige in i en period av nationalism och identitetsbyggande med kulturella förtecken. Som svar på den snabba industrialiseringen instiftade Artur Hazelius Skansen i syfte att bevara det agrara kulturarvet.

Härpå följde upprättandet av hembygds- och läns museer. Därtill uppkom en diskussion om att inrätta en nationaldag, där oenigheten bara gällde vilken dag som passade bäst. I skolans läroplaner syns ambitionen att skapa vad vi idag skulle kalla en kanon för undervisningen i historia och litteratur. Härvid spelade paradoxalt nog den svensksjudiska minoriteten en ledande roll. Den dominerande handboken i svensk litteraturhistoria utarbetades av Henrik Schück och Karl Warburg. Oscar Levertin nyupptäckte Carl Mikael Bellman och Martin Lamm lanserade sig senare som landets främste Strindbergforskare. Eli F. Heckscher och Hugo Valentin gjorde pionjärinsatser för svensk historieforskning och inom konsthistorien intog Ragnar Josephson en framträdande position. Upphovsman till flertalet av Sveriges regementsbyggnader fram till första världskriget var den svensksjudiske arkitekten Erik Josephson. På mer blygsam nivå hade han haft en föregångare i sin judiske släkting Ernst Jacobsson, som på 1880-talet svarat för regementsbyggnader på Östermalm.

Liksom Folke Zettervall på Järnvägsstyrelsens uppdrag designade stationshusen ritade Erik Josephson för Fortifikationsförvaltningen huvuddelen av Sveriges kasernbyggnader. 1901 års härordningsprogram, med införande av allmän värnplikt, anses ha lett till den högsta byggnadsaktivitet som före-

kommit i Sverige inom ett specifikt verksamhetsområde. Då indelningsverkets övningsfält övergavs och de anrika landskapsregementena med rötter från Axel Oxenstiernas tid begåvades med kasernbyggnader var alltså Josephson ledande arkitekt. Det gäller de för så många värnpliktsårgångar identitetsskapande infanteriregementena, väl synliga i stadsbilden: I 2 i Karlstad, I 3 i Örebro, I 11 i Växjö, I 13 i Falun, I i Gävle, I 15 i Borås, I 16 i Halmstad, I 17 i Uddevalla och i norr I 19 i Boden, I 20 i Umeå, och I 21 i Sollefteå. Alla bär de Erik Josephsons signum.

Exemplen kan mångfaldigas. Till Josephsons mer bemärkta regementsbyggnader hör Kungliga Livgardet till häst invid Lidingövägen, Göta Artilleriregemente vid Kviberg i östra Göteborg. Där finns Smålands husarregemente i Eksjö, nedlagt med 1925 års försvarsbeslut i nedrustningens tecken, och Norrlands dragonregemente i Umeå, med dess förflyttning under 1960-talet ombyggt till stadshus. I Boden, landets största garnisonsstad, projekterade Josephson alla de regementen som lades på rad längs Luleälven. Han var även ansvarig för Havremagasinet, som idag ombyggt till konsthall. Generalstabshuset på Östermalm var också hans verk. Efter ett drygt sekel står byggnaderna i allmänhet kvar, fastän de ofta fått annan användning, inom näringsliv, administration, kultur eller utbildning. Det

bör betänkas att dessa landsomfattande kasernbyggen från Ystad till Boden tidsmässigt sammanföll med en kraftfull antimilitarisk agitation. I ett polariserat debattklimat tog även försvarspropagandan fart. Som svar på Sven Hedins *Varningsrop* kom pamfletten *Det befästa fattighuset*, författad av Zeth Höglund, Hannes Sköld och Fredrik Ström. Vad Josephson anbelangar tycks han inte ha berörts av de flagranta motsättningarna utan gått upp i sin yrkesgärning,

Det är högst välkommet att det nu föreligger en gedigen biografi med titeln *Erik Josephson: En svensk judisk arkitekt*, författad av Johan Schück, tidigare DN-journalist och själv tillhörande en framgångsrik akademisk judisk familj. Erik Josephson var hans farmors far. Denne verkade i vad som betecknats som en arkitektonisk guldålder, långt innan stadskärnorna under efterkrigstiden omvandlades och strukturomvandlingen ledde in i en urvattnad modernism, med förödande storskalig bebyggelse. Förutom att Josephson var Sveriges klart mest anlitade militärarkitekt visade han prov på en anmärkningsvärd bredd. I hans verkförteckning återfinns Djurgårdsbron, Saltsjöbadens hotell, Handelsbankens palats på Kungsträdgårdens östra sida och Skandinaviska Kreditaktiebolagets, sedermera Skandinaviska Bankens vid Gustav Adolfs torg, mellan Utrikesdepartementet och Kungliga Operan. För Vattenfall

ritade han kraftverken i Trollhättan och Älvkarleby liksom Porjus vid Stora Luleälven, med ett ställverk som kallats ”den svenska kraftindustrins ödemarskatedral”. Därtill kom flera patriciervillor i och kring huvudstaden. Som en kombinerad privatbostad och arkitektkontor lät han för egen räkning 1910 uppföra ett imponant hus i Lärkstaden, samtidigt som den exklusiva Engelbrektskyrkan, signerad av Josephsons kollega Lars Israel Wahlman, tog gestalt i närområdet.

Josephson har beskrivits som eklektiker, som ogenerat blandade historiska stilar, gotik, barock, och renässans. Han var även pragmatisk och flexibel, lyhörd för beställarnas önskemål. Trots sin imponerande produktion har han aldrig räknats in bland de konstnärligt nyskapande arkitekterna, såsom Isak Gustaf Clason, hans lärare, och Ferdinand Boberg, Ragnar Östberg, Lars Israel Wahlman, Gunnar Asplund och Ivar Tengbom. Schück spekulerar i om Josephsons judiska ursprung varit till förfång för hans renommé. Nog fanns det antisemitism i samtiden, väl synlig inom den skämtpress, där Albert Engström och Hasse Zetterström verkade. Samtidigt kunde Josephson obestriddligen dra nytta av det inflytelserika judiska nätverk han tillhörde.

Erik Josephson dog 1929, 65 år gammal. Han fick således inte uppleva Stockholmsutställningen med dess intensiva debatt om funktionalismen.

Det råder knappast någon tvekan om inom vilket läger han själv hörde hemma. Han var traditionalist, mer lierad med antikens Vitruvius än samtidens Le Corbusier. Johan Schücks biografi är perspektivrik, rikligt illustrerad och väl kontextualiserad även om framställnin-

gen någon gång kan bli skolboksmässig. Författaren har även passerat på att förmedla judisk släkthistoria. Boken fyller definitivt en lucka i litteraturen om vår arkitekturhistoria.

Bert Mårald

KEKKE STADIN

En herre på visit: Sällskapslivet i bourgeoisens formering i Sverige och Finland under 1800-talet

Lund: Nordic Academic Press, 2025.
220 sidor. Illustrerad

Till den borgerliga klassens främsta dygder brukar räknas flit och arbetsamhet, detta i motsats till lättja och slöhet. Det senare var något som en jordäggande aristokrati möjligen kunde kosta på sig med sina tributpliktiga underhållande och en förvaltare som ledde och fördelade arbetet på de stora godsen. *Industria*, det latinska ordet för flit, kom tidigt att inflyta i beteckningen på det samhälle som bars upp av bourgeoisien, det nya ekonomiska skikt som skakade av sig feodalismens och ståndssamhällets bojor.

I det kapitalistiska industrisamhället levde naturligtvis åtskilligt av det gamla kvar: hantverket, småhandeln, lanthushållningen. Ändå var det mycket som vändes upp och ned. Stora delar av adeln sjönk socialt och finansiellt och blev en jordbrukande, byråkratisk eller militär medelklass. Prästerskapet som det lärda ståndet utmanades och ersattes efterhand av andra akademiskt utbildade professioner, för att använda ännu en främmande glosa: ett *Bildungsbürgertum*.

Das Wirtschaftsbürgertum avgick dock till slut med segern.

Hur kunde man vara så säker på det redan under 1800-talet, det stora borgerliga seklet? Det nya kapitalets män behövde utnyttja alla de medel som stod dem till buds för att erövra och säkra sina positioner och bli en obestridt elit. I detta ingick en alldeles speciell form av flit, som inte sällan kunde bli nog så frenetisk. Man umgicks hos varandra under stora delar av dygnet, utvecklade ett ofta överdådigt sällskapsliv, gick på opera och festade sedan till långt in på småtimmarna, man samlades i salonger med intellektuell och annan underhållning. Och framförallt gick man på visit.

I detta övertogs rätt mycket av den forna överklassens glans och ritualer, men klassen av arrivister var också i hög grad innovativ. Det primära med umgängeslivet var inte nöjen och njutningar, utan den symboliska närvaron i de rätta miljöerna. Uppkomsten ville göra intryck och avtryck, han hade inte blott ett ekonomiskt utan också ett kulturellt och symboliskt kapital att odla. Han måste visa sig belevad och absolut inte indolent. En del särskilt raska pojkar, inte sällan tillsammans med sina hustrur, kunde klara av sju visiter på en dag.

Det är klart att sådana visiter inte fick vara alltför långa, för det mesta inte mer än tio minuter – en kvart, i undantagsfall en timme eller mer. Besökare kom och gick, efter att ha avlämnat sina visitkort

till en tjänsteande i tamburen. De bjöds på något att äta och dricka, gärna te med tilltugg, men detta var inte huvudsaken. Etiketten, hovsamheten, också klädedräkten var huvudsaker. Pratsamheten fick lov att hållas inom gränser. Den faktiska arbetstiden, på kontoret, i kanslierna, på fabrikerna, var modest. ”Besöksnärningen” måste få sitt.

Om detta rännande från adress till adress har den i sann mening originella historiken Kekke Stadin skrivit en både upplysande och faktiskt underhållande, man kunde nästan säga guidebok, om det uppåtstigande svenska – och finska – borgerskapets seder och bruk på 1800-talet. Hon har en förmåga att levandegöra som många ämneskollega borde avundas henne. Men hon strukturerar också sitt material – brev, dagböcker, memoarer – suveränt, så att förändringar i mentaliteter och preferenser blir högst synliga, också i detaljer.

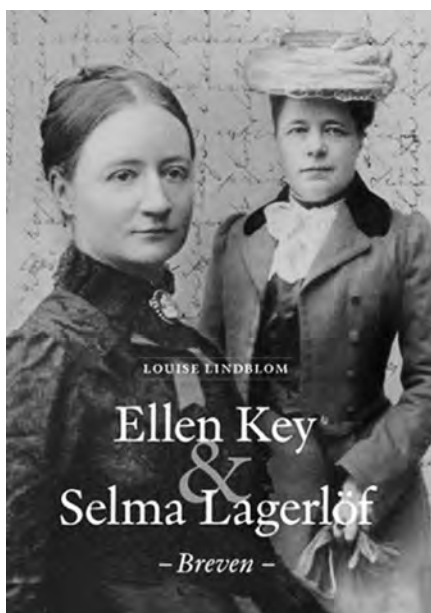
Hon visar till exempel hur herrarnas något pråliga utstyrsel i början av århundrandet har blivit övervägande svart i slutet. Hon har studerat promenadkäppsmodets konjunkturtheristoria och vet precis vad en dams ridikyl borde innehålla under en visit, förslagsvis ett sticknings- eller virkningsarbete. Hon känner till hur en värdinna förväntades bete sig och var ett mottagningsrum i en borgarvåning skulle vara placerat och hur det var möblerat. Detta är kulturhistoria om sociabilitet på högsta nivå.

Den har konkretion utan att väja för generella drag och långa linjer.

Influenserna till denna umgängeskonst kom givetvis inte enbart från inhemskt herrgårds- och brunnsortsliv, de var till dels också ett importgods. Stadin skriver att Malla Silverstolpe fick impulser till sin berömda salong i romantikens Uppsala under ett besök i Berlin hos salongsvärdinnan Rahel Varnhagen 1827. Men Malla hade ju fått hugskottet till sin varje fredag återkommande verksamhet redan i slutet av 1819 och genast skridit till verket. Hennes tyska resa med Geijer sju år senare bekräftade nog snarare att hon var på rätt spår.

Salongsväsendet är emellertid inte huvudspåret i den här på alla vis charmerande skriften; andra forskare har behandlat denna speciella kulturform, men utan att något standardverk om den svenska salongen har åstadkommits. De vittnesbörd Stadin stödjer sig på rör, som titeln anger, främst det rastlösa visitväsendet under bourgeoisens nervösa 1800-tal, och alla som hon citerar har också de på sitt sätt varit kolossalt flitiga: Fredrik Bremer, Wilhelmina von Hallwyl, Zacharias Topelius, Knut Wallenberg, Magnus von Wright med flera.

Anders Björnsson

LOUISE LINDBLOM

Ellen Key & Selma Lagerlöf – Breven

Stockholm: Blue Publishing, 2022. 240 sidor

Ellen Key hade många uppfattningar som gick på tvärs med vad både samtiden och senare släkten ansåg. En av dem som kunde ha kritiska synpunkter var Selma Lagerlöf. Tidigare forskare har uppmärksammat skiljaktigheterna mellan Key och Lagerlöf men i sin bok om de båda författarinnorna betonar Louise Lindblom samhörigheten och samstämmigheten dem emellan. Båda var kvinnor och båda hade liberala upp-

fattningar som utmanade de samhällsbevarande makthavarna. Ellen Key och Selma Lagerlöf brevväxlade i trettio års tid, fram till Ellen Keys död 1926. Breven är både aktningsfulla och vänskapliga i tonen. De båda författarinnorna gladdes åt varandras framgångar och beundrade varandra. Key tycks ha beundrat Lagerlöfs skrifter och sträckläst dem. Man kan som bekant vara goda vänner utan att i alla avseenden ha samma uppfattningar. Louise Lindbloms arbete illustrerar tydligt detta. Dessutom hade givetvis dessa storheter nytta av varandra. Key lotsade in Lagerlöf och Sophie Elkan bland Stockholms kvinnosakskvinnor. Den ömsesidiga bekantskapen ökade bägges anseende och inflytande.

Både Ellen Key och Selma Lagerlöf var vid förra århundradeskiftet storheter både inrikes och utrikes. Varför är då Key så förbisedd i Sverige i våra dagar? Många, däribland Louise Lindblom, har ställt sig denna fråga, men svaret är egentligen ganska enkelt. Selma Lagerlöf var inte i första hand en samhällsdebattör utan en författarinna, som beskrev diktade personers upplevelser och känslor. Ellen Key hade åsikter om det mesta och lyckades därför förarga både de samhällsbevarande makthavarna och åtskilliga av sina medsystrar i kvinnorörelsen. Många av Keys uppfattningar hade visserligen framtiden för sig, men flera av dem förargar även kvinnor inom dagens kvinnorörelse. Key

hävdade exempelvis att kvinnan har en särart och att hennes uppgift är att ta hand om hemmet och barnen. Kvinnan har framför allt en vårdande och omhändertagande uppgift. I våra dagar är tvärtom den uppfattningen stark att män och kvinnor är i grunden lika och därför har samma uppgifter. Lindblom finner sig därför föranlåten att försvara Key både inför sig själv och andra. Kort sagt, har man många uppfattningar, får man också många motståndare. Ellen Key kan visserligen åberopas av kvinnorörelsens förkämpar men hon kan också åberopas av dess motståndare. Hennes användbarhet är med andra ord begränsad. Därför är det inte konstigt att hon blir förbigången. Dagens kvinnor har många senare författarinnor som de kan åberopa utan att behöva göra så många förbehåll.

Lindblom har gjort en viktig insats genom att låta trycka Ellen Keys och Selma Lagerlöfs brevväxling och skildra deras vänskapliga förhållanden. Alla brev återges oavkortade. I våra dagar betyder författarinnornas budskap visserligen mindre än förut men samtidigt har intresset för dem som människor och levnadsöden ökat. Kulturpersonligheterna från nationalromantikens dagar är alltjämt "rikskändisar" och som sådana högtintressanta, oavsett innehållet i deras böcker.

Bekymret för Lindblom är att Ellen Keys handstil kan vara ytterst svårläst.

Här och var ger den tryckta brevtexten inte god mening. Kanske är handstilen inte alltid rätt tolkad. Tydningen av gamla brev är bekymmersam för oss alla. När Bengt Jangfeldt skrev sin stora levnadsteckning om Axel Munthe var han tvungen att här och var sätta ut

punkter i stället för ord. Huvudsaken är dock att sammanhanget och huvudbudskapet är rätt uppfattade. Louise Lindbloms bok är ett storverk inom idéhistorien och kvinnorörelsens historia.

Lars Gahrn

MARIE HJALMARSSON
ENGELKE

*Skriv så ofta du kan! En biografi över
Sophie Elkans liv och författarskap*

Göteborg: A-Script Förlag, 2022. 280 sidor

I början av 1900-talet var Sophie Elkan känd som en av landets främsta författarinnor. Nu är hon mest hägkommen som Selma Lagerlöfs väninna. Ändå är hon kanske lika mycket i ropet nu som förr. Huvudintresset tycks vara på väg att skifta från kulturarbetarnas verk till deras levnadsöden. Vi får allt fler källor till deras livsöden att fördjupa oss i allteftersom arkiven öppnas och allt fler brevsamlingar blir kända. Mellan Sophie Elkan och Selma Lagerlöf var brevväxlingen mycket livlig alltifrån 1894, då de båda författarinnorna gjorde varandras bekantskap, fram till Sophies död 1921.

Eftervärldens oftast förekommande fråga har som bekant varit: Levde Selma och Sophie i ett kärleksförhållande eller var de bara vänner? Marie Hjalmarsson Engelkes bestämda och väl underbyggda uppfattning är att de var vänner och inget mer. Hon för fram denna uppfatt-

ning i sin bok och uttrycker sig ännu mera bestämt i sina föredrag. Selma Lagerlöf blev visserligen häftigt förälskad i den unga och vackra änkan Elkan när de först träffades men i ett senare brev undanber sig Sophie Elkan smekningar och förklarar att kärlek från en kvinna inte kan bli detsamma som kärlek från en man. Detta hindrar inte att deras vänskap var både varm och livslång.

Tidigare har man sett Sophie Elkan mest som en belastning för Selma Lagerlöf. Ellen Key hade denna uppfattning, vilket Louise Lindblom visar i sin utgåva av korrespondensen mellan Key och Lagerlöf, *Ellen Key & Selma Lagerlöf – Brevven*, som recenserar i föreliggande häfte. Uppfattningen fördes först fram i tryck av Elin Wägner, som skrev en uppmärksamrad bok om Lagerlöf. Wägner byggde då på uppgifter från en annan av Selmas väninnor, Valborg Olander. Hon såg Elkan som en rival om Selmas vänskap och var därför avogt inställd gentemot henne. Den mörka bilden är inte osann. Marie Hjalmarsson Engelke betonar på flera ställen att Sophie var en mycket krävande vän; hon kunde gå till sin makes och sin dotters grav och gråta om hon fick vänskaplig kritik av Selma. Sophie tiggde också om brev när Selma i hennes tycke hade dröjt för länge.

Den mörka bilden är dock ensidig. Hjalmarsson Engelke visar hur mycket de två betydde för varandra. De läste

varandras manuskript och framförde värdefulla synpunkter. De reste tillsammans och Sophie var då en mycket flitig och skicklig reseorganisatör. Hon lade upp resrutterna, utsåg lämpliga hotell och orienterade sig om sevärdheter. År efter år tillbringade de två väninnorna gemensamma sommarlov på Nääs mellan Göteborg och Alingsås. Denna lantegendom ägdes av Sophies morbror, August Abrahamson. Selma överlevde sin väninna och höll hennes minne i ära. Hon inrättade ett minnesrum på Mårbacka som skulle minna om Sophie Elkan.

Andra forskare har tidigare skrivit om de båda författarinnorna och deras vänskap, däribland Eva Helen Ulvros i sin Elkanbiografi. Vad nytt tillför då Hjalmarsson Engelke? Hon har gått igenom hela deras brevväxling och renskrivit samtliga Sophies brev. Föreliggande bok innehåller därför en mycket rikare och mer nyanserad bild än de föregående. Författaren har också en anmärkningsvärd klarsyn och förmåga att se huvuddrag och väsentligheter. Hon kan också bättre än de flesta andra forskare den svåra konsten att dra väl underbyggda slutsatser.

Intresset för kulturarbetarna från nationalromantikens glansdagar är stort. Kanske vore det därför lämpligt, att Marie Hjalmarsson Engelke lade ut Sophies samtliga brev på nätet? Till bilden hör att dessa kan vara ytterst svårtydda.

Tydningarna bör i vissa fall kontrolleras av olika dataprogram. Brevens är viktiga källor men Hjalmarsson Engelke intresserar sig också för Sophies skönlitterära verk, särskilt novellerna, som i

flertalet fall tycks ha självbiografisk bakgrund. De speglar Sophies egen släkt-historia och hennes egna upplevelser.

Lars Gahrn

ANNIKA PERSSON

*Elsa och Natanael Beskow:
En kärlekshistoria*

Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 2024.
287 sidor. Illustrerad

Journalisten och författaren Annika Perssons bok *Elsa och Natanael Beskow: En kärlekshistoria* är en biografisk

dubbelstudie som förenar populärhistorisk berättarglädje med ett ambitiöst försök att teckna ett kulturhistoriskt panorama över ett Sverige i förändring. Genom att följa Elsa och Natanael Beskows livslopp – från deras ungdoms-år i sekelskiftets Sverige till deras gemensamma gärning inom pedagogik, konst och folkbildning – erbjuder Persson en rik och levande skildring av ett intellektuellt och känslomässigt partnerskap. Boken är inte en akademisk monografi i strikt mening, men den förtjänar uppmärksamhet även inom personhistorisk forskning, inte minst för sitt försök att undersöka hur privatlivets känslolandskap förhöll sig till offentlighetens idéströmningar.

Boken är kronologiskt disponerad och växlar mellan Elsas och Natanaels perspektiv, vilket skapar en dynamisk och mångstämmig berättelse. Ett av Perssons mest effektiva grepp är hennes användning av citat ur parets brevväxling. Dessa utdrag fungerar inte bara som källmaterial utan också som stilistiska verktyg, som ökar läsarens förståelse för relationens emotionella och intellektuel-

la nyanser. Genom att låta Elsa och Natanael "komma till tals" med sina egna ord, skapas en närhet och autenticitet som förstärker bokens tematik. Positivt är också att Persson haft tillgång till ett så omfattande och varierat källmaterial, något som långt ifrån är självklart inom personhistorisk forskning, där källorna ofta är fragmentariska eller ojämnt fördelade.

Som historiker och arkivarie gläder det mig särskilt att Persson så tydligt synliggör det källmaterial som ligger till grund för hennes framställning. Denna transparens bidrar till att förankra berättelsen i ett gediget empiriskt underlag och ger läsaren möjlighet att följa hur livshistorien vuxit fram ur brev, dagböcker och andra samtida dokument. Samtidigt saknas en mer uttalad metodologisk reflektion. Detta är en svaghet ur ett vetenskapligt perspektiv, särskilt i en tid då biografisk forskning i allt högre grad betonar källkritik, narrativ konstruktion och forskarens aktiva roll i urval och tolkning. Det bör dock påpekas att Perssons bok inte gör anspråk på att vara en vetenskaplig monografi, utan snarare en populärvetenskaplig biografi med kulturhistoriska ambitioner – ett syfte som den i stora delar också uppfyller.

Vid vissa tillfällen tenderar dock berättarstilen att bli något överlastad och redogörande och breven mellan makarna Beskow staplas på varandra

snarare än vävs in i en analytiskt driven berättelse. Resultatet blir att framställningen emellanåt liknar en summering av källmaterialets innehåll snarare än en tolkning av det. Detta försvagar den narrativa spänsten en smula och lämnar läsaren med en önskan om mer syntes och reflektion kring brevens betydelse i ett vidare historiskt sammanhang.

Trots detta är det tydligt att Persson har ansträngt sig att kontextualisera paret Beskows liv inom de idéströmningar som präglade deras samtid – däribland nykterhetsrörelsen, kvinnoemancipationen, kyrkans förnyelse och folkbildningens framväxt. Det ger boken en kulturhistorisk bredd och sätter in parets engagemang och världsbild i ett större sammanhang. Dock förutsätter en del avsnitt en viss förkunskap om perioden och de många historiska aktörer som passerar i periferin. Utan denna bakgrund riskerar läsarens förståelse för Elsa och Natanael Beskows position i samtiden att förbli ofullständig.

Berättelsen är tillgängligt skriven och stilen ofta skönlitterär, vilket gör boken lättläst men ibland på bekostnad av analytisk skärpa. Jag tycker mig också se en tendens att romantisera paret Beskows relation, vilket kan skymma de strukturella spänningar som präglade deras samtid – inte minst vad beträffar könsroller, klasskillnader och religion. Ofta lyckas Persson dock nansera bilden, särskilt när hon skildrar Elsas konst-

närliga ambitioner och hur dessa ibland kom i konflikt med rollen som maka och mor i ett patriarkalt samhälle.

En av bokens stora förtjänster är att den lyfter fram Elsa Beskow som mer än en barnboksillustratör. Hon framställs som en självständig konstnär och intellektuell, vars verk inte bara hade en estetisk funktion utan också pedagogiska och ideologiska. Persson visar hur Elsa, genom sina bilderböcker, formade generationers syn på barndom, natur och moral. Hennes konstnärskap sätts i relation till andra samtida kvinnliga konstnärer och pedagoger, vilket ger ytterligare insikt i hennes roll i den svenska kulturhistorien.

Samtidigt problematiseras inte alltid den ideologiska dimensionen i Elsas verk. Det hade varit intressant med en mer kritisk analys av hur hennes bilderböcker reproducerade borgerliga ideal om kön, familj och nation. Här finns en möjlighet för framtida forskning att bygga vidare på Perssons grundarbete.

Natanael Beskow framträder i boken som en komplex gestalt: en teolog med socialt patos, en pedagog med visioner, och en offentlig intellektuell som ofta befann sig i konflikt med både kyrkliga och politiska auktoriteter. Persson skildrar hans engagemang i Djursholms samskola, hans predikoverksamhet och hans roll i freds rörelsen med stor inlevelse. Särskilt intressant är hur hon lyfter fram spänningen mellan hans idealism

och de praktiska kompromisser som krävdes i vardagen. Någon grundligare analys av Natanaels teologiska utveckling och hur denna påverkade hans relation till Elsa och deras gemensamma livsprojekt görs emellertid inte. Här hade en mer idéhistorisk ansats kunnat fördjupa kunskapen om parets intellektuella samverkan.

Vid första anblick kan undertiteln *En kärlekshistoria* framstå som något sentimental, men den visar sig vara välfunnen. Bokens centrala tema – relationen mellan Elsa och Natanael Beskow – behandlas med både värme och analytisk distans. Persson skildrar hur deras förhållande rymde såväl samhörighet som återkommande spänningar. Äktenskapet präglades av gemensamma ideal men också av skilda livserfarenheter. Elsa kom från en konstnärlig borgerlig miljö, medan Natanael hade sina rötter i frikyrklig och socialt engagerad medelklass. Deras äktenskap blev en plats där dessa världar möttes, ibland harmoniskt, ibland med friktion.

Persson lyckas väl med att visa hur paret Beskows kärlek inte bara var en privat angelägenhet, utan också en offentlig och ideologisk allians. Makarna delade en tro på bildningens och konstens kraft att förändra samhället, och deras livsverk kan ses som ett uttryck för denna övertygelse. Samtidigt framkommer det att denna allians inte var utan upp-

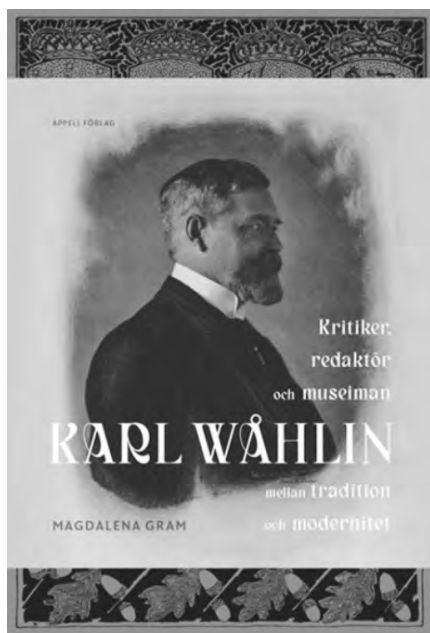
offringar, särskilt för Elsa, vars konstnärliga ambitioner ofta fick stå tillbaka för familjelivets krav.

Elsa och Natanael Beskow: En kärlekshistoria är med andra ord ett välskrivet och engagerande verk, som trots sin populärvetenskapliga form har mycket att erbjuda den personhistoriska forskningen. Det är en bok som väcker frågor om hur vi skriver biografier, hur vi förstår kärlekens roll i historien, och hur vi kan förena berättande med analys. En mer uttalad metodologisk reflektion

och en djupare idéhistorisk kontextualisering hade stärkt bokens vetenskapliga värde, men dess bidrag till förståelsen av ett centralt kulturpar i svensk historia är obestridligt.

För forskare inom kvinnohistoria, pedagogikhistoria och kulturhistoria erbjuder boken ett rikt material att bygga vidare på. För en bredare publik är det en inspirerande berättelse om två människor som i kärlek och kamp formade sin samtid – och vår.

Amanda Vesterlund

MAGDALENA GRAM

Karl Wählin: Kritiker, redaktör och museiman mellan tradition och modernitet

Stockholm: Appell förlag, 2023. 414 sidor.
Illustrerad

Kulturtidskriften *Ord och Bild* är mer bekant än upphovspersonen Karl Wählin (1861–1937). Konsthistorikern Magdalena Gram har i en påkostad och vacker volym noga studerat Wählin. Man får följa honom privat, men främst hans engagemang som museiman, kritiker, redaktör och författare. Gram anknyter till intellektuella biografier om

Karl Warburg av Monica Lauritzen och August Brunius av Per I. Gedin. Planen är att senare utkomma med en monografi om tidskriften *Ord och Bild*. Det föreliggande bokprojektet är välgrundat med källor och litteratur och den grafiska formen raffinerad, som en blinkning till tidskriftens utstyrsel.

Karl Wählin föddes i Lund 1861. Fadern blev så småningom rektor vid Malmö läroverk. Av de sju barnen fick pojkbarna utbildning; Theodor domkyrkoarkitekt i Lund, Samuel jurist och William läkare. Hemmet präglades av en schartauansk anda och klassisk humanism. Redan i läroverket visade Karl litterära intressen och social förmåga. Direkt efter studentexamen 1880 begav han sig till Stockholm och bodde hos en släkting, överläkare på Konradsbergs hospital. Denne Wilhelm Öhrström intog till skillnad från Karls strängt kristlige far en kritisk ståndpunkt gentemot kyrkan. Men det blev i Lund som Karl Wählin inledde sina studier i filosofi och estetik. Efter en kort tid vid Gleerupska bokhandeln i staden flyttade han till Stockholm 1884 för arbete vid Norstedts litterära avdelning.

Med kulturhistorisk rondör sätter Gram in Wählin i sin samtid då han kommit till Stockholm. Wählin var kulturellt aktiv i huvudstaden, den reslige unge mannen umgicks flitigt och blev exempelvis vän med förlagsmannen Carl G. Laurin. Karl och brodern

Theodor delade till att börja med bostad. Adresserna låg på det framväxande borgerliga Östermalm som lockade tidens kulturradikala personer. Wählin gästade Laura Fitinghoffs hem och umgicks i kretsen kring Det Unga Sverige med namn som Levertin, Heidenstam och af Geijerstam.

Karl Wählin invaldes 1886 i Publistklubben och 1887 fick han sekreterarposten i Sverige Allmänna Konstförening, SAK. Han antogs 1890 som amanuens vid Nationalmuseums konstavdelning och förberedelserna till livsverket *Ord och Bild* påbörjades. Wählin gjorde en raketkarriär inom kultureliten i Stockholm. Hans liv på Östermalm förflyttades 1898 till Sturegatan 52 där ett rum i våningen tjänade som redaktionsrum.

Umgängeslivet hos Curmans på Floragatan och Ellen Keys söndagsmottagningar var arenor där Wählin ingick. Han deltog i Heidenstams bröllop på Blå Jungfrun 1896. Själv dröjde han med äktenskap. Karl Wählin var ständig medlem i Fredrik Bremer-förbundet, där för övrigt fadern ingick. Han var således en modern man som sökte en kvinna att dela känslor och intellekt med.

Vid sekelskiftet 1900 närmade sig Wählin 40 år och var ganska utarbetad. Han lärde då känna konstnären Hildur Hult, född 1872 i Helsingfors. Hon hade 1899 mottagit den kungliga medaljen för sin målning "Agitation" som visats vid

Konstakademiens elevutställning. Sedan 1894 bodde Hildur vid Stureparken med sin mor, nybliven änka, och två systrar. Som nyförlovade började paret samarbeta kring tidskriften. Hildur Hult var en självständig och driftig kvinna. Hon beställde möbler till det gemensamma hemmet hos Gustaf Flinta i Hedemora och vigseln skedde 1902 i Solna kyrka. I december 1902 föddes sonen Staffan. Men redan i april 1904 avled Hildur Hult i lunginflammation. Om henne har Magdalena Gram skrivit en bok 2019.

Efter det hårda slaget med hustrun Hildurs bortgång tog Karl tjänstledigt från Nationalmuseum och koncentrerade sig på *Ord och Bild*. Han gjorde utrikes resor och tog ansvar för sin lille son. När Wählin fyllde 50 år 1911 hade han just avslutat en bok om Ernst Josephson, stod på toppen av sin karriär och 1913 trädde han in i nystartade Samfundet De Nio.

Från skilda håll har Gram samlat ett rikt arkivmaterial om Wählin som följs kronologiskt, men även tematiskt. Ibland kan närheten till materialet nästan skymma de vidare vyerna. Men det är intressant att i dessa krigstider följa hur inflation och försörjningsproblem under första världskriget påverkade ett hushåll. Karl Wählin klarade sig hyggligt tack vare den småländska husans möjlighet att få färskvaror från hembygden. Karl skaffade också kolonilott utanför Norrtull för att säkra basvaran potatis.

Hösten 1917 trolovade sig änkemanen Karl Wählin med Anna Lamberg, en akademikerkvinna som han träffat hos bokförläggaren Hugo Geber. Han var 16 år äldre och Anna hade varit gift två gånger. Hon förde med sig en åtta-årig son i boet. Anna var den första kvinnan som anställdes vid ett svenskt forskningsbibliotek och ägnade sig åt översättningar för sin försörjning. Karl och Anna gifte sig borgerligt 1918.

Karls hälsa var vacklande och Anna led periodvis av depressioner och svartsjuka. Äktenskapet blev disharmoniskt. Trots Wählins starka position i Stockholms kulturliv behöll han kontakten med modern i Malmö och syskonen. Han deltog som känd kulturperson i invigningen av Stockholms stadshus 1923 och stadsbiblioteket 1928. Karl var vänfast och behöll kontakterna även då leden glesnade. Personer som Hjalmar Söderberg, Laura Fitinghoff och Ellen Key var centrala i hans vänkrets.

Nationalmuseum och tidskriften utgjorde Wählins bas i livet utvidgad med den position han fick genom Samfundet De Nio. Han använde samfundets lokaler på Villagatan som ersättning för svalt sommarnöje och trädgården till sina privata bjudningar.

Wählin hade genom sin bakgrund som konstkritiker en annan syn på hur verksamheten med en inätvänd akademisk prägel vid Nationalmuseum borde moderniseras. Han sympatiserade i sak

med Konstnärsförbundets kritik mot att samtidskonsten fick för litet utrymme på museet. Ett uppmärksammat exempel är hur museinämnden avsåg Ernst Josephsons "Höstsol" och "Strömkarlen".

Wählin höll 1908 ett anförande som innehöll planer till att konstindustri-samlingarna skulle bilda museum i egen byggnad, att Nationalmuseums byggnad skulle förbehållas målningar, skulpturer, handteckningar och gravyrer och att den moderna konsten skulle samlas i en tillbyggnad mot öster. Förslagets publicerades i tre artiklar i *Stockholms Dagblad*. Tankarna blev aldrig förverkligade, men bidrog till utvecklingen av ett mer renodlat konstmuseum och ett separat Moderna Museet.

Efter Richard Berghs korta chefsperiod för Nationalmuseum kom Wählin alltmer att gå över till att ägna sig åt museets bibliotek. Det passade hans administrativa skicklighet och goda publicistiska kontakter. En ny bibliotekslokal invigdes 1919 med skräddarsydd inredning från NK. I förhållande till karriären och konkurrensen i museiledningen intog Wählin en anspråkslös roll och tog gärna ett steg tillbaka.

I tidskriften *Ord och Bild* bidrog Wählin med ett knappt hundratal artiklar om konst och litteratur. Han räknades under en period som den främste konstkritikern i *Stockholms Dagblad*. När Gram närmar sig arbetet med tidskriften blir det tydligt att balansen mellan person-

biografin och den kommande boken om tidskriften måste ha varit svår att hantera. Man kan dock konstatera att Wählin var administratör, entreprenör och kreatör och gjorde *Ord och Bild* till ett elegant språkrör för 90-talisten inom konst och litteratur. Lässekretsen tillhörde den liberala borgerligheten, men underlaget för prenumeranter började svikta och krisen var ett faktum i början av 1930-talet med hårdare konkurrens från tidskrifter som *Spektrum* och *BLM*.

Som konsthistorisk författare framträdde Wählin 1901 med en bok om Carl Wahlbom där han förenade konstabildning och konstforskning. Wählins här framförda kritik mot Konstakademiens njugga inställning till Wahlbom var rättfram.

Ernst Josephsons konstnärskap hade Wählin studerat länge och han mindes honom från ett konstnärsmöte 1883 i Köpenhamn som en glödande opponent och talesperson för den nya konsten. Boken om konstnären var en kraftanstängning och blev ett tvåbandsverk med långa partier ur brevmaterial. Wählin utförde här en pionjärgärning och arbetet präglades av historisk objektivitet och sträng källkritik samt försynt saklighet och personligt engagemang.

Som litteraturkritiker var Wählin ett barn av 1880-talets realism, Det unga Sverige och Brandes appell om att sätta problem under debatt. Men han följde Thorilds princip att allt bör dö-

mas efter sin art och efterlyste både ett mått av idealism och tankeklarhet. Kvinnliga författarskap recenserade han med inlevelse.

I kapitlet "Litteraturens tjänare" lyfter Gram fram att Wählin förutom sin kritikergärning även ägnade sig åt privat rådgivning till författare och satt i flera nämnder som delade ut penningmedel. Så sent som 1935 ledde Wählin tillsammans med Manfred Björkquist och Karin Boye samtalet på en diktarkonferens på Sigtunastiftelsen.

Wählin hade funnits med på Lotten von Kraemers lista över ledamöter i hennes planerade Samfundet De Nio. Alla de första ledamöterna 1913 hade medverkat i *Ord och Bild*. På en bild ser man Karl Wählin mellan Ellen Key och Selma Lagerlöf vid ett av de första sammanträdena. Han uppfattades med tiden av sina kollegor inom samfundet, Hedén, Stiernstedt och Landquist, som en högerman. Och en kort period i början av 1920-talet fungerade Wählin som Sveriges Författareförenings ordförande, där motsättningarna var stora.

I mitten av boken börjar ett mycket omfattande kapitel (s. 169–324), som behandlar Wählins konstuppfattning. När han var verksam dominerades den akademiska forskningen av en idealistisk estetik. Ämnet konsthistoria tangeras översiktligt och i dessa partier är framställningen detaljrik, men utan vässat djup. Vissa stycken blir ytligt

redovisande med svag relation till den intellektuella biografins kärna. Några ställen med onödiga metatexter kunde ha strukits.

Karl Wählin betonade konstverkets miljömässiga bakgrund. Han frigjorde sig delvis från idealismen och försvarade i likhet med Viktor Rydberg nakenheten i konsten. Wählin utsågs 1927 till hedersdoktor vid Lunds universitet, men undvek helst att använda titeln som han kände sig obekväm med. Det publicistiska synes ha varit viktigare än det akademiska för Wählin.

Mer självklar var Wählins inställning till konstabildningen och kontakten mellan konstnär och publik. Denna var en reaktion på den snabba materiella utvecklingen som man fruktade skulle utplåna den personliga smaken. Wählin uppskattade Verdandis konstskriftserie som lågprisutgivning. Konsten borde vara en motkraft mot masskultur i form av bio och detektivromaner, ansåg han. Behållning av ett konstverk fick man om man gav sig tid att betrakta och försöka förstå. Wählins konstsyn liknar i flera stycken Ellen Keys folkbildningssyn – en livslång utveckling för att kultivera sin smak. Inom konstpolitiken sympatiserade Wählin med Konstnärsförbundets kamp, men ibland fick han tillstå att det byråkratiska handhavandet av konsten kolliderade med de konstnärliga synpunkterna. Wählin beklagade att Svenska Konstnärernas förening inte blev

någon bred plattform för den svenska konsten, utan syntes befinna sig i anarki.

Den äldre generationens idealism möttes hos Karl Wählin i ett ökat intresse för konstverkets specifika kvaliteter. I detta parti utvecklas Grams studie till en lärobok om idealism, realism, naturalism, impressionism fram till det nordiska sekelskiftet och modernismen. Till modernismen ställde sig Wählin frågande. Den konsthistoriska genomgången är begriplig, men knappast upphetsande att läsa.

Enskilda konstnärskap i den äldre generationen som Egon Lundgren, Julius Kronberg och Georg von Rosen följde Wählin i sin konstkritik. Den yngre generationen som Ernst Josephson, Bruno Liljefors, Nils Kreuger, Eugène Jansson, J.A.G. Acke samt Richard Bergh var givetvis konstnärskap som engagerade Wählin. Mer än Carl Larsson lyfte Wählin fram Anders Zorn som den främste konstnären i sin samtid.

De kvinnliga konstnärerna fick också sin tribut. Men Wählin gillade inte Sigrid Fridmans staty av Fredrika Bremer i Humlegården invigd 1905, som han kallade anskrämlig och "föga värdig detta hedervärda fruntimmer". Bland samtida nordiska konstnärer intog Vilhelm Hammershø en särställning i Wählins ögon.

Temata som människoframställning, vilda och tama djur, landskap, religiösa motiv, saga och myt ingår också i Grams ambitioner att fänga alla dimensioner

av Wählins konstuppfattning. Konstarnas samspel utgjorde kärnan i Karl Wählins intressesfär. Sekelskiftet 1900 befolkades av kritiker som behandlade både bildkonst och skönlitteratur, förutom Wählin bör Tor Hedberg, Edvard Alkman och August Brunius nämnas. Och frågan var uppenbar hos Strindberg, Heidenstam och Levertin. Detta parti hade gärna fått utvecklas, men framställningen strävar träget vidare till scenkonst, fotografi och film, musik, arkitektur och stadsplanering. Wählin ogillade inte förvånande funktionalismen och Gregor Paulssons Stockholmsutställning 1930.

Kapitlet om bokkonst och boktryckarkonst visar att Wählin förutom de konstbildande ambitionerna med *Ord och Bild*, även engagerade sig i stiftandet av Föreningen för bokhantverk år 1900. Wählin pläderade för goda reproduktioner och vårdad typografi. Balansen mellan innehåll och form, text och bild ingick i hans profession. Svensk typografi behövde konstnärliga impulser, ansåg Wählin. Utstyrseln borde vara som en väl ordnad och genomtänkt arkitektur.

Konsthantverk och konstindustri presenteras av Gram genom de föreningar som var verksamma. Wählin själv hade en ansvarsroll inom Slöjdföreningen och Handarbetets vänner. Tidstypiskt var att hantverket sågs som konstens vagga. I detta parti hade jag önskat att Hildur

Hults originella insatser hade infogats.

Ett parti om offentlig konst vittnar om Wählin centrala position som aktör i sådana sammanhang. Han var djupt inblandad i turerna bakom Carl Larssons "Midvinterblot", som han hade invändningar emot. Wählin deltog 1915 i beslutet som fattades att neka målningen en placering på Nationalmuseum.

I kapitlet "Bokslut" får vi följa hur Wählin avvecklade sina uppdrag i slutet av 1920-talet. Modernismen var i antågande och Wählin blev pensionär 1930. Året därpå deltog han i Hjalmar Bergmans och Erik Axel Karlfeldts begravningar. 70-årsdagen firades med släkten i Malmö. Wählin var fortfarande ett känt namn och han figurerade i diskussionerna som ny chef för Thielska galleriet, men befanns för gammal. Modern och svärmodern Amanda Hult avled bägge i hög ålder.

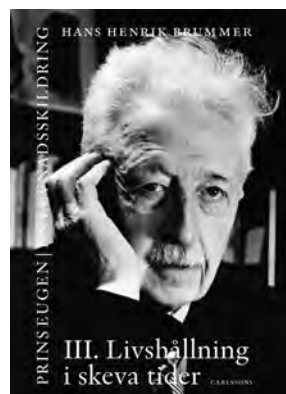
Gram följer Wählin sista tid och man får veta att han såg Greta Garbo på bio och Josephine Baker på Chinateatern. Wählin upplevde nya Tranebergsbron och promenerade över nyöppnade Västerbron 1935. Slussen och Katarinahissen hörde till nyheterna. Han besökte det nybyggda bostadsområdet på Kungsklippan, besåg X-ets väggmålningar på Olofslunds folkskola i Bromma och Bror Hjorth-utställning på Färg och Form. Gravstenen vid Solna kyrka kom på plats. Symbolen med Aladdins lampa

– *Ord och Bilds* speciella symbol – blev enda dekoration.

I september 1935 avgick Karl Wählin som vd för Aktiebolaget Ord och Bild och han avled efter en längre tids sjukdom i januari 1937. Wählin insatser på Nationalmuseum utmärktes av reformiver och goda kontakter med den samtida konsten. Museet öppnades alltmer för allmänheten. Men själv drog sig Wählin tillbaka som bibliotekarie vid institutionen. Samtidigt fortsatte han som tidskriftsredaktör och med sitt breda kulturperspektiv liknade han Ellen Keys bildningsambitioner. Wählin höll i viss mån fast vid idealismen som livshållning och var reserverad till modernismen i dess mest abstrakta form. Av den yngre generationen betraktades han som kulturkonservativ. Hans egen unga generation från nittioalet och sekelskiftet speglades väl i *Ord och Bild*.

Författarens ambitioner att fånga allt – särskilt i konstuppfattningen – kunde ha tonats ner och hanterats med en mindre formelartad disposition. Fokus på några färre brännande frågor skulle ha fördjupat studien och gjort läsningen mer medryckande. Men dessa invändningar förtar inte Magdalena Grams arbete att noggrant söka fånga Karl Wählin mångsidighet. Det är gott nog.

Gunnel Furuland

HANS HENRIK BRUMMER

Prins Eugen. En levnadsskildring.

I. Vägval.

II. Konst och bildningsliv.

III. Livshållning i skeva tider.

Stockholm: Carlssons, 2025. 1293 sidor.

Illustrerad

Författaren och boken

Som forskare och museiman har Hans Henrik Brummer enastående förutsättningar för att skriva en kunskapsrik biografi om prins Eugen. Av Brummers många meriter ska här endast nämnas hans chefskap för Waldemarsudde 1989–2006 då en rad högkvalitativa utställningar arrangerades. Flera av dem belyste prins Eugens samtida svenska konstnärskollegor. Jubileumsåret 1998 visades en utställning om prinsens egen konst, ackompanjerad av Brummers bok *Prins Eugen. Minnet av ett landskap*.

Brummer har behandlat prins Eugen i flera texter. Hans kunskap är nu samlad i *Prins Eugen. En levnadsskildring*. Biografin omfattar tre band och närmare 1 300 sidor. I det följande sammanfattas innehållet.

Prins Eugen och familjen

Prins Eugen var mån om sammanhållningen i sin ursprungsfamilj. Oscar II, hans far, hade en känslös sida och även en musisk. Som furste uppfattade han sig stå i direkt kontakt med sitt folk, mellanliggande demokratiska strukturer var således överflödiga. Den tyskfödda drottning Sofia hade erfarenhet av det politiskt turbulenta Tyskland och agerade som den vankelmodige kungens rådgivare, bland annat vid kriser inom den svenska-norska unionen. Hon hade samtidigt ett bräckligt drag, var djupt religiös och drogs till den lågkyrkliga nyevangelismen. Prins Eugen var yngst av fyra bröder. Han stod nära sin mor

och fick genom henne även ett band till Tyskland. Ett drag av spontanitet och frispråkighet märktes tidigt hos Eugen. Som vuxen delade han inte sin mors religiösa tro, men väl hennes intresse för samhällsfrågor.

Att bli självständig individ utan att lossa på familjebanden är, konstaterar Brummer, ett unikt problem för kungligheter i successionen. Det gällde även för prins Eugen och hans bröder. Äldste brodern Gustafs äktenskap 1881 med prinsessan Victoria af Baden säkrade tronföljden i ett första led, den måste dock säkras i flera. Prins Oscars giftermål 1888 med den otillräckligt ståndsmäriterade Ebba Munck af Fulkila ledde till att han förlorade arvsrätten till kronan. Prins Carls äktenskap 1897 med den danska prinsessan Ingeborg var ståndsmässigt. Prins Eugen valde bort äktenskap och familjebildning, enligt Brummer då hans behov av inre frihet krävde detta "offer". Brummer betonar att bortvalet varken berodde på homosexualitet eller misogyni.

Den svensk-norska unionen upplöstes 1905. Två år senare avled Oscar II. Han efterträddes av Gustav V som med sin gemål delade en djupt konservativ samhällssyn. Efter drottning Sofias död 1913 stod prins Eugen mer isolerad i den kungliga familjen med sin frisinnade samhällssyn. I en yngre generation fäste han sig särskilt vid brorsönerna Gustaf Adolf och Wilhelm, som delade hans

intresse för konst och kultur och hans liberala värderingar.

Utbildning och vägval

Konst och samhällsfrågor engagerade alltmer prins Eugen. 1884 blev han student, gjorde militärtjänst och avlade officersexamen. 1885 gjorde han och brodern prins Carl en orientresa tillsammans med orientforskaren och arabisten Carlo Landberg. Tillbaka i Sverige inledde Eugen universitetsstudier i Uppsala. Konstintresset tog över, och 1887–89 genomförde prins Eugen en konstnärlig utbildning i Paris, där han blev väl omhändertagen av makarna Gustaf och Ulla Celsing. En mer jämnårig vän var konstnärskollegan Gunnar G:son Wennerberg, son till den mångsidige Gunnar Wennerberg som varit prinsens mentor i Uppsala. Eugens oro för att bli betraktad som enbart en "prinstalang" var inte helt obefogad, hans villkor var speciella. 1887 lärde han känna författaren Henri Amic med vilken Gunnar G:son Wennerberg hade en homosexuell relation. Eugen var medveten om den och rörde sig enligt Brummer obesvärat i homosexuella kretsar.

Prinsen undervisades i Paris av franska konstnärer, som ingick i en etablerad tradition. Störst betydelse för Eugens bilduppfattning fick hans lärare Puvis de Chavannes, som visade honom vägen till en dekorativ konst präglad av storlagenhet.

Eugens mottaglighet för andra intryck framgår av hans beundran för Pascal Dagnan-Bouverets "Madone à la Treille" (1888), ett motiv buret av både innerlighet och översinnlighet. I den stora konstvärlden riktades intresset mot japansk konst och mot impressionismen. En viktig faktor i den senares framväxt var att fotografiet började utnyttjas av konstnärerna, som förlaga och stöd för minnet. Fotografiet utmanade samtidigt sättet att se och avbilda. Även prins Eugen experimenterade med kameran. Antinaturalistiska riktningar, som symbolism och syntetism, började snart växa fram och vittnade om en konst bortom naturalistisk entydighet.

Vänner, samtal och läsning

Avgörande för prins Eugens nära vänskapsrelationer var "varaktig öppenhet". När det gällde kvinnliga vänner attraherades han av de "starkt närvarande". En förtrogen vän blev författaren Helena Nyblom, 22 år äldre än Eugen och gift med professor Carl Rupert Nyblom i Uppsala. Helena, hennes dotter Ellen, skulptören Teodor Lundberg och prins Eugen bildade snart en kvartett. När Ellen och Teodor 1892 ingick äktenskap väckte händelsen starka känslor hos Eugen.

Bland prins Eugens nära kvinnliga vänner fanns även Ulla Celsing. Hans vänskap med konstnärsparet Hanna och

Georg Pauli varade i femtio år. Frisinet hade vännerna gemensamt, men Georg Paulis rastlöshet och ofta förenklade synpunkter på konsten kunde vara prövosamma. En mer stabil motpart i samtalen om konst var Richard Bergh, med honom delade Eugen allvaret och reflektionen. Bland hans nära konstnärsvänner fanns även Oscar Björck och Per Hasselberg.

Två färgstarka kvinnor ingick i prins Eugens vänkrets under hans senare år. Amelie Posse, barnbarn till Gunnar Wennerberg, levde ett dramatiskt liv. Efter upplösningen av Posses andra äktenskap med den tjeckiske konstnären Oki Brazda återvände hon 1939 till Sverige, delvis med hjälp av prins Eugen, och blev snart aktiv i den antinazistiska Tisdagsklubben. Den expansiva Ebba Bonde hade ett vitaliserande inflytande på prinsen. Under krigsåren engagerade hon sig för Finlands sak och för utsatta judiska barn. Hennes tilltagande alkoholism komplicerade hennes liv och vänskapen med Eugen.

Samtalen med vänner i kombination med en omfattande läsning bidrog till att prins Eugen utvecklade en existentiell helhetssyn, som omslöt både darwinismen och en sakral naturuppfattning. Brummer beskriver Eugens livshållning som "etisk", hans temperament som präglad av "en seismografisk känslighet" som aldrig svek honom och heller inte gav honom någon ro.

Helena Nyblom var en vägvisare inom det estetiska området. Hennes konstsyn gick i synestetisk riktning, och på liknande sätt uppfattade prins Eugen bildskapandet som nära förbundet med den värld av metaforer som sinnesanalogierna erbjöd. Nybloms uppfattning att poesins uppgift var att förlösa den inre människan kan jämföras med Eugens syn på konstarterna som instrument för känslans befrielse.

Prins Eugens intresse för konstslöjd och konsthantverk väcktes tidigt genom den tyske konsthistorikern Jacob Falke. Inriktningen skulle sätta spår på Waldemarsudde. Den förklarar även flera av Eugens senare uppdrag. Den danske filosofen Harald Høffdings *Etik* (dansk originalupplaga 1876) gav prinsen en vägledning i frågor som gällde spänningen mellan individens behov och samhällets krav. I hans tidiga läsning av skönlitteratur ingick Strindberg och den danske författaren Herman Bang. Brummer nämner även två diktsamlingar, Heidenstams *Vallfart och vandringsår* och Ernst Josephsons *Svarta rosor*, båda utgivna 1888. Eugens kontakt med Heidenstam och hans diktning skulle bli livslång.

Under 1900-talets tidiga år ökade prins Eugens intresse för samhällsfrågor. Han följde *Social tidskrift* och läste bland annat nationalekonomen Gustav Cassels *Socialpolitik* (1902), den tyske sociologen Werner Sombarts *Socialism*

och *social rörelse i det nittonde århundradet* (svensk översättning 1898) och den tyske socialdemokratiska politikern och skriftställaren Richard Calwers kortfattade *Socialismen* (1907). Efter läsning av Gorkij hoppades Eugen på en revolution i Ryssland men fruktade samtidigt despoti och barbari.

Konstpolitiken

Brummer redogör för konstpolitiken i såväl Frankrike och Tyskland som Sverige. Salongen i Paris arrangerades ursprungligen av franska staten som ett verktyg för demokratisering. Den utvecklades även till en jättelik marknadsplats. Modellen kollapsade, och 1881 överlät regeringen verksamheten till den franska konstnärskåren. På *Salon des Artistes Indépendant*, öppnad 1884, fanns verk av Cézanne, Gauguin, van Gogh, Seurat och Toulouse-Lautrec. *Salon du Champs de Mars*, öppnad 1890, var baserad på en meritokratisk princip, och prins Eugen tog ställning för den. För honom var salongsinstitutionen utesluten som karriärväg i materiell mening till följd av hans kungliga börd.

I det patriotiska Tyskland gjorde en Edvard Munch-utställning i Berlin 1892 skandalsuccé. Motsättningarna inom tysk konstvärld ledde 1898 till en separationsprocess och tillkomsten av *Berliner Secession* med konstnären Max Liebermann som ordförande. 1896 fick Nationalgalleriet en ny chef, Hans von

Tschudi. Hans uppfattning att konsten styrdes av sina egna autonoma lagar ledde till betydande förvärv av yngre konst, inte minst fransk. Tschudis konstsyn väckte motstånd i konservativa kretsar. 1908 entledigades han från sin post.

I Sverige förde den radikala konstnärskåren kampen mot Konstakademiens förstelnade utbildning. Opponenternas utställning 1885 riktade blicken mot den nya franska konsten. 1886 bildade flera opponenter Konstnärsförbundet. Den initiala framgången följdes snart av splittring. Sedan Ernst Josephson, tidigare en framträdande opponent, 1887 begärt utträde ur Konstnärsförbundet tog de mer robusta Nils Kreuger och Karl Nordström över ledarskapet.

Prins Eugens aversion mot historiemåleri och mot auktoritetsbundna akademister närmade honom till Konstnärsförbundet. 1888 besökte han en nordisk konstutställning i Köpenhamn, samma år Konstnärsförbundets utställning. Zorns ljusa impressionism och Berghs eftersinnande måleri tilltalade Eugen, men hans närmande till Konstnärsförbundet skedde med försiktighet. Hans kungliga ställning gjorde honom inte till en självklar opponent, dessutom ogillade han ensidiga program. Målet var "en fri, personlig och i sig ständigt förnyande konst".

Tillbaka i Sverige 1889 kunde prins Eugen följa den konstpolitiska utvecklingen på nära håll. När prinsen samma

år valdes in som hedersledamot i Konstakademien uppfattades han som en frispråkig representant för institutiönens vänsterflygel. Konflikterna i konstvärlden fortsatte, och 1889 begärde den franskskolade Nils Forsberg, konstnären bakom den prisbelönade "En hjältes död" (1888), utträde ur Konstnärsförbundet sedan han misstänkt konspirationer. Prins Eugen undvek personkonflikterna men skonades inte från andra motsättningar. 1907 ingick han i den jury som skulle bedöma inkomna tävlingsförslag till konstnärlig gestaltning av riksdagens två plenisalar. En diskussion uppstod kring juryns positiva bedömning av Axel Törnemans förslag, och Konstakademien fick i uppdrag att ta ställning. Processen upprörde prins Eugen, och i rollen som akademiledamot avstod han från att rösta. Han stod även beredd att lämna sina uppdrag i såväl Konstakademien som Statens inköpsnämnd. Brummer tolkar processen som symptom på "en generationskonflikt och lättväckta fördomar".

Richard Bergh, opponenternas ideologiske vägvisare, ville lyfta fram den svenska konsten och ge den ett nytt innehåll. Nationalkänslan skulle befrias från yttre attribut och poetiseras. Programmet motsvarades inte av svensk 1880-talskonst som hämtade inspiration från flera olika håll, bland annat fransk konst. Brummer konstaterar samtidigt att prins Eugens tankar om det specifikt svenska ibland närmade sig Berghs utan

att ansluta till hans program. I Berghs "Tystnad" (1893), som prinsen ägde, uppfattar Brummer spår av både Arnold Böcklin och författaren Julius Langbehn's "jordmystik" och "regionalism".

Splittringen inom svenskt konstliv ledde till bildandet av Svenska konstnärers förening, som Konstnärsförbundet tog avstånd från. Prins Eugen var representerad på den nya föreningens första utställning 1892. Tillsammans med Oscar Björck drev han samtidigt Konstnärskonsortiet, som arrangerade mindre, sovrade utställningar. Vid konsortiets första utställning 1892 visades verk av Albert Edelfelt. Samma år visades målningar av de norska konstnärerna Erik Werenskiöld och Frits Thaulow. Richard Bergh recenserade utställningen, hyllade norsk konstnärlig förnyelse och ställde den mot storsvensk arrogans. På en utställning 1894 med de båda konkurrerande lägren under samma tak men på var sitt våningsplan visades prins Eugens verk på det plan som disponerades av Svenska konstnärers förening. Brummer antar att prinsen gärna skulle ha framträtt med sina verk på Konstnärsförbundets plan.

Konstnärsförbundet upplöstes 1920. På Liljevalchs konsthall visades 1925 en retrospektiv utställning med verk av Eugen. 1936 fick han en roll i den kommitté vars arbete skulle leda fram till Sixten Strömboms verk om Konstnärsförbundets historia (1, 1945, 2, 1965). Prins Eu-

gen var delvis kritisk till Strömboms slutsatser. Hans förord till verkets första del vittnade om att han själv, fastän han stod nära Konstnärsförbundets konst, var en "solitär" för vilken avskildhet var en förutsättning för "konstnärskapets nödvändiga självrannsakan". Brummer vänder sig mot Strömboms "kanoniserande och linjära historieskrivning", hans hyllande av modernismen och nedvärdering av 1800-talets "akademiska" konst. Strömboms "pseudoevolutionism" skymde förståelsen för att betydande verk skapades även inom den förment "akademiska" konsten.

Refuseringar

Ernst Josephsons "Strömkarlen" (1884) fick en speciell betydelse för prins Eugen. Josephsons insjuknande 1888 i psykos ledde till att han övergick från måleri till tecknande, och att hans teckningar avvek från gängse konstnärliga regler. 1893 arrangerades en stor utställning med Josephsons verk, både äldre och nyare. I en introduktion till hans konstnärskap, publicerad i *Ord och Bild*, iakttog Bergh skillnaden i uttryck mellan "Strömkarlen" och teckningen "Blommans själ" men beskrev båda som "själskonst". Han drog också en parallell till äldre romantik och till samtida "s k symbolism".

Utställningen 1893 bidrog till att "Strömkarlen" alltmer kom att framstå som ett centralt verk i svensk konst. Prins Eugen, som 1885 avfärdat målningen som

en besynnerlighet, hade 1893 anslutit sig till Berghs djupt uppskattande bedömning. På ett tidigt stadium beslutade sig prinsen för att förvärva målningen och skänka den till Nationalmuseum. Museets beslut att tacka nej till donationen väckte prins Eugens vrede och bidrog till att hans konstsyn radikaliserades.

Mindre känsloladdad var prins Eugens reaktion på Nationalmuseums refusering av ett verk av den franske skulptören Auguste Rodin. Sedan 1894 ingick Eugen i en kommitté som skulle förbereda 1897 års Stockholmsutställning. Urvalet av verk till utställningens konstavdelning skulle ge ett tvärsnitt av europeisk konst. 1896 gjorde prins Eugen tillsammans med museimannen Carl Anton Ossbahr och adjutanten Rolf Cederström en resa till flera länder för att träffa några av de konstnärer som inbjudits att delta i utställningen. Rodin var en av dem. På utställningen var han representerad med flera verk, bland dem den lilla gipstorson "La voix intérieure". Sedan Rodin erbjudit Nationalmuseum att motta den som gåva och museet tackat nej förvärvades skulpturen av Oscar II. Efter kungens död övertogs gipsen av prins Eugen, som skänkte den till Nationalmuseum. Det skulle ändå dröja innan Rodins konst fick någon uppmärksamhet i Sverige, inte heller prins Eugen var övertygad om hans storhet. 1909 förvärvade han ändå Rodins "Tänkaren" till Waldemarsudde.

Offentlig konst. Sedlighet. Folkbildning

Oscar Björcks målningar i Operakällaren väckte 1895 en upprörd diskussion kring motivet nakenhet. Frågan landade hos Konstakademien, som å kungens vägnar hade att ta ställning. Beslut fattades vid ett möte i Konstakademien, där prins Eugen var närvarande. Svaret till P.P. Waldenström, som inlett debatten, var att kungen inte ämnade gå i svaromål.

Per Hasselberg avled 1894. Idén att vårda hans minne genom att placera en av hans skulpturer i en av Stockholms parker förverkligades via en kommitté ledd av prins Eugen. 1896 invigdes i Humlegården en bronsavgjutning av Hasselbergs "Farfadern". P.P. Waldenström reagerade ännu en gång mot nakenhetens exponerande i offentligheten, och flera röster stämde in i en klagokör. Prins Eugen ogillade "osedlighetsfäneriet", och att man hånade och gycklade med ett allvarligt verk. Senare skulle flera av Hasselbergs skulpturer få sin plats på Waldemarsudde. Sedlighetsivrarnas upprördhet kunde inte helt avvisas, bakom den låg sociala missförhållanden som prostitution och spridning av veneriska sjukdomar. Prins Eugen var medveten om sedlighetsfrågans dubbla natur men skiljde mellan socialpolitik och konstens frihet.

Strax efter Bondetåget i februari 1914 utvecklades en upprörd diskussion kring

"Midvinterblot", Carl Larssons förslag till muralmålning i Nationalmuseum. Larsson, som utvecklats i konservativ riktning, förklarade sitt motiv med hänvisning till den pågående politiska krisen och att kungen, som Larsson såg det, var beredd att offra sig för sitt folk. Efter en smärtsam process avsåg han sig uppdraget. Skillnader i temperament och ideologisk uppfattning påverkade inte prins Eugens allmänna uppskattning av Larssons konst.

Den offentliga konsten hade en glansperiod decennierna kring sekelskiftet 1900. Folkbildning och konstabildning stod också på programmet. Prins Eugen utförde flera verk i offentliga byggnader och engagerade sig även i folkbildningsarbetet. I det nya operahuset avslutade han 1898 sitt första offentliga uppdrag, "Hagastämningar". I Norra Latin målade han "Den ljusa natten" (1899), i Dramaten 1909 en fresk, i Kiruna kyrka 1912 en altartavla. Fresken "Staden vid vattnet" i Stockholms stadshus tillkom 1916–22. När prins Eugen 1938–39 arbetade med en fondmålning i Karolinska sjukhuset hotade andra världskriget. Hans val av motiv, fjärde Mosebokens skildring av kopparormen, anknöt till israeliternas mödosamma ökenvandring och till det judiska folkets utsatthet. Kopparormen påminde även om symbolen för läkekonsstens gud Asklepios och dess löfte om läkning.

Politiken

Norge ingick i den svensk-norska unionen som en självständig part med storting och andra egna institutioner. Sprickorna i unionen blev allt tydligare. Riksrättsdomen 1884, då den norska konservativa regeringen dömdes för konstitutionellt brott, innebar ett genombrott för parlamentarismen i Norge. Samtidigt försvagades Oscar II:s politiska inflytande över landet. Den allt tydligare höger-vänster-uppdelningen i politiken gick emot kungens syn på sin egen roll som statsöverhuvud, höjd över partipolitiken. Medan prins Eugen hade förståelse för norrmännens önskan om frigörelse, ville hans bröder bevara unionen. Under unionsupplösningen 1905 önskade en norsk opinion, ledd av Bjørnstjerne Bjørnson, att prins Eugen under en övergångsperiod och inför Norges omvandling till republik skulle bestiga den norska tronen. Eugen tog bestämt avstånd från idén. Norge behöll monarkin och den danske prins Carl efterträdde Oscar II som norsk kung.

Utvecklingen mot demokrati var märkbar även i Sverige. Rösträttsfrågan aktualiserades 1905 i samband med ett regeringsskifte då den konservative Arvid Lindman tog över styret. Prins Eugen följde utvecklingen utifrån sitt liberala perspektiv, medan hans bröder intog en "samhällsbevarande" hållning. I maj 1908 bjöd prins Eugen in flera politiker, bland dem Arvid Lindman och den

liberale Theodor Adelswärd, till middag på Waldemarsudde. Angelägna samhällsfrågor skulle åren framöver dryftas vid flera middagar i prinsens hem.

Bondetåget den 6 februari 1914 var en manifestation riktad mot Karl Staafs liberala regering och dess försvarspolitik. Den politiska sakfrågan fick en konstitutionell laddning, då Gustav V höll sitt borggårdstal som var skrivet av den försvarsvänlige Sven Hedin. Prins Eugen hade tillsammans med prins Carl och kronprins Gustaf Adolf förgäves försökt åstadkomma vissa ändringar i texten. Händelsen ledde till den Staafska ministärens avgång och en kraftig reaktion från vänsterhåll.

Mellankrigstiden var orolig, och Weimarrepubliken en parentes. Prins Eugen var inledningsvis något trevande i sin syn på utvecklingen i Tyskland under 1930-talet, men 1933 deklarerade han sin avsky för "Hitlerordningen". Samma år stod han och prins Wilhelm som första undertecknare av ett uppprop med vädjan om hjälp till landsflyktiga intellektuella. Under decenniet stod Eugen i tät kontakt med Torgny Segerstedt, *Handelstidningens* antinazistiske redaktör.

Förföljelsen av judar intensifierades. Sedan Max Liebermann avlidit 1935, var prins Eugen en av dem som förgäves försökte hjälpa hans änka med inresa i Sverige. 1937 engagerade sig Eugen för fredspristagaren Carl von Ossietzky som placerats i koncentrationsläger. Sedan

den antinazistiska Tisdagsklubben inlett sina möten 1940, följde prinsen kretsens arbete under "tyst gillande". Den 16 mars 1940 publicerade *Stockholms-Tidningen* en insändare undertecknad "Medborgare". Den anonyme avsändaren var prins Eugen. Hans budskap präglades av stridbarhet och beredskap inför ett världskrig. Prins Eugen var också kritisk till vad han uppfattade som en alltför långt gången svensk passivitet i neutralitetens namn.

Sovjetunionens angrepp på Finland 1939 väckte ett starkt engagemang för Finlands sak. En av dem som engagerade sig var prins Eugen. I ett personligt brev vädjade han till utrikesministern Christian Günther om ett kraftfullare stöd till Finland. Efter Tysklands invasion av Danmark och Norge 1940 utvecklades en stark nordisk gemenskap. Tysklands angrepp på Sovjetunionen 1941 med stöd av Finland rubbade den Finlandsvänliga opinionen. När regeringen godkände transitering av tyska trupper genom Sverige försvarade Eugen eftergiften med hänsyn främst till Finland och den nordiska gemenskapen.

Det konstnärliga uttrycket

I sökandet efter ett eget konstnärligt uttryck tog prins Eugen intryck av den danske konsthistorikern Julius Langes teori om "Erindringens Kunst", minnet som fantasins material, och även av hans

tankar kring den dekorativa respektive den måleriska principen.

Arnold Böcklins konst beundrades av många, och prins Eugen förvärvade Max Klingers etsning efter Böcklins "Dödens ö" (1890). Mer bestämmande för hans konstnärliga utveckling blev dock Puvis de Chavanne. Brummer uppfattar motivet "fördröjd tid" som gemensamt för den franske konstnären och Böcklin. Som bildskapare var prins Eugen inte en ögonblickets man, långsam reflektion och koncentration gällde.

Sedan början av 1890-talet stod prins Eugen i förbindelse med Richard Bergh och Varbergsskolan utan att direkt påverkas av deras konst. Berghs måleri gick snart i en ny inriktning, och hans sago-landskap "Vision" (1894) gav prins Eugen anledning till reflektion. I hans egna verk från 1890-talet trädde landskapet fram som ett själstillstånd; Brummer är beredd att använda termen "symbolism" för att beskriva inriktningen. Målningarna har en djup "klang", känsloläget är eftersinnande, tonläget "elegiskt". Den kontemplativa och utopiska sidan av Eugens verk var inte uttryck för en religiös trosbekännelse. Trots prövningar, bland dem allvarlig sjukdom under 1900-talets första tre år, stod prins Eugen fast vid "sin stoiska och religiöst obundna livshållning".

Under vistelser i Norge knöt Eugen kontakter med norska konstnärer, bland dem Erik Werenskiöld och Gerhard

Munthe. När en Munch-utställning ägde rum i Stockholm 1894 var flera kritiker och konstnärer avvisande. Prins Eugen såg kvaliteter i Munchs konst men vände sig mot det som var "liderligt i stället för sinnligt". Senare antog prinsen att hans motstånd berott på den tyska litterära tillsatsen hos Munch.

De antinaturalistiska strömningarna i konstvärlden nådde Sverige på olika sätt. På en utställning i Köpenhamn 1893 visades verk av Gauguin och van Gogh. Vid ett besök i Paris 1908 befann sig prins Eugen nära modernismens källflöden, utan att göra några förvärv. I sitt eget sökande efter nya uttrycksmedel provade han från och med 1910 ibland "ett mer stiliserat formspråk med högre uppdriven färgverkan". Genom Georg Pauli fick Eugen kontakt med kubisten André Lhote, och 1912 förvärvade han en målning av konstnären. Flera köp skulle följa. Prins Eugen tog intryck av Lhotes kubism, fastän den i själva verket var ett "främmande idiom". 1913 öppnade kritikern August Brunius i *Färg och form* och Pär Lagerkvist i *Ordkonst och bildkonst* dörren till den abstrakta konsten. Prins Eugen fortsatte sitt naturstudium och höll fast vid sin idealistiska konstuppfattning.

De stora verken

Höjdpunkten i prins Eugens konst inträffade under 1890-talet och 1900-talets början. "Lyckans tempel" (1892) förestäl-

ler ett lusthus, en sinnebild för andras lycka. Motivet återspeglar Eugens tankar på Ellen Nybloms och Teodor Lundborgs gemensamma framtid. Det centrallyriska temat översätts i en emotionellt laddad pointillism. Färgerna gult och blått förmedlar psykiska tillstånd.

Sommaren 1892 vistades prins Eugen i Södermanland och sökte "ensamhetens känsloläge". I "Skogen" (1892) fångar han skogslandskapet genom en beskärning som ger slutet rumsverkan. Till intrycket bidrar även "färgdramatik". Målningens omvända färgperspektiv tillämpade Eugen samma år i "Där skogen glesnar" (1892).

Under prins Eugens vistelse sommaren 1893 på kungsgården Sundbyholm tillkom "Det gamla slottet". Målningen förenade harmoni och disharmoni och reflekterade Eugens reaktioner på refuseringen av "Strömkarlen". Arbetsprocessen blev långvarig, upptäckten av slottsruinen var förlösande. Molnstudier påverkade bildidén. Ett viktigt delmotiv var popplarna.

Ett besök på Waldemarsudde och intryck av platsens naturskönhet inspirerade till pastellen "Elegi" (två versioner, 1894). Sommaren 1895 vistades prins Eugen på Tyresö och reflekterade över den svenska naturens blandning av det stränga och det leende. I "Sommarnatt" (1895) gestaltas sommarnattens stillhet. "Molnet" (1896) vittnar om Eugens "cerebrala metod"; naturstudiet är under-

ordnat en övergripande bildidé där djupverkan och lyskraft är avgörande.

Prins Eugens landskapsmålningar är människotomma och "fyllda av jagets och andras närvaro", och Brummer prövar tanken att hans centrala verk bäst tolkats av lyriker. Hjalmar Söderberg skrev dikten "Det gamla slottet", Gunnar Mascoll Silberstolpe och Pär Lagerkvist tolkade "Molnet".

Målningen "Stockholms slott" (1899) påminner i sin "fundamentala stillhet" om de stora Tyresölandskapen. Slottets väldiga mörka massa är svagt belyst av solen som går ner, i förgrunden syns Strömmens rörliga vatten. Under sin sjukdomstid målade prins Eugen "Det stilla vattnet" och "Nattmoln", båda från 1901. Brummer kommenterar "Det stilla vattnet": "Det är den skönaste himmel som Eugen någonsin målade, också en av de skönaste himlarna i nordiskt måleri." Efter flytten till Waldemarsudde 1905 skulle prins Eugens finna nya motiv i ett måleri med inslag av en friare penselföring och ljusare tonlägen.

Det klassiska arvet

Vistelser i Italien och Grekland fördjupade prins Eugens syn på det klassiska arvet. Den första Italienresan gjorde han 1892 tillsammans med Teodor Lundberg och adjutanten Gustaf Nyblæus. Den var avsedd som en bildningsresa, och Helena Nyblom gav goda råd. 1920 gjorde prins Eugen och kronprins Gustaf

Adolf en gemensam resa till Grekland. Det grekiska landskapet gjorde stort intryck på prins Eugen, och Brummer konstaterar i en övergripande analys att landskapen i hans måleri stod i "en lugnande kontrast" till den riskfyllda världen. Som idealist med ett "utopiskt och kontemplativt drag" i sitt konstnärliga temperament sökte Eugen "jämvikt och vila". Hans bildspråk innehåller metaforer för ideal som sanning och ärlighet, förnuft och oväld.

Från Grekland fortsatte prins Eugen och kronprins Gustaf Adolf till Italien. Deras erfarenheter från resan fick djupgående verkan, och när Svenska Institutet i Rom konstituerades 1925 var de båda självskrivna ledamöter. Med Axel Boëthius, institutets föreståndare, delade prins Eugen synen på det nordiska som en del av en större europeisk tradition. Båda engagerades i tillkomsten av Rominstitutet Villa Giulia. Arkitekt och samordnare var Ivar Tengbom, prins Eugen var ordförande i en inredningskommitté. Byggnadens interiör kom att präglas av de främsta namnen inom svensk inredningskonst. Prins Eugen utförde en väggmålning, avslutad 1940. Brummer beskriver den som "en sekulariserad altartavla från en nation orörd av krig". Det ovädersmoln som tornar upp sig i landskapet var ett både talande och allmängiltigt motiv.

Prins Eugens aktning för människovärdet kopplar Brummer till nyhuman-

ismen. Frihet för den enskilde var inte ett självändamål, men ett visst mått av frihet utan yttre tvång gav växtkraft till en levande humanism. Reaktionen mot nazismen aktualiserade det klassiska arvet. 1934 publicerade *Dagens Nyheter* Pär Lagerkvists essä "Den knutna näven" jämte en bild av Parthenontemplet på Akropolis. Vid ett besök hos prins Eugen på Waldemarsudde överlämnade författaren sin essäsamling *Den knutna näven* (1934).

Waldemarsudde

När prins Eugen 1899 tillträdde egendomen Waldemarsudde var hans avsikt att uppföra en bostad där. Rester av ett industriområde fanns på området, trädgårdsodlingar, en oljekvarn, ett hus från 1700-talet, Ektorpet och "Sommarsalongen" med terrasser ned mot Saltsjön. Flera mindre hus måste rivas. Markförhållandena var svåra, sprängningar och utfyllningar nödvändiga för att kunna bygga.

Arkitekt var Ferdinand Boberg. Planlösningen i bostadshuset, invigt 1905, var sluten och sammanhållen. Bobergs önskan att exteriören skulle ge intryck av att byggnaden växte upp ur klippan delades inte av prins Eugen, som föredrog ljusgul puts och vitmålade fönstersnickerier. I husets olika rum placerades verk av konstnärsvännerna. Josephsons "Strömkarlen" fälldes in i väggen i stora salongen, Georg Pauli målade dörröverstycken

i samma rum. Eugens egna målningar "Det gamla slottet" och "Molnet" placerades på salsväggen. Richard Berghs gruppbild "Konstnärsförbundets styrelse" (1902) fick sin plats i arbetsrummet. 1909 tillkom Zorns porträtt av änkedrottningen Sofia. Konstsamlingen växte fram till 1910-talet, då utrymmesbristen blivit ett problem.

I ett brev till Carl Anton von Ossbahr 1911 dryftade prins Eugen uppförandet av ett konstgalleri och bevarandet av Waldemarsudde till eftervärlden. Beslutet att överlämna egendomen som en donation till "alla och envar" speglade prinsens tro på "bildningslivets förmänskligande förmåga". Ferdinand Boberg anlitades som arkitekt även för galleriet, en tillbyggnad till bostadshuset.

År 1912 diskuterade prins Eugen sina planer, särskilt belysningsfrågor, med Alfred Lichtwark vid *Hamburger Kunsthalle*. Konstgalleriet invigdes 1913 och präglades av symmetri. I det centrala rummet fanns en lanterninformad överljuskonstruktion. Rummen fylldes främst av de svenska generationskamraternas konst. Verk av kvinnliga konstnärer var fåtaliga. Den norske konstnären Henrik Sörensens "Varietéartist" (1910) representerade en tidig modernism. Efter Ivan Aguélis död 1917 införlivades 17 av hans verk i samlingen.

Som konstsamlare eftersträvade prins Eugens kontinuitet och, framför allt, skydd för den inhemska konstutveck-

lingen. Konstpolitiska ställningstaganden präglade förvärv som Josephsons "Strömkarlen" och målningar av den sene Eugène Jansson som vittnade om dennes homosexualitet. Stödköp förekom, och ibland gav prins Eugen även rent materiellt understöd till konstnärer. 1937 var han en drivande kraft vid instiftandet av Konstnärernas vänner, länge även dess ordförande. Hans roll som välgörare har senare ifrågasatts och skapade enligt Brummer kanske även frågor hos honom själv. Var han en konstnär bland konstnärer?

Prins Eugens sista tid

Med anledning av prins Eugens 75-årsdag 1940 visades en retrospektiv utställning med hans verk på Konstakademien. Tankar om livets slut återkom hos prinsen. I ett dokument daterat 1941 uttrycker han tacksamhet för "ett rikt och i mångt lyckligt liv" och hoppas kunna möta döden med "lugn och sans".

Under sina sista år arbetade prins Eugen med utgivningen av sina brev. De flesta i *Breven berättar* (1942) var ställda till drottning Sofia. Ett friare urval gällde i *Vidare berättar breven* (1945) där tidsramen utsträckts till 1940. Urvalet visade enligt Brummer en klok bedömning av vad som kunde publiceras. Konsten stod i centrum, men de svåra tidsfrågorna fick också utrymme.

Under sommaren 1947 insjuknade prins Eugen, i augusti avled han. Jord-

fästningen förrättades enligt den avlidnes önskemål av ärkebiskopen, utan tal, kistan sänktes till eldbegängelse. Även gravplatsen på Waldemarsudde med dess enkla gravmonument svarade mot prins Eugens vilja. Enligt hans testamente skulle Waldemarsudde bli ett levande museum, minnet av hans egen person skulle tonas ner. Prins Eugens familj, liksom tjänstefolket på Waldemarsudde, fick del av arvet. Konstnärernas vänner och Konstnärernas hjälpfond mottog donationer.

Anmälares slutord

Hans Henrik Brummer lyfter fram prins Eugen som samhällsvarelse, konstnär och upplyst demokrat. Hans metod kan beskrivas som tvärvetenskaplig med en tyngdpunkt i konst- och kulturhistoria; i Patrik Ansellems förord refereras till forskare som Aby Warburg, Ernst Gombrich och Erwin Panofsky.

Brummers digra biografi bygger på både tryckt material och opublicerat källmaterial. Disponeringen av stoffet har sannolikt inneburit utmaningar för såväl författare som redaktör och formgivare. Böckernas format är stor oktav. Spaltbredden är läsvänlig, de generösa marginalerna utnyttjas främst för svartvita porträttfotografier. Planschsidorna i färg av konstverk är fåtaliga.

De tre volymerna har tematiska titlar, innehållet presenteras som huvudsakligen kronologiskt ordnat. Läsaren får

dock vänja sig vid att Brummer kryssar mellan decennier och teman och allt som oftast gör utvikningar, ibland av en närmast fristående essäistisk karaktär. Någon gång hotar både utvikningar och detaljrikedom att skymma författarens huvudspår. Vissa upprepningar är pedagogiskt effektiva, andra störande. De fristående citaten är väl valda. Gränsen mellan författarens text och vissa insprängda längre citat blir någon gång oklar. Brummers språk är ofta briljant, formuleringarna träffsäkra. Läsaren får ta del av både djuplodande analyser och subjektiva omdömen.

I en inledning presenteras prins Eugen som en helgjuten men sammansatt individ som axlade sin kungliga roll utan att förlora sin personliga integritet. Brummer skriver: "Genom sin undantagsställning fick han åtskilligt till skänks, mycket också att ta spjörn emot." Biografin belyser denna dubbelhet, prins Eugens balansgång mellan plikt, frihetssträvan och konstnärskap. Läsaren behöver inte tvivla på Brummers sympati för prins Eugens person och livshållning, inte heller på hans kärlek till dennes konst. Under läsningen undrar jag då och då om författaren brister i distans till sitt ämne, idealiserar prins Eugen och binder sig för hårt till hans ståndpunkt.

Jag uppskattar att Brummer står över svartvita beskrivningar av både konst och verklighet. I stället för att anlägga en

senare tids förenklande syn på historiska företeelser lyfter han fram nyanserna, mellanrummen. Han låter oss även förstå att det apolliniska hos människan, intellektuell klarhet, går hand i hand med det dionysiska, hennes gränslösa och potentiellt destruktiva sidor. Prins

Eugen lyckades av allt att döma hålla ihop de två sidorna. Hans karaktär var troligen frukten av en hygglig uppfostran i kombination med naturlig begåvning och förmåga till självkritik.

Magdalena Gram

FATIMA BREMMER

Ligan: Klarakvarterens blodsyster

Stockholm: Bokförlaget Forum, 2025.

366 sidor. Illustrerad av Sara Acedo

På resande fot och wallraffande, som krigskorrespondent, filmkritiker, fäktare,

bandyspelare och initiativtagare till akuta hjälpinsatser under första och andra världskriget, i sjukdomar, skilsmässor och barnlängtan; det är så vi får följa huvudpersonerna i Fatima Bremmers tvådelade kollektivbiografi *Ligan*. Célie Brunius, Agnes Byström-Lindhagen, Elin Rydelius, Elin Brandell, Elisabeth Krey, Ester Blenda Nordström, Vera von Kræmer, Ellen Landquist, Elin Wägner och Gerda Marcus var alla medlemmar i Ligan, ett nätverk av kvinnliga journalister och skrivande pionjärer.

I den första delen av boken, "En märklig explosion av kvinnlig intelligens", beskrivs Klarakvarterens myllrande liv kring förra sekelskiftet. Ligans medlemmar försökte ta sig fram i en patriarkal tidningsvärld i en tid när de själva saknade rösträtt och som gifta stod under förmyndarskap. Bremmer skildrar en tuff arbetsmiljö, där kvinnor behandlades som tredje klassens journalister och stundtals vändades över att ta sig hem ensamma i ett mörkt Stockholm efter en sen arbetsdag. Men hon belyser ock-

så hur de vann mark och tog sig an nya uppdrag, som gav dem både erkännande och möjlighet att avancera, och om hur ett kvinnligt nätverk tog form. Genom Ligan stöttade de varandra i det professionella såväl som det personliga samtidigt som de arbetade för att förbättra villkoren för kvinnliga journalister. Ett spännande exempel är när Ligans medlemmar bestämde sig för att skaffa startkapital till en stipendiefond för kvinnliga journalister. Det var annars bara manliga journalister som vid denna tid kunde söka stipendier. Pengarna samlades in genom en film, inspelad av medlemmarna själva. Huvudpersonen var en kvinnlig journalist, en hjältinna, som försöker slå sig fram men motarbetas av en manlig kollega. Filmen blev en succé.

I del två, "Blodsystrarnas gränslösa liv", introducerar Bremmer de nya personer som tillkom i nätverket samtidigt som hon följer de ursprungliga medlemmar som lämnat dagstidningstillvaron och i stället valt att ägna sig åt andra saker: politik, organisationsarbete och författarskap. Celié Brunius engagerade sig i bostadspolitik och tillsammans med bland andra Alva Myrdal arbetade hon fram en husmodell för yrkeskvinnor, de så kallade YK-husen. Brunius skapelse fyllde omedelbart sitt syfte när Elin Wägners adoptivbarnbarn, Barbro "Bang" Alving, behövde en bostad åt sig och sin dotter. Gerda Marcus ledde stora nödinsatser under andra världskriget.

Tillsammans med Mosaiska församlingen och svenska Rädda Barnen, som hon också var medgrundare till, lyckades hon rädda flera judiska barn, bland annat en grupp pojkar. En av dessa var Harry Schein, som senare blev en känd filmkritiker och kulturskribent, som bland annat drev igenom filmreformen 1963 och var med och grundade Svenska Filminstitutet.

Bremmers framställning av Ligans medlemmar kretsar lika mycket kring det offentliga livet som det privata. Det senare kantades av upp- och nedgångar och många krossade hjärtan. Ett smärtsamt exempel är när banbrytaren och rösträttskampen Elin Wägnar inte var med på Skansen i Stockholm när den kvinnliga rösträttens genombrott firades. Hon förmådde inte ta sig ut på grund av hjärtesorg – hennes notoriskt otrogne man John hade en ny kärleksaffär. Utifrån ett genusperspektiv är det intressant att följa hur kvinnorna i Ligan försökte balansera yrkesval, drömmar och barnuppfostran i en tid när de patriarkala normerna så fullständigt genomsyrade både äktenskapet och samhället i stort. Genom att skriva om deras privatliv ger författaren en inblick i hur personliga erfarenheter formade deras aktörskap.

Något som kan uppfattas som problematiskt är att kvinnorna i Ligan stundvis porträtteras på ett närmast idoldyrkande sätt. Det är särskilt framträdande

i det inledande personregistret, där Ligans medlemmar presenteras med både bild och "dold talang". Framställningen hade gynnats av fler utomstående perspektiv. Hur uppfattades gruppen till exempel av skrivande kvinnor som inte ingick i nätverket? Jag hade också gärna sett fler redogörelser för innehållet i "ligamedlemmarnas" texter och diskussioner. Detta var samhällsengagerade kvinnor som sprängde gränser, och vid flera tillfällen skriver Bremmer att det var svårt att få en syl i vädret när Ligans medlemmar samlades. Man kan inte annat än undra; vad sa de till varandra? Ett sådant fokus hade också stävjat den stundtals hagiografiska tonen.

Det är naturligtvis en utmaning att skriva en biografi över tio kvinnor på ett begränsat antal sidor, och författaren har tvingats välja bort en hel del intressant material. Detta tänker jag att Bremmer är väl medveten om, framför allt eftersom jag läst hennes rika biografi över Ester Blenda Nordström. Jag tolkar det som att författarens syfte med *Ligan* snarare är att dels synliggöra ett kollektiv av kvinnliga pionjärer, dels göra upp med en populärhistorisk kanon. Det sistnämnda blir extra tydligt när hon kommenterar Gerda Marcus engagemang och hjälpsatser under andra världskriget. "Precis som industri- och affärsmannen Oskar Schindler som anställde judar för att undslippa förintelsen. Eller den svenske diplomaten

Raul Wallenberg som räddade tiotusentals judar [...]. Om dessa har det gjorts Hollywoodfilmer och rests monument. Men numera är det få som känner till Gerda Marcus."

Bremmer är inte någon disputerad forskare, och *Ligan* ska inte bedömas utifrån samma premisser som ett vetenskapligt arbete. Men eftersom hon gör anspråk på att förmedla en sann historia är det ändå i sin ordning att diskutera hur författaren har använt sig av sina källor. Boken har en gedigen referenslista men innehåller ingen djupare käll- eller litteraturdiskussion och heller inga noter. Det är därför svårt att följa hur källor och tidigare forskning har använts och hur författaren har arbetat. Vissa blockcitat har emellertid försetts med referenser och författaren redogör ibland för hur hon resonerat då källor saknas eller är svåra att hitta.

Något bör också sägas om språket och formen. Boken är kronologiskt ordnad och är som tidigare nämnts uppdelad i två delar. Kapitlen är korta och har ofta ett dramatiskt slut. Språket är målade och ibland blir det lite väl skönlitterärt. Det är framför allt påtagligt i de korta biografiska nedslag som berör några av medlemmarnas barn- och ungdomsår.

Trots att Bremmer inte är forskare vill jag ändå inte sätta etiketten "populärvetenskap" på denna bok – det är ett epitetsom ibland har en smula negativa konnotationer och döljer mer än det

förklarar. Det är nog få som har missat det gensvar som Bremmer fick med *Ett jävla solsken* om Ester Blenda Nordström (journalisten och äventyraren som också finns med i *Ligan*). Boken tilldelades Augustpriset och väckte ett stort intresse för den wallraffande journalisten. Bremmers undersökande författarskap visar att det inte bara är historiker inom akademien som tar historia på allvar, och det är uppenbart att hon inte bara ägnar sig åt att "popularisera". Hon vill belysa händelser och personer som glömts bort. Det tackar jag för. Boken ger flera

inspirerande uppslag till vidare studier – ett idéhistoriskt perspektiv på de texter "Ligans" medlemmar skrev hade till exempel varit intressant.

Ligan är helt klart en läsvärd och intresseväckande bok om skrivande pionjärer, och det ska erkännas att jag i slutet fällde några tårar. Kanske var det för att Elin Wägners begravning beskrivs på ett fint sätt, eller för att boken höll på att ta slut? Det troligaste är nog att det berodde på Bremmers historieberättande – det engagerar.

Karin Jacobsson

ELSA TROLLE ÖNNEFORS

Besvärliga fruntimmer: Sveriges första kvinnliga jurister

Lund: Historiska Media, 2024. 303 sidor.

Illustrerad

Sedan kvinnofrigörelsen blivit ett centralt forskningsobjekt och de kvinnliga akademikerna allt fler har studier kring banbrytande kvinnor blivit legio. Det gäller såväl undersökningar av kollektiv som biografier över individer. Sedan 2021 föreligger boken *Läkarinnor: Sveriges först utbildade kvinnliga läkare*, författad av Gudrun Nyberg med en kartläggning av Sveriges första sexton kvinnliga legitimerade läkare. Nyligen

har också presenterats *Besvärliga fruntimmer. Sveriges första kvinnliga jurister*, skriven av rättshistorikern och lundadocenten Elsa Trolle Önnerfors.

En förutsättning för universitets- och högskolestudier var avlagd studentexamen. För kvinnor, som inte tilläts komma in på de statligt reglerade läroverken, var det ett svårt hinder. På 1870-talet fick dock Wallinska flickskolan dimissionsrätt för denna examen. Det innebar att denna skola, belägen i Stockholms gymnasiums gamla lokaler på Riddarholmen, senare flyttad till Tegnérlund, kom att utexaminera ett stort antal av kvinnorörelsens pionjärer som Lydia Wahlström, Gulli Petrini och Emilia Broomé. Det gäller även Sveriges första kvinnliga läkare, Karolina Widerström, och Ellen Fries, först av sitt kön att disputerat, i ämnet historia.

Till samma kategori hörde norrköpingsfödda Elsa Eschelsson, som kom till Wallinska skolan som artonåring och därefter inledde juridiska studier i Uppsala. Hon nådde långt i den akademiska karriären och hennes livsgärning bildar upptakten i Elsa Trolle Önnerfors framställning. År 1911 stod Eschelsson inför slutmålet att utses till en ordinarie professur i civilrätt. Trots hennes överlägsna meriter förhindrade högre akademiska konsistoriet hennes utnämning. Strax därefter avled hon av en överdos sömnmedel. Begravningen formade sig till en feministisk manifestation. Bland de

närvarande fanns juridikstudenten Eva Andén, som blev den första kvinna att väljas in i Advokatsamfundet. Så sent som 1960 återkom hon med ett radioföredrag om Elsa Eschelssons livsbana och tragiska slut. För Andén stod familjefrågor i centrum, såsom skilsmässor och utomäktenskapliga barn. Då Astrid Lindgren hamnat i sådan omständighet kontaktade hon Eva Andén, som bistod henne med praktisk hjälp. Andén var inte ansluten till något politiskt parti utan allmänt kulturradikal, en "fri käft" som författaren uttrycker det, men stod nära Fogelstadgruppen och medverkade i dess tidskrift *Tidevarvet*.

Bland andra tidigt verksamma kvinnliga advokater med familjerätt i centrum återfinns Sonja Branting-Westerstahl och Ruth Stjernstedt, döttrar till ikoner inom arbetarrörelsen som Hjalmar Branting och Kata Dalström. Till bemärkta jurister som passerat revy hör Sigrid Beckman, Märta Wikström och Valborg Lundgren och Elin Lauritzen, som öppnade egna advokatbyråer. Anna-Lisa Vinberg blev Sveriges första kvinnliga häradshövding, medan de första kvinnliga åklagarna trädde fram under tidigt 1950-tal.

Utöver manlig förstockelse utgjorde länge paragraf 28 i regeringsformen ett hinder för kvinnors rätt till högre statliga tjänster. Därför blev den 1923 antagna Behörighetslagen en vattendelare. I den utredningskommitté som verkat för en förändring hade Emilia Broomé varit

ordförande, för övrigt den första statliga kommitté som letts av en kvinna, och som sekreterare verkade Mathilda Staël von Holstein, den andra kvinna som anslöts till Advokatsamfundet och delägare i Andéns advokatbyrå.

Frågan om lämpligheten av kvinnor inom domarkåren var kontroversiell och med reformen i hamn fanns en obenägenhet att släppa in dem. Ett undantag var riksdagsmannen och häradshövdingen i Askims domsaga Karl Schlyter, småningom reformsinnad justitieminister i Per-Albin Hanssons första ministär. Schlyter välkomnade kvinnor vid domstolarna, då han ansåg det förbättra kvaliteten på verksamheten.

Svårare att nå för kvinnorna var befattningarna högre upp i den juridiska hierarkin. 1968 blev dock fyrabarnsmamman Ingrid Gärde-Widemar justitieråd och ledamot av Högsta domstolen och 1983 Birgitta Blom president i Svea hovrätt. För Gärde-Widemar, vars far varit liberal justitieminister, var jämställdheten mellan könen inte kompromissbar. Det fick den socialdemokratiske ecklesiastikministern Arthur Engberg erfara, då han talade vid invigningen av Flickläroverket på Norrmalm och gav uttryck för en traditionell kvinnosyn. Då han framhållt kvinnans särart med de konsekvenser det innebar för flickornas utbildning och pläderat för en mer huslig inriktning bemöttes han i en insändare i *Svenska Dagbladet* av den nyblivna jurist-

kandidaten Gärde-Widemar. Engberg anklagades för en kvinnosyn, som stod i samklang med kontinentens fascistiska ideologi. Klart besked om sin egen ståndpunkt gav hon vid krigsslutet 1945 med boken *Hatt och huva*.

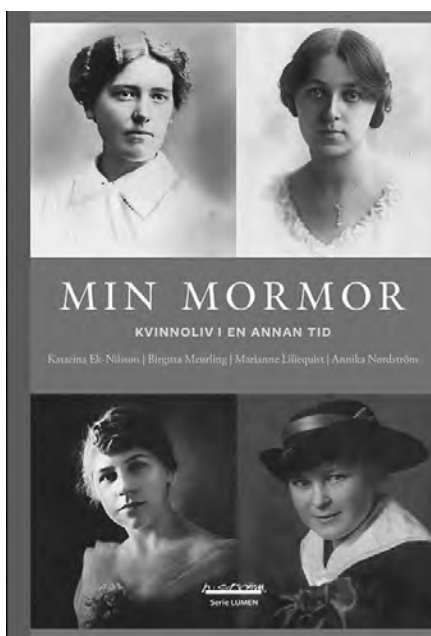
Beträffande akademiska toppjänster dröjde det ännu längre än inom rättsväsendet. Först mer än sextio år efter Eschelssons disputation fick Sverige en andra juris doktor, Gunvor Wallin i Lund. År 1976 blev Anna Christensen första kvinna på en ordinarie professur vid juridisk fakultet, också i Lund. Därtill var hon en uppmärksam kolumnist i *Dagens Nyheter*. Flertalet av de här presenterade var kulturradikala av liberalt snitt men ofta utan partipolitisk tillhörighet, men det fanns undantag. Advokaten och moderaten Ella Tengbom Velandar blev Sveriges första kvinnliga kommunalråd. Det skedde i Helsingborg, där även Stina Peyron kombinerade juridisk och politisk verksamhet. Ett särfall utgör advokaten Hilma Hansegård, efter skilsmässa ensamstående sjubarnsmor. Från att under 1920-talet ha framträtt som kommunist svängde hon över till den andra ytterligheten och ställde upp som nationalsocialistisk kandidat i riksdagsvalet 1936. Komprometterad hade hon svårt att få uppdrag efter kriget och fick försörja sig som arkivarbetare.

Idag verkar fler kvinnor än män inom den juridiska sfären men är fortfarande färre på höga positioner, konstaterar

Trolle Önnerfors. Med detta sitt pionjärarbete har hon förmedlat ett kvinnoperspektiv på en central samhällssektor. Om något saknas är det själva justitieministerposten. Det kan ursäktas med att boken i huvudsak slutar med 1970-talet, då ännu inga kvinnor kommit i åtnjutande av denna post. Därefter har vi fått se

moderaterna Gun Hellsvik och Beatrice Ask liksom socialdemokraterna Anna Greta Leijon och Laila Freivalds i denna position. Hellsvik och Freivalds hade båda juristexamen medan Leijon, inte så långvarig på posten, och Ask fick förlita sig på politiska meriter.

Bert Mårald

KATARINA EK-NILSSON,
BIRGITTA MEURLING,
MARIANNE LILIEQUIST &
ANNIKA NORDSTRÖM

Min mormor – kvinnoliv i en annan tid

Umeå: Bokförlaget h:ström – Text och kultur, 2023. 316 sidor

I boken *Min mormor* presenteras fyra kvinnor, nämligen författarnas egna mormödrar, som alla var unga under 1900-talets första årtionden. Parallellt med deras levnadsberättelser skildras också några av 1900-talets stora samhällsförändringar.

De fyra författarna, som alla är etnologer med lång erfarenhet inom sitt område, bidrar med var sin text. Ek-Nilsson berättar om mormodern Anna (1892–1981), som växte upp i Småland och i tonåren utvandrade till New York. Efter ett kort äktenskap (första världskriget gjorde henne snart till änka) återvände hon till hembygden och ett strävsamt liv som bondhustru. Hemmet, barnen och arbetet kom att utgöra kärnan i hennes tillvaro. Liliequists berättelse om småbrukarhustrun Kajsa (1896–1986) lyfter fram ett liv präglad av fjällvärldens arbetsmoral och religiositet. Nordströms mormor, ännu en Anna (1901–1987), kom från knappa förhållanden i Göteborgs arbetarkvarter. Slutligen får vi stifta bekantskap med Meurlings mormor

Esther (1895–1956), vars liv som fabriksdotter och rådmanshustru i Norrköping ramades in av andra sociala och ekonomiska villkor än de tre andras.

Syftet med boken är dubbelt. Det ena är att teckna fyra kvinnliga livsöden mot bakgrund av periodens samhällsförändringar – att se den svenska 1900-talshistorien ur ett mikroperspektiv. Det andra är att berätta om relationen mellan mormödrarna och deras skrivande barnbarn – ”de trådar som binder oss samman med dem”. Mormödrarnas levnadsberättelser beskrivs som en integrerad del av författarnas egna historier.

Ett varierat källmaterial ligger till grund för bokens texter. Huvudparten utgörs av muntlig information från familjemedlemmar och andra som funnits i mormödrarnas närhet. Meurling har inte själv träffat sin mormor utan har samlat in andras hågkomster, medan Nordström har många personliga minnen och även hann intervjua sin mormor. Fotografier och kyrkböcker spelar en nyckelroll som komplement till det muntliga källmaterialet. De ger ledtrådar till det som aldrig berättats och svar på frågor om var och när återgivna händelser inträffade. Då mormödrarna var starkt förankrade i sina lokalsamhällen är dessutom de fysiska livsmiljöerna viktiga källor: landskap, kvarter, byggnader och föremål. Förutom brev, dagböcker och andra bevarade texter används också i ett par fall skönlitteratur som källa.

Bland annat citeras *Remarques På västfronten intet nytt* för att försöka förstå upplevelsen av första världskriget.

Författarna använder sig av en autoetnografisk metod, vilket innebär att använda sina egna personliga erfarenheter som utgångspunkt för att analysera kulturella fenomen. En naturlig följd är att texterna har olika fokus – vad som varit möjligt att skildra varierar beroende på vem som hållit i pennan. Författarnas ambition har alltså inte varit att följa samma mall. Trots det liknar de fyra berättelserna varandra ganska mycket, både vad beträffar valet av källor och de ämnen som lyfts fram.

Läsaren får följa huvudpersonerna genom hela livet, från barndomen där också deras föräldrars bakgrund tecknas, via stora och små händelser till ålderdom och död. Mormödrarnas livsvillkor påverkades i hög grad av händelser i omvärlden. Författarna framhåller att också dessa därigenom blir belysta ur ett individperspektiv. Av de teman som vävs in i berättelserna är några distinkt globalhistoriska, till exempel emigrationen och världskrigen. Andra har mer att göra med utvecklingen på nationell nivå, såsom det småskaliga jordbrukets tillbakagång, arbetarrörelsens framväxt och skapandet av ett modernt välfärdssamhälle.

De fyra kvinnorna hade till det yttre ganska skiftande förutsättningar i livet, men också mycket som förenade dem. I bokens sammanfattande slutord nämns

några områden som på olika sätt relaterade till alla fyra. Alla hade de ett normativt könsrollsmönster att förhålla sig till, men de roller de från början hade fick omprövas på grund av händelser som ibland var dramatiska. Författarna framhåller mormödrarnas agens – de mötte inte passivt de förändringar som livet bjöd på.

I hemmet var dessa kvinnor familjens hjärta, med ansvar inte bara för praktiska ting utan också för sammanhållning och relationer. Hur de agerade när det gällde att uttrycka kärlek, både fysiskt och i ord, uppvisar dock intressanta olikheter. Delvis var de kanske betingade av skillnaden mellan borgerliga ideal och den kärvare bonde- och arbetarmiljön, men säkert var det också en fråga om personlig läggning.

Trots sina individuella särdrag bottnade mormödrarna i likartade värderingar. Idealet att vara skötsam och inte avvika lyser igenom hos dem alla, även om det tog sig olika uttryck beroende på materiella förutsättningar. Arbetsmoral och sparsamhet löpte som en röd tråd genom deras liv, även i de stycken som präglas av bättre ekonomiska villkor. De hade också, var och en på sitt sätt, ett sällan ifrågasatt fotfäste i den kristna tron.

Ännu en gemensam nämnare är det författarna kallar "tystnaderna". Mormödrarna bar på erfarenheter som de av olika anledningar aldrig talade

om. Detta föranleder vissa etiska överväganden – är det rätt skriva om sådant som en bortgången människa själv inte ville tala om? Författarna menar att det inte kan såra någon idag, men relativiserar också saken genom att poängtera att de skriver om sina egna tolkningar snarare än en objektiv sanning.

Min mormor är en intressant och mycket läsvärd bok, men jag vill bidra med några synpunkter ur ett historikerperspektiv. Det kanske kan tyckas missriktat eftersom författarna är tydliga med att de utgår från en annan disciplin, nämligen etnologin. Mina synpunkter handlar dock inte om vetenskapligt re-virmarkerande discipliner emellan utan avser att sätta ljuset på några punkter där olika forskningstraditioner skiljer sig åt – och därmed kanske skulle kunna ha nytta av att lära av varandra.

Historiker, med sitt fokus på källkritik, kan nog ställa sig ganska skeptiska till ett autoetnografiskt skrivande som, med författarnas ord, "kan närma sig skönlitterära former" och där "subjektiva erfarenheter och känslor används i analysen." Historiker betonar vikten av att i en studie utgå från en klart formulerad forskningsfråga och tydligt anknyta till tidigare forskning. Nu är förstås *Min mormor* inte en akademisk avhandling utan en populärvetenskapligt hållen bok där det personliga anslaget är en styrka, men den presenterar viktig historisk

kunskap. Förhoppningsvis avfärdas inte detta av historiker bara för att sättet att nå fram till och formulera kunskap på skiljer sig från det man kanske är van vid.

Författarna påpekar att biografiska berättelser är ett etablerat forskningsområde inom etnologin, och kallar sitt angreppssätt mikrohistoriskt. Det kan det förstås i någon mening sägas vara, men biografi ska inte förväxlas med eller rakt av översättas till mikrohistoria. Historikern Birgitta Odén sammanfattade några av möjligheterna och utmaningarna med det mikrohistoriska arbetssättet, som hon själv använde sig av i sin studie om självmordets historia 1998. Hon menade att mikrohistoria utmärks av att människan tecknas i sitt vardagsliv och i sin tidstypiska kulturella omgivning, men att detta inte är detsamma som att skriva en biografi. En hel livsberättelse är för omfattande för att det ska vara möjligt att återskapa kontexten. Mikrohistoriska studier koncentrerar sig istället på en episod i en människas liv, även om en undersökning kan omfatta grupper av individer eller enskilda individer över tid. Odén konstaterar vidare att det ligger i mikrohistoriens natur att vara berättande, och att det har sina risker. Källkritiken måste hållas levande och det gäller att kunna distansera sig från sina egna, nutida föreställningar. Det är vidare viktigt att tydliggöra kopp-

lingen mellan makro- och mikrohistoria, mellan struktur och aktör. Risker är annars "att historievetenskapen hamnar i romantiserande och halvt fiktiva småberättelser".

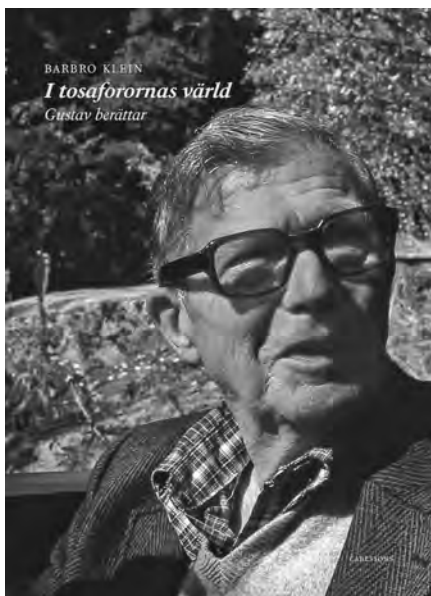
Jag uppfattar att författarna av *Min mormor* är fullt medvetna om allt detta, men det subjektiva berättandet tar ändå i många stycken överhanden. 1900-talets samhällsförändringar utgör en fond till de individuella berättelserna, men de två skikten prövas aldrig riktigt mot varandra. En styrka med det mikrohistoriska arbetssättet är att det kan användas för att, återigen med Odéns ord, "pröva de makrohistoriska teoriernas hållbarhet och för att formulera alternativa förklaringar till de gängse och givna." I berättelserna om mormödrarna finns goda möjligheter att göra just detta, men det skulle kräva ett fokus på kortare episoder i deras liv.

Med detta sagt är det naturligtvis ändå så att det i en bok med titeln *Min mormor* finns en vits med att vi får ta del av hela liv. Här tecknas fyra mångfacetterade personporträtt som är djupt mänskliga och berör. Kanske ringar det autoetnografiska arbetssättet in en form av sanning som lätt glider den källkritiskt nitiske historikern ur händerna? På senare år har representanter för olika humanistiska ämnen blivit allt bättre på att söka samsyn istället för att avfärda varandra och därmed riskera att kasta ut barnet med badvattnet. Om histori-

ker och etnologer fortsätter att närma sig varandra tror jag att många frågor kan få nya och intressanta svar. I *Min mormor*

finns många trådar att tvinna vidare på tillsammans.

Liza Ay Hermansson

BARBRO KLEIN

I tosaforornas värld: Gustav berättar

Stockholm: Carlssons förlag, 2021. 463 sidor

Det är Gustav Arkling själv som pryder omslaget till Barbro Kleins postumt utgivna verk *I tosaforornas värld: Gustav berättar*. Gustav Arkling, född 1907, samma år som Astrid Lindgren och död 1985, var etnologen Barbro Kleins (1938–2018)

far. På fotografiet, som är taget under tidigt 1980-tal, plirar han mot någon eller något utanför bilden genom sina fyrkantiga glasögon. Kavajen är brun och skjortan rutig i rött, vitt och blått. Jag fastnar direkt i bilden och även om jag inte direkt har några egna minnen från tiden tycker jag mig ändå känna igen karaktären, människan, farbrorn, från min barndom. Nog lockar titeln också, mest detta med Gustav och berättandet. Det minns jag också från min barndom, det där att smyga sig in i rummet och hålla sig i bakgrunden så man inte blev upptäckt och utkörd, bara för att lyssna när de som kunde berättade. Hela 1900-talet kom till liv genom deras berättande, och ibland mer ändå. För Gustavs del var det barndomens Bergkvara som utgjorde berättarfokus.

”Tosafora” är ett sydsvenskt ord för ”dumheter”, ”gallimatias” eller som Gustav själv sade ibland, ”skitprat”. Men för honom var ordet också ett begrepp för själva berättandet, liksom för berättelsen i sig.

Utöver att utgöra en etnografisk undersökning har texten också formen av en biografisk skildring av författarens

far, en fattig pojke från södra Småland som trettonårig gick till sjöss. Hans livshistoria integreras med berättelsen om det svenska folkhemmets framväxt, liksom med författarens egen biografi och forskargärning. Resultatet är mångdimensionellt och präglas av ett rikt erfarenhetsmaterial. Boken riktar sig till en akademisk publik, men är samtidigt läsbar för en bredare krets av kulturhistoriskt intresserade. Det är en styrka som inte ska underskattas i en tid då humanistisk forskning behöver förmedlas till fler samhällssektorer. Det är Barbro Kleins studie av en berättare men också av en far. Det är hennes ord, hennes analys, hennes verk. För en etnolog av facket är hon ett av ämnets yngre namn. Klein var en tongivande gestalt inom svensk etnologi och internationell folkloristik, vars forskning kom att spela en avgörande roll för förståelsen av muntlig tradition, kulturellt minne och interkulturella möten. Efter studier vid Stockholms universitet genomförde hon sin forskarutbildning vid Indiana University i Bloomington, där hon disputerade i folklöre och antropologi år 1970. Kleins akademiska verksamhet präglades av ett stort antal internationella uppdrag, särskilt i USA där hon undervisade vid bland annat University of California, Berkeley, och University of Pennsylvania. Återkomsten till Sverige under 1980-talet markerade början på ett skede i svensk

etnologisk forskning där Klein bidrog till en nyorientering av ämnet genom sina studier av berättandets moraliska och sociala dimensioner, ofta med fokus på migration, identitet och vardagsliv. År 1996 utnämndes hon till professor vid Stockholms universitet, och senare director emerita och permanent fellow vid Swedish Collegium for Advanced Study (SCAS), i Uppsala. Hennes vetenskapliga arbete utmärks av en metodologisk lyhördhet för berättelsernas form och funktion, särskilt i relation till genus, etnicitet och traditionens roll i det moderna samhället. Med sin förmåga att förena mikrohistoriska perspektiv med övergripande kulturteoretiska frågor utvecklade hon analyser som blev inflytelserika inom såväl nordisk som amerikansk folkloristik. I monografier som *Legends and Folk Beliefs in a Swedish-American Community* (1980) och den ofta citerade artikeln "The Moral Content of Tradition" (2000) visade hon hur folkliga uttryck kan förstås som uttryck för normsystem, identitetsskapande och kulturell kontinuitet. Klein var även aktiv som förtroendevald i flera vetenskapliga sammanslutningar, bland andra American Folklöre Society, och mottog under sin livstid flera utmärkelser, däribland H.M. Konungens medalj år 2017 för sina insatser inom humanistisk forskning.

Klein hade arbetat länge på manuset om sin fars berättande när hon gick

bort 2018 och det är vännerna, etnologen Georg Drakos och litteraturvetaren Marie-Christine Skuncke, som har redigerat hennes opublicerade manus och sett till att det trycktes. I ett förord berättar de om hur arbetet med det i princip färdiga manuset gått till, om det redaktionella samarbetet dem emellan men även med etnologkollegerna Jonas Engman och Lotten Gustafsson Reinius samt med Kleins barn. Deras arbete har huvudsakligen bestått i att färdigställa referensapparaten och säkerställa textens vetenskapliga och stilistiska enhetlighet. Volymen avslutas med ett efterord av Skuncke, som dels ger en personlig inramning, dels sätter Kleins livsverk i perspektiv.

Att läsa Barbro Kleins bok om sin fars berättande är som att få lyssna till honom och ta del av den värld som var hans. Och hennes. Till grund för Kleins studie ligger bandinspelningar som hon gjorde på 1970- och 1980-talen. Hon analyserar inte bara innehållet i det som uttrycks och det språkliga framställningssättet, utan även det dynamiska samspel som uppstår mellan talaren Gustav och hans publik, lyssnarna.

Materialet är rikt och levande: Gustav Arklinds berättelser skildrar en arbetarklassens livsvärld under 1900-talets första hälft, med särskild betoning på genusrelationer, facklig organisering, och vardagliga förhållanden. Klein sätter skickligt in dessa i ett vidare kulturhis-

toriskt och samhälleligt sammanhang, vilket ger boken både ett mikro- och ett makroperspektiv.

Barbro Kleins postumt utgivna verk utgör ett betydelsefullt tillskott till svensk folkloristik och kulturhistorisk forskning. Boken tar sin utgångspunkt i livsberättelser från Gustav Arklind och utgör en både intim och analytiskt skarp dokumentation av muntligt berättande, arbetarkultur och etnografisk praktik. Klein kombinerar en personlig närhet med vetenskaplig stringens på ett sätt som är både inspirerande och metodologiskt reflekterat. Intervjuerna med fadern är detaljerade och färgstarka, vilket ger en ovanligt djup inblick i berättandets form, innehåll och sociala funktion.

Ett centralt inslag i verket är den analys som görs av Gustav Arklinds narrativa repertoar, som omfattar anekdoter, vitsar, erfarenhetsberättelser, ordstäv, citat och sånger. Han framställs som en verbal och kvicktänt berättare, vars uttrycksfulla språkbruk präglade umgänget med såväl arbetskamrater som vänner. Han ville roa, locka till skratt, och är ofta *trickstern* i berättelserna. Han blir då en kulturell spegel, en figur som blottlägger samhällets gränser och motsägelser genom sitt, ofta, normbrytande agerande. Trickstern är listig och snabb i tanke och handling.

Klein undersöker inte endast Gustavs relation till den muntliga berättartraditionen och dess retoriska strategier, utan

erbjuder även en närläsning av berättandets funktion inom familjen. Genom dotterns – etnologens – blick belyses hur narrativa praktiker bidrar till att forma och upprätthålla familjerelationer, vilket ger studien en flerdimensionell karaktär där det personliga och det analytiska samverkar. En av bokens stora förtjänster är den reflexiva hållning som Klein intar genom hela arbetet. Hon är öppen med sin dubbla roll som dotter och forskare, och diskuterar på ett nyanserat sätt de etiska och epistemologiska implikationerna av denna position. Istället för att utgöra ett hinder, blir närheten till informanten en resurs för fördjupad förståelse av berättandets villkor och betydelse. Detta är särskilt tydligt i de partier där Gustav Arklinds historier analyseras som performativa akter, snarare än enbart innehåll.

I bokens avslutande kapitel, som har titeln "Trauman, trots, berättarglädje", sammanfattas centrala teman genom en reflekterande återblick på både personliga och strukturella erfarenheter. Klein återvänder till tidigare berörda händelser av traumatisk karaktär – bland annat faderns arbetsrelaterade olycka som resulterade i förlusten av en arm – och analyserar hur denna erfarenhet integreras i familjens berättelser, både explicit och implicit. Hon belyser även en sent upptäckt familjehemlighet om utomäktenskaplig börd, vilket kastar nytt ljus över släktens inre dynamik och

sociala position. Därtill riktas blicken mot de könsmässiga och hierarkiska ordningar som präglade barndomshemmet, där berättelserna om hamnarbete inte i första hand problematiserar klasskamp, utan snarare uttrycker en form av maskulin konkurrens inom arbetarkollektivet. En berättelse som vid första anblick framstår som ett humoristiskt inslag – en "tosafora" – blottläggs vid närmare analys som en praktik av social exkludering, snarare än underhållning. Genom dessa återkommande självreflektioner framträder hur författaren, i egenskap av både etnolog och dotter, tvingas omförhandla sin förståelse av familjerelationer, minne och berättelsens roll i bearbetningen av sitt komplexa emotionella arv. Det här är diskussioner som ger viktiga perspektiv för varje skildrare av personöden.

Det är förvisso Gustav Arklind och hans berättande som står i centrum och som är utgångspunkt för studien men även om detta är metodologiskt motiverat och del av projektets reflexiva ansats, kan det ändå verka begränsande. Jag hade gärna sett fler komparativa utblickar mot andra berättare eller liknande projekt inom folkminnesforskningen.

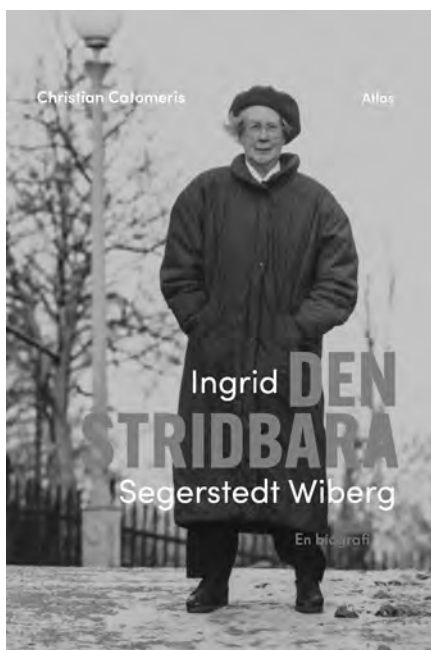
Den nära relationen mellan författare och informant sätter fingret på flera etiska diskussioner och aspekter, som Klein lyfter fram och belyser, framför allt genom att vara fullständigt öppen. Boken använder en reflexiv och självmedveten

forskningsmetod och Klein kombinerar sin roll som dotter och forskare på ett sätt som tydliggör de etiska och analytiska utmaningarna i livshistorieforskning. Dock, med en fördjupad blick på sin position som dotter och forskare hade den nära relationen till informanten och fadern kunnat erbjuda diskussioner om *hur* den kan påverka tolkningen, inte bara *om*.

Sammanfattningsvis erbjuder *I tosaforornas värld* en inträngande och väl-

formulerad skildring av en berättares livsvärld, som samtidigt bidrar med teoretiska och metodologiska insikter till den etnologiska och folkloristiska forskningen. Det är en bok som förtjänar lång livslängd i undervisning och forskning. Boken fungerar som en stark påminnelse om muntlig tradition och berättandets betydelse – ett viktigt tillskott till svensk folkloristik och kulturhistoria.

Marie Steinrud

CHRISTIAN CATOMERIS

Ingrid Segerstedt Wiberg: Den stridbara

Stockholm: Bokförlaget Atlas, 2023.

505 sidor

Attacken på World Trade Center i New York 11 september 2001 utgör en brytpunkt i modern historia. Den kan ses som inledning till de kulturkrig som fortsatt att plåga världen. Redan från början fanns de som varnade för "kriget mot terrorismen", med bombningarna av Afghanistan och Irak. Bland dem kan nämnas ärkebiskopen K.G. Hammar och de livslånga fredsaktivisterna Maj-Britt Theorin och Ingrid Segerstedt

Wiberg. Här om finns en del att läsa i Theorins memoarbok *Vågra kröka ryggar*, posthumt utgiven 2022. Nu föreligger också en biografi över och ett helporträtt av Ingrid Segerstedt Wiberg, den stridbara, författad av Christian Catomeris, journalist som tidigare ägnat sig åt invandring, rasism och Europafrågor. Till sitt förfogande har han haft ett digert källmaterial, bland annat två hyllmeter i personarkivet på Göteborgs universitetsbibliotek.

Ingrid var som bekant inte den enda bemärkta inom familjen Segerstedt. Främst ställdes hon i skuggan av sin far Torgny Segerstedt, religionshistoriker och chefredaktör för *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, vittbekant genom sin militanta antinazism. Modern var norska och engagemanget för Norge fortlevde och stärktes under den nazityska ockupationen. "Är Norge fritt! sägs ha varit faderns sista ord i livet, någon månad före krigsslutet. I syskonkretsen fanns äldre brodern Torgny S. den yngre, filosofen som blev Sveriges förste professor i sociologi, långvarig rektor för Uppsala Universitet och ledamot av Svenska Akademien.

De tidiga barnaåren tillbringade Ingrid i Lund, där fadern disputerade men inte fick sin avhandling godkänd av teologiska skäl, men räddades av en annan bedömning i Uppsala, där Nathan Söderblom var tongivande. Fadern tilldelades en professur i Stockholm,

vilket innebar bosättning i fashionabla Djursholm. Med redaktörskapet för tidskriften *Forum* blev hans stilistiska förmåga uppmärksammas, varvid han erbjöds att bli chefredaktör för anrika liberala *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. Flytten till västkustmetropolen innebar först bosättning inom stadens äldre medfarna delar innanför Vallgraven, som dock snart ersattes av villakvarteren i Vasastadens övre kuperade del. Där kom barnen att gå i den närbelägna reformsinnade Göteborgs högre samskola.

Ingrid Segerstedt bedrev under 1930-talets första hälft akademiska studier vid Stockholms högskola i ämnen som historia och filosofi, liksom även religionshistoria, faderns *Gebiet*, men det blev inte så långvarigt, väl på grund av giftermålet 1934 med företagaren Anders Wiberg. Denne, som avled 1982, var knappast villig att delta i alla hennes manifestationer. Makarna tycks ha levt parallella liv, där han skötte ekonomi och praktiska angelägenheter, medan hon drevs in i en helt annan sfär som flyktingkurator i personlig regi, senare under världskriget underordnad Göteborgs kommun. Efter fredsslutet vidtog ett djupt engagemang för Förenta Nationerna. Likt utrikesministern Östen Undén och den tidigare presidenthustrun Eleanor Roosevelt närde hon förhoppningen att FN med folkrättsliga medel skulle leda världen åt rätt håll,

vilket snart kom på skam genom det kalla kriget. Hon anslöt sig inte bara till Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet, IKFF, utan också till Svenska Kvinnors Vänsterförbund, SKV, ett rött skynke för Folkpartiets västmaktsvänliga falang, som lutade mot en Natoanslutning, men även för Tage Erlanders socialdemokrati. Hennes strävan att överbrygga stormaktsmotsättningarna ledde till kontakter, som tedde sig tvivelaktiga. På inrådan av SKV:s ordförande Andrea Andreen deltog hon vid 1940-talets slut i en fredskonferens i Budapest, dominerad av Östeuropas satellitstater. Fastän hon förblev sittande vid de ovationsartade hyllningarna för Stalin beskylldes hon för undfallenhet gentemot den kommunistiska diktaturen. Strax därefter kom Stockholmsappellen och den inflammerade debatten om Tredje ståndpunkten, hårt kritiserad av Herbert Tingsten, som dock inte ens nämns i Catomeris Göteborgsbaserade framställning.

Fem år senare erbjöds Ingrid Segerstedt Wiberg att delta i en Kinaresa, denna gång också på initiativ av den från socialdemokratin uteslutna Andrea Andreen, ordförande i Vänskapsförbundet Kina-Sverige. Av nyfikenhet tackade hon ja och kom sedan att bli medlem i organisationen och företa fler Kinaresor. Det är lätt att vara efterklok men nog efterlyser man mer av eftertanke från hennes sida, då de som drogs med

i Kinavurmen med tillhörande Maokult tycks ha blundat för det förtryck och lidande som det stora språnget och kulturrevolutionen åsamkade befolkningen. Hon ville gärna skriva reportage om resan och då GHT-koncernen av ideologiska skäl avböjde vände hon sig till Harry Hjärnes i hennes krets nedlåtande sedda, mer folkliga *Göteborgs-Posten*. Där blev svaret jakande och snart var Segerstedt Wiberg engagerad i rivaltidningen, av många sett som ett svek. På sikt fanns det dock knappt något val, då *Göteborgs-Posten* var på väg mot monopolställning. Catomeris beskriver de kontroverser Ingrid Segerstedt Wiberg hamnade i med såväl Harry som sonen Lars Hjärne. Snart var hon dock etablerad även som ledarskribent, en av de första kvinnliga i Sverige. Därför är det välkommet att många av hennes centrala artiklar i skilda ämnen senare sammanställts av TV-journalisten och vännen Anette Carlsson i volymen *I tid och otid. Bråkig journalistik under sju decennier, 1933–1997*.

Under tvåkammarriksdagens sista decennium representerade Ingrid Segerstedt Wiberg Folkpartiet. Hon gjorde sig känd för att hon vägrade ta emot höjda arvoden. Hon ville också införa ett förbud för proffsboxning med argumentet att om två personer misshandlade varandra på gatan sågs det som kriminellt men om det skedde i en repinhägnad fyrkant kallades det sport. Här kan inflikas att

den göteborgske tungviktsvärldsmästaren Ingemar Johansson sent i livet i viss mån höll med henne. Catomeris påtalar också att Segerstedt Wiberg hann med att ge ut ett stort antal böcker, av vilka må nämnas biografen över fadern, senare omtryckt, dessutom *Utkastad och fri. Minnen 1945–1955* och, tillsammans med Berit Härd, *Jesus var inte svensk. Humanitet, flyktingar, fördomar*. Tillsammans med Ingrid Lomfors publicerade hon 1991 boken *När Sverige teg: om nazisternas förföljelser*, som dock något orättvist kom i skymundan av Maria-Pia Boëthius samtidigt utgivna *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget*. Ett tema i Catomeris bok är de frekventa utlandsresorna. En månadslång ställdes till New York för att Segerstedt Wiberg skulle dokumentera FN:s arbete för en bok i ämnet. Flera ställdes till Israel, på vars sida hon ställde sig i konflikten med palestinier och grannstater. Senare kom hon att nyansera sin bild. Vietnamkriget upptog förstas henne. Då Olof Palme hållit sitt Hanoital strax före jul 1972 fick han motta ett uppskattande telegram med tack för klarspråket om bombningarna.

Ingrid Segerstedt Wiberg har setts som en frispråkig blåslampa, varför hon åsatts etiketten stridbar. Det är inte svårt att beundra hennes rättmätiga, närmast frustande engagemang för fred och flyktingar. I en enkät gjord av *ICA-kuriren* intog hon fjärde platsen

i popularitet bland landets kvinnor efter Astrid Lindgren, drottning Silvia och Anna Lindh. Samtidigt utsattes hon, då den nynazistiska vågen vidtog, för hatbrott, nattliga telefonsamtal och brevbomber. Hon har fått motta Serafimermedalj, hedersdoktorat och flera andra utmärkelser. År 2022 fick hon en staty rest till sin ära vid det gamla Högskolebiblioteket nära Hagakyrkan och inte långt från bysten av Sven Adolf Hedlund, 1800-talets legendariske *GHT*-redaktör. Jan Eliasson, som såsom 17-åring värvades till FN-föreningen av henne, inbjöds att invigningstala.

Trots sin beundran inför hennes livslånga heta engagemang är Catomeris långtifrån devot. Där finns ifrågasättanden och kritik såväl av ställningstaganden som privatliv, med de båda adoptivbarnen, den halvjudiska flickan Marion och Sverigefödde Lennart. Marion kände sig utanför och försummad och lämnade Sverige för Kanada och Lennart kände sig inte heller så omhändertagen. Senare i deras liv blev det dock försoning. Det aktivistiska livet hade sitt pris. På frågan om hon inte borde ägnat mer tid åt barnen svarade hon, säkert med viss rätt, att om hon varit hemmavid hade de blivit offer för min energi och de hade aldrig fått vara ifred.

Osökt frågar man sig på vilken barrikad Ingrid Segerstedt Wiberg, död 2010 vid 99 års ålder, skulle stått i da-

gens prekära läge. Även för henne kan de stolta ord gälla, som inpräntats på faderns minnesobelisk vid Vasaplatsen i Göteborg: De fria fåglarna plöja sin väg

genom rymden. Många av dem nå kanske ej sitt fjärran mål. Stor sak i det de dö fria.

Bert Mårald

Andrea Andreen på Sabbatsbergs sjukhus cirka 1920. Fotograf okänd. Andrea Andreens Arkiv, Göteborgs universitetsbibliotek. Wikimedia Commons.

ELISABET LARBERG &
MAGNA ANDREEN SACHS

Andrea Andreen: För livets skull

Stockholm: Publit, 2016. 159 sidor

Kanske befinner vi oss i en förkrigstid. Wilhelm Agrells bok *En tid för krig. Europas väg mot storkonflikt*, med en bild av Hitler och Putin blickande mot oss från försättsbladet, är alarmerande. I en militariserad värld har freds rörelsen hamnat

i bakgrunden. I Klas Östergrens bok *Klenoden* är detta ett huvudtema. Han refererar till Svenska Freds- och skiljedomsföreningen, världens äldsta existerande pacifistiska förening, grundad 1883. Föreningens initiativtagare, Klas Pontus Arnoldson, fick 1908 tillsammans med dansken Fredrik Bajer mottaga Nobels fredspris. Båda såg i neutraliteten ett viktigt fredsinstrument och fick rätt såtillvida att första världskriget genom existerande allians-system fick en vidare geografisk spridning.

Med första världskrigets urkatastrof rasade allt samman. Samtidigt tycks freds rörelsen ha bytt kön, då kvinnorna blev allt mer ledande. Där saknas dock inte förhistoria. I Aristofanes komedi *Lysistrate* föreslås kvinnlig sexstrejk som ett sätt att få slut på det peloponnesiska kriget mellan Aten och Sparta på fyrahundralet före Kristus. Då Krimkriget brutit ut fick Fredrika Bremer i brittiska *The Times* 1854 införd en fredsappell, ett initiativ som förlöjligades som naivt och verklighetsfrämmande. Den österrikiska generals-

dottern Bertha von Suttner gav 1889 ut romanen *Ned med vapnen*. Genom kontakten med Alfred Nobel lyckades hon förmå honom att instifta fredspriset, tilldelat henne själv 1905. På Emilia Broomés initiativ tillkom 1898 en kvinnlig svensk fredsförening. Året därpå publicerade Ellen Key *Fredstanken*, där hon menade att kvinnans moderlighet skulle bana väg för en värld med mindre militärt våld. Sedan världskriget startat sände flera länder 1915 delegater till Haag för att få till stånd en kvinnlig fredsorganisation, formellt konstituerad fyra år senare. Bland de sexton svenska deltagarna återfanns Elin Wägner, Anna Lindhagen, Emilia Fogelklou och Matilda Widegren, som senare blev ordförande i Internationella kvinnoförbundet för fred och frihet, IKFF. En annan central gestalt som trädde in på arenan var läkaren Andrea Andreen.

Nyligen har biografen *Andrea Andreen: För livets skull* utkommit i ny upplaga, författad av hennes syskonbarn Elisabet Larberg och Magna Andreen Sachs. Andrea växte upp i en kristen schartauanskt präglad familj i Sjuhäradsbygden och fick sin skolgång förlagd till Göteborg, där hon som 17-åring avlade studentexamen som privatist. Därpå följde medicinstudier i Uppsala fram till läkarlegitimation. Hon gifte sig med kemisten och blivande nobelpristagaren The Svedberg, med vilken hon fick två barn före skilsmässa. Långt senare in-

gick hon giftermål med statistikern och tidigare statsrådet Nils Wohlin, sedan de mötts i Befolkningskommissionen, där båda var ledamöter. Även de gled isär, kanske för skilda politiska positioner, med honom långt till höger medan hon gled åt motsatt håll. För henne var det lättare att samarbeta med hans dotter Ulla Lindström, då de i sällskap med Inga Thorsson drev kampanjen mot svenska atomvapen. Andreen var mångsidigt verksam. Hon bedrev forskning om diabetes och vistades fördenskull vid Harvard. För sexualupplysning var hon en pionjär. Hon medverkade i *Tidevarvet*, organ för den kvinnliga medborgarskolan i sörmländska Fogelstad, liksom i Fredrika Bremerförbundets *Hertha*. Därtill verkade hon för kvinnlig idrott och ägnade sig åt fäktning.

Andrea Andreen blev omsider alltmer engagerad i freds rörelsen och anslöt sig till Elin Wägners radikalpacifistiska linje. Om vi inte utrotar kriget utrotar kriget oss, löd en slogan. Den kvinnliga freds rörelsen splittrades och den mer försvarsvänliga Emilia Broome lämnade den rörelse hon en gång startat. Kvinnornas vapenlösa uppror ansågs inte avskräcka Nazityskland lika lite som i vår tid ett militant Ryssland. Problematisk blev också kvinnornas pacifism under tiden efter andra världskriget. Vid ett möte i Paris 1945 instiftades Kvinnornas demokratiska vänsterförbund, till vilket Svenska kvinnors vänsterförbund, SKV,

med Andreen som ordförande, anslöt sig. I det livliga konferensdeltagandet var hennes eminenta språkkunskaper en tillgång. Såväl det internationella förbundet som den svenska systerföreningen utmålades i kalla krigets åsiktsklimat som kommunistiskt infiltrerade. I det läget tilldelades Andrea Andreen 1953 Stalins fredspris, mottaget vid en ceremoni i Kreml. Även göteborgskan Ingrid Segerstedt Wiberg, som nyligen ägnats en heltäckande biografi (också den recenserad i föreliggande häfte), anslöt sig till Svenska kvinnors vänsterförbund och deltog i flera fredskonferenser, som dominerades av Östeuropas kommuniststater med devota hyllningar av Stalin. Senare erbjöds Segerstedt Wiberg att delta i flera resor till Kina på initiativ av Andreen, ordförande i Vänskapsförbundet Sverige-Kina. Trots förlöpningar fick Segerstedt Wiberg i slutändan ett gott eftermäle, som folktopartistisk riksdagsledamot, med en framgångsrik journalistbana kombinerad med engagemang mot rasism och för humanitär flyktinghjälp medan Andreen, död 1972, demoniserats som antingen kommunistisk medlöpare eller naiv fredsidealist. Det är en förenklad etikettering som hennes syskonbarn

sökt justera. Sätillvida har rehabiliteringen lyckats som hon fått en mer mångsidig framtoning. Klart står ändå att Andreen, som även var tidigt ute med att demonstrera mot USA:s krigsföring i Vietnam, gick vilse i det kalla krigets svärmanövrerade terräng medan hennes tidigare åsiktsfrände Mia Leche-Löfgren klarsynt genomskådade kommunismens tyranniska system. I memoarboken *Bokslut* från 1962 kritiserade hon skarpt dem, som inte insett att kommunismen blivit ett hot likvärdigt med nazismen.

I kampen för fred har kvinnorna fortsatt att vara drivande. Som utrikesminister lanserade Margot Wallström feministisk utrikespolitik, dock avfärdad av Tidöregeringen. Alltifrån 1998 har Svenska Freds- och skiljedomsföreningen enbart haft kvinnor på ordförandeposten. Samtidigt som föreningen skarpt fördömt Rysslands Ukrainakrig har den motsatt sig svensk Natoanslutning, en ståndpunkt som grundligt motiveras i debattskriften *Fredsfittan*, skriven av Agnes Hellström, fram till 2022 föreningens ordförande.

Bert Mårald

MARTIN BÖRJESSON

*Modellsnickaren & folkhemsbygget:
En biografi över Wictor Karlsson,
Stockholms första borgarråd*

Stockholm: Stockholmia, 2024. 240 sidor.
Illustrerad

Den genomgripande administrativa reformen 1920 med inrättande av borgarråd för olika rotlar förde in nya makthavare i Stockholms kommunalpolitik. Det samtidiga införandet av allmän och lika rösträtt banade väg för socialdemokratisk dominans och tre av de fyra borgarrådsstolarna besattes av partiet. Det gäller kulturborgarrådet Oscar Larsson, folkskollärare med

rötter på Västkusten och socialborgarrådet Wictor Karlsson, inflyttad från norra Västergötland, som båda innehade sina befattningar fram till 1946. Under lika lång tid satt partikollegan Harry Sandberg, uppvuxen på Söder, på borgarrådsposten, först för gaturoteln, följt av fastighetsroteln. Den ledande befattningen som finansborgarråd överläts dock åt borgerligheten fram till 1940, då Zäta Höglund inträdde på posten för ett årtionde framåt.

Nu har ovannämnde, närmast bortglömde Wictor Karlsson, Stockholms första socialborgarråd, blivit föremål för en regelrätt biografi med titeln *Modellsnickaren & folkhemsbygget*, författad av docenten i socialt arbete Martin Börjesson. Tidigare har han tagit sig an Bengt Hedlén, en slags nestor bland landets socialvårdschefer, utifrån en biografisk metod med kronologisk kartläggning av den biograferades livsbana och åsiktsprofil. Samma metod har tillämpats på Wictor Karlssons karriär och politiska insats.

Karlson växte upp i påver miljö i Forsviks brukssamhälle vid Göta kanals västgötadel. Han utbildade sig till modellsnickare, ett yrke han vid sidan av den politiska gärningen aldrig egentligen övergav. Han tycks tidigt ha insupit det skötsamhetsideal som nykterhets- och frikyrkorörelsen var bärare av. Börjesson hänvisar till den studie av de likartade förhållandena i västerbottniska

Holmsund, som idéhistorikern Ronny Ambjörnsson genomfört. 19 år gammal flyttade Wiktor Karlsson till Stockholm, där han efter en sejour på Kungsholmen, som ännu hyste flera betydande industrier, hamnade i det proletära området kring Nytorget på Södermalm, vid en tid då Sofia kyrka byggdes. Här jämför Börjeson med den fiktive Henning som 40 år tidigare anlände till samma område i Per-Anders Fogelströms roman *Mina drömmars stad*.

Karlsson fick kontakt med den nybildade Sofia församlings blivande kyrkoherde, den socialt medvetne Ernst Klefbeck, som fann att kristen tro mycket väl gick att förena med socialdemokrati. Klefbeck satt även i riksdagens första kammare men har blivit mest känd för att ha tagit initiativ till idrottsföreningen Hellas, som först gick under namnet Pastorns pojkar. Karlsson invaldes i stadsfullmäktige 1911, där han blev kvar till sitt frånfälle och satt även en kort tid i riksdagen 1919, ett uppdrag han fick överge då han tillträdde posten som borgarråd. Han beskrivs genomgående som en redbar men inte särskilt stridbar eller dominerande ledamot. Han skolades in under den tid då det halvofficiella Centralförbundet för socialt arbete under ledning av Gerhard Halfred von Koch arbetade för att förvandla fattigvård till socialvård. Snart vidtog också socio-
nomutbildning vid socialhögskolor, varvid såväl filantropin som Ersta dia-

konnisseanstalt minskade i betydelse. På sikt såg Wiktor Karlsson fram mot en samlad socialvård. Det var också temat för det tal han höll vid invigningen av Stockholms stadshus i midsommartid 1923, då han fick framträda efter storheter som Hjalmar Branting och Verner von Heidenstam.

De fraktions- och ideologiska tvister, som existerade inom socialdemokratin och där socialministern Gustav Möller var mer inflytelserik än det uppmärksammade paret Myrdal, ställde sig Karlsson utanför. På det kommunala planet lutade han mer åt Walter Åmans mindre militanta och mer pragmatiska linje och befann sig därmed mer i linje med partiordföranden Per Albin Hansson än Höglunds mer ideologiska hållning. Det var om de konkreta insatserna Karlsson månade. Det gällde Beckomberga mentalsjukhus och Södersjukhuset, efter viss försening invigt 1944, då dock Karlsson inte kunde närvara på grund av sjukdom. Därtill kom Eastmaninstitutet för tandvårdsutbildning och Timmermansgården på Södermalm, med Gillis och Lisa Hammars Birkagården som prototyp. På det privata planet gjorde Karlsson bostadskarriär först inom Södermalm, slutligen med steget till en villa i Bromma. Dit hade även högt placerade socialdemokrater lockats att bosätta sig, utöver statsministern Per Albin Hansson, finansministern Ernst Wigforss, försvarsministern Per Edvin

Sköld, familjen Myrdal liksom Zäta Höglund. Karlsson lät även uppföra en sommarstuga på Lambarön i Mälaren utanför Hässelby villastad. Han förblev stockholmare men glömde inte sin uppväxtmiljö och det var vid ett släktbesök i Forsvik han drabbades av en blodpropp, som ändade hans liv vid 68 års ålder.

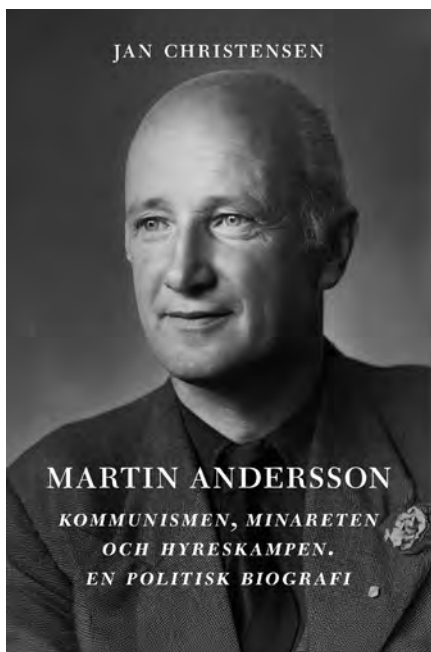
Utanför den egna roteln medverkade Wiktor Karlsson till det epokgörande beslutet att, efter långt utredningsarbete, sätta igång bygget av Stockholms tunnelbana. Det skedde i juni 1941 efter en maratondebatt med gatuborgarrådet Yngve Larsson som pådrivande och Zäta Höglund som bromsande aktör. Konsekvenserna härav kunde ingen förutspå men med efterkrigstidens alltmer akuta bostadsbrist bäddade det för framväxten av expanderande förorter, västerut mot Vällingby och Hässelby och söderut längs de gröna och röda tunnelbanelinjerna, först i måttlig skala, senare i mer brutalistisk stil. På sikt bäddade det för framväxten av utsatta områden, som spillde över på kranskommunerna. I det tidigare

idylliska Botkyrka kom det att gälla Alby, Fittja och Hallunda.

För Wiktor Karlsson och hans generation tedde sig dagens situation med regionala klyftor, segregering, utanförskap och parallellsambällen i storstäderna och stagnation i landets mer glesbyggda områden avlägsen. Den framtidstro som utmärkte folkhemsbygget har efterträttats av en defensiv strategi för att komma tillrätta med akuta problem som kriminalitet och terrorhot. För visioner ges mindre utrymme.

Sitt sammanfattande kapitel om Wiktor Karlssons insats har Martin Börjeson gett rubriken "En folkhemets hantverkare". Karlsson var sålunda ingen stridbar ideolog eller radikal förnyare utan arbetade inom systemets ramar. På ett begränsat område kompletterar Börjesons studie mer vittsvävande berättelser som Yngve Larsson båda memoarliknande volymer *Mitt liv i Stadsbuset* och Björn Elmbrants konturskarpa personporträtt *Stockholmskärlek. En bok om Hjalmar Mehr*.

Bert Märald

JAN CHRISTENSEN

*Martin Andersson: Kommunismen,
Minareten och hyreskampen.
En politisk biografi*

Göteborg: Daidalos, 2025. 439 sidor.

Illustrerad

Kanske borde hyresgäströrelsen inrangeras bland våra folkrörelser. I en avhandling av Hannes Rolf har den kallats hemmens fackförening. Då den växte fram på 1920-talet rönt den starkt gensvar och tog sig delvis militanta former. Det hade funnits föregångare men den första mer tidsenliga grundades i Göteborg 1917, varför ett nationellt tjugo-

årsjubileum firades 1937 med socialministern Gustav Möller som huvudtalare på Skansen i Stockholm och finansministern Ernst Wigforss i samma roll på Ullevi i Göteborg. Rörelsen var inte enhetlig då den i Göteborg uppträdde som kamporgan gentemot hyresvärdarna medan den i Stockholm, där den leddes av arkitekten Sven Wallander, förordade kooperativt byggande i hyresgästernas regi. Härur kom HSB att utvecklas. Motsättningen var skönjbar i publikationer som *Hyresgästen* i Göteborg och HSB:s *Vår Bostad*, tillkomna strax efter varandra 1923 och 1924.

I Göteborg har etnologer som Birgitta Skarin Frykman, Nanne Engelbrektsson, Helene Brembeck och Romulo Enmark väl kartlagt stadens proletära delar med sina långa rader av landshövdingehus, återigen uppmärksammade i en bok av arkitekturhistorikern Claes Caldenby. Med sina fabriksnära lägen har de beskrivits som brukssamhällen, såsom Gamlestaden vid SKF, Landala liksom Annedal, Masthugget, Majorna och Hisingskvarteren invid Göta älv på gångavstånd till skeppsvarven och med fullastade pråmar för hamnöverfarten. Pauperismen i den snabbt växande industristaden hade tidigt påtalats av den ledande liberale redaktören i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* Sven Adolf Hedlund. För att avhjälpa bristerna tillkom i filantropisk anda de Dicksonska

stiftelsehusen i Haga. I ett av dem och i ett schartauanskt hem hårt drabbat av död och sjukdom växte Martin Andersson upp, nu förärad den heltäckande biografen *Martin Andersson: Kommunismen, Minareten och hyreskampen*, författad av Jan Christensen, historiker vid Göteborgs universitet. Christensen säger sig ha stött på Martin Andersson (1886–1946), numera nästan bortglömd, vid ett besök på Kominterns arkiv i Moskva. I sin presentation av honom går han grundligt tillväga.

Martin Andersson fick nöja sig med femårig skolgång för att sedan träda ut i ett skiftande yrkesliv. Med sin bakgrund blev anknytningen till arbetarrörelsen naturlig, för honom mestadels på vänstra ytterkanten. För sitt antimilitaristiska engagemang under första världskriget fick han avtjäna ett fängelsestraff. Under den fortsatta turbulensen inom arbetarrörelsen går det att följa Anderssons väg från socialdemokratin till vänstersocialisterna, sedan in i kommunismen, där han som bångstyrig individualist hade svårt att följa Kominterns direktiv. Han lämnade partiet och levde partilos med en period som syndikalist innan han under 1930-talets andra hälft återbördades till socialdemokratin. I synen på Sovjetunionen var dock Andersson överslätande. Trots täta besök förmådde han inte genomskåda Sovjetsystemets inneboende tyranni bakom potemkinkulisserna.

Andersson var tidstypisk esperantist, renlevnadsman och livslång nykterist med anknytning till loger inom Verdandi. Därtill var han ivrig kulturkonsument, schackspelare och positiv till den framväxande sporten, inte minst fotbollen men däremot helt avvisande till boxningen. Från 1923 kom Anderssons offentliga liv att utspelas på tre arenor. Han invaldes i Göteborgs stadsfullmäktige 1923 som en av tre kommunister. Partigruppen utökades 1926 till sju, då den av göteborgshumorn döptes till Cirkus Schumann. Ett annat forum var veckobladet *Minareten*, som inte hade någon referens till islam utan anspelade på de pelare som reste sig över Liseberg sommaren 1923 under stadens 300-årsjubileum. Andersson ställde sig kritisk till de dryga kostnader som den medförde och lyfte fram kontrasten mellan de lyxbostäder som byggts i Lorensberg i utställningsområdets närhet och trångboddheten i Masthuggets förfallna träkåkar. *Minareten* präglades av rättvisepatos och fungerade som något av socialbyrå med indignationsreportage. Den var antireligiös och kritiserade de imponerande kyrkor som uppfördes, med Oscar Fredriks- och Masthuggskyrkan som eklatanta exempel. På hemmaplan bekämpade han även den antisemitism som företrädades av boulevardtidningen *Vidi* och dess redaktör Barthold Lundén, grundare av Svenska Antisemitiska Föreningen. Denna i sin

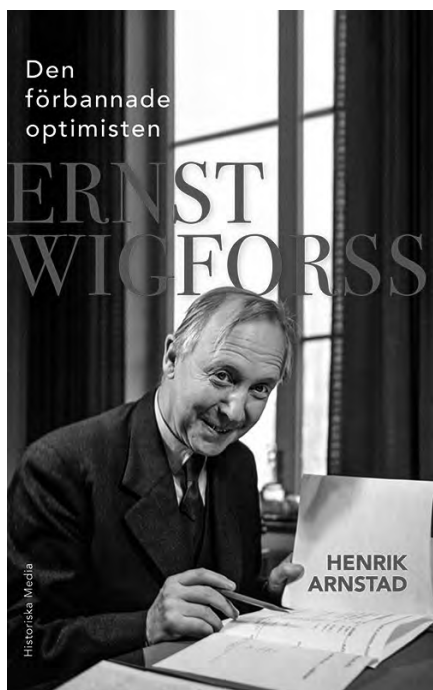
tur kunde få stöd av *Göteborgs Stiftstidning*, ledd av kyrkoherden i Säve Ivan Rhedin, som låg i fejd med den ledande antinazisten Torgny Segerstedt.

Även *Hyresgästen* med sin klart politiska inriktning anklagades för att gå utanför sitt revir. Efter sin flytt till Stockholm vid 1930-talets mitt som kassör för Hyresgästernas Riksförbund och medarbetare i *Vår Bostad* kvarstod Andersson som medredaktör för tidningen i Göteborg, sekunderad av Chalmers-läraren, clartéisten och teaterrecensenten Ebbe Linde, också med skiftande politisk profil. Lokalt var Martin Andersson så välkänd att hans framträdanden, ofta utomhus och gärna på Masthuggstorget, i vars närhet han tidvis bodde, kunde utannonseras utan efternamn. Det räckte med Martin, uttalat "Mattin" på äktgöteborgska. Karl Gerhards kuplett "I de ökända kvarteren i det ruskiga Marseille" apostroferade honom i en strof. I stadsdelen Olskroken, där en häftig hyreskonflikt utkämpades 1936–37, har han fått namnge en gatstump. Där avlöstes massvräkningar av en slutlig seger för hyresgästerna, som fick sin bostadsmiljö uppfräschad med toalett installerad i själva lägenheten eller på svalen och med elektriskt ljus i portar och trappor.

Efterkrigstidens moderna byggnade innebar stora tekniska och hygieniska framsteg men var ofta till förfång för den lokala identiteten. Paradoxalt nog hade samhörigheten varit större i den nedgångna innerstaden då befolkningen flyttade ut i mer storskaligt formade perifera förorter. Lokalsamhällets upplösning med tilltagande alienation och utanförskap har ju blivit en angelägen forskningsuppgift för våra etnologer i spåren av Åke Dauns avhandling *Förortsliv*. De trivselvärden som rymdes inom svalet och på innergårdar och den kvarterskänsla som skapade egna idrottsföreningar var svårare att omplantera i rekordarens betongkolosser. Vad som däremot till all välsignelse försvann var torrdass på gårdarna, soptunnor med rättstank liksom de i obebyggda berg utplacerade duvslagen och kaninburarna.

Det är välkommet att en så föga renlärig särpling som Martin Andersson, som orädd men knappast alltid omdömesgillt tog ut svängarna i politik och samtidsdebatt, ägnats en gedigen biografi. Genom det prisma som förmedlas genom hans engagerade liv får läsaren inblick i Göteborgs mellankrigstid, bostadsmässigt, politiskt och kulturellt med inslag av teater, musik och sport.

Bert Mårald

HENRIK ARNSTAD

Den förbannade optimisten Ernst Wigforss: Socialisten som skapade Sverige

Lund: Historiska Media, 2023. 502 sidor.

Illustrerad

Henrik Arnstads bok om Ernst Wigforss långa liv (1881–1977) erbjuder intressant läsning. Arnstad har visserligen haft föregångare men mig veterligen har det inte tidigare publicerats någon fullständig biografi, från vaggan till grav, över den svenska socialdemokratis främste ideolog. Författaren tycks i första hand ha använt sig av Wigforss

eget arkivmaterial men även av andra källor liksom av litteratur. På den punkten finns emellertid oklarheter som jag skall återkomma till.

Att skildra en välkänd gestalts liv och gärning är alltid komplicerat. Ska tyngdpunkten ligga på personen eller i första hand på de stora sammanhang där vederbörande verkade? Arnstad har försökt bådadera. I enlighet med genrekonventionen skildrar han Wigforss familj och uppväxten i Halmstad under det sena 1800-talet. I likhet med en del andra partikamrater i sin generation hade Ernst knappast någon arbetarbakgrund. Fadern hade etablerat en målerifirma som med viss råge tryggade familjens försörjning. Företaget hamnade emellertid i kris men undgick till sist med knapp nöd konkurs. Wigforss hade fyra systrar och en bror. Modern Tekla, som förefaller ha varit den drivande kraften, ansåg att utbildning var något som enbart gällde de båda sönerna. Flickorna borde gå andra vägar. Av bröderna bedömdes särskilt Ernst ha haft vad man på den tiden kallade läshuvud. Han sattes av Tekla i Sandegrens hårdföra privatskola i Halmstad, som förberedde honom väl för läroverket där och för vidare universitetsstudier i Lund. Ernst genomgick hela sin utbildningsgång med högsta betyg, generösa vitsord, premier och lärarnas oskrymtade lovord. Att döma av Arnstads karakteristik var han dock inte någon hårt provad plugghäst. Tvärt-

om hade han lätt för sig, läsläsningen beredde honom inga bekymmer. Han fick tid över för sträckläsning av annat slag, skönlitteratur såväl som fackböcker. Familjen präglades av en kristen anda som hade ett påtagligt frihetligt och demokratiskt drag. Föräldrarna tillhörde Missionsförbundet, som grundats bara några år innan Ernst kom till världen. Frikyrkan vid den tiden var en stor och aktiv del av de svenska folkrörelserna som krävde rättvisa och demokrati i konflikten med statsmakten och den överhetliga statskyrkan. Arnstad överdriver, enligt min mening, den kristna andan i just den Wigforsska hemmiljön; den kan knappast ha varit unik med tanke på att Missionsförbundet troligen var den största svenska frikyrkan vid den aktuella tiden.

När den 18-årige Wigforss vann inträde vid Lunds universitet var det svenska samhället på god väg mot en social och politisk skinnömsning. Den monarkiska överhetsstaten drog på sig allt fränare kritik och protester från socialister och liberaler. Den konservativa makteliten dödförklarades till sist med de stora författningsreformerna 1921. Ernst var i Lund till en början något av en främmande fågel. Han ägnade sin tid energiskt åt studier. Efter en kort tid drogs han emellertid in i en krets av vänstersinnade studenter som sedermera skulle bli välkända: Knut Wicksell, Östen Undén, Ivan Pauli, Malte

Jacobsson med flera. DYG (Den yngre gubben) kallades gruppen. I detta umgänge gav sig den unge Wigforss politiken i våld, han blev socialist. DYG blev för övrigt något av en tankesmedja för den växande socialdemokratins.

Arnstad skriver att Wigforss under 1900-talets första år slets mellan politiken och vetenskapen. I det långa loppet lyckades Wigforss dock förena de båda intressena. Språkvetenskapen släppte han egentligen aldrig, även om politiken upptog hans tid alltmer. Sant är dessutom att hans politiska sida inte var överdrivet pragmatisk utan ideologiskt och filosofiskt betnad.

Wigforss nådde snabbt toppen av det socialdemokratiska partiet. I den samlingsregering som efter det sovjetiska anfallet på Finland bildades i december 1939 behöll han den plats som finansminister han haft i koalitionsregeringen 1936–1939. Han blev en av de aktivaste ledamöterna i de ständiga konflikterna med högern i samlingsregeringen. Hans styrka i regeringskretsen vilade på det djupa förtroende han hade i de socialdemokratiska riksdagsgrupperna. Arnstad påstår att Wigforss inte drog jämt med vare sig Per Albin Hansson eller Gustav Möller. Detta förefaller vara en stark överdrift. De var gamla vänner i partiet. Att de i vissa frågor hade olika uppfattningar är inte anmärkningsvärt. Animositeten hos Wigforss var i synnerhet riktad mot högerledaren Gösta Bagge som

var ecklesiastikminister i krigsårens samlingsregering, något Arnstad inte går närmare in på. Överhuvudtaget finns hos författaren en tydlig tendens att låta allt ljus falla på sin hjälte så att hans motståndare och kolleger hamnar i skuggan. I biografigenren är detta som bekant inte ovanligt men kan vara missvisande i detta historiska sammanhang.

Det finns anledning att kommentera sådana formaliteter i Arnstads bok, som också påverkar resultatet. Framställningen är späckad med citat. På en del ställen kan det vara befogat men knappast i den utsträckning som är fallet här. Som läsare är det lätt att dra slutsatsen att författaren låtit de många citaten ersätta egen analys och slutledning. En del av tankemödan faller på läsaren.

Arnstads biografi omfattar ett stort antal kapitel eller avsnitt. Möjligen är detta ett resultat av hans försök att växla mellan Wigforss privata liv och aktiviteter i politiken. Mitt intryck är dock att innehållet i de olika kapitlen ofta överlappar varandra. Wigforss skolgång och studier, exempelvis, återkommer i flera olika kapitel.

Som redan berörts har Arnstad grundat sin biografi på bland annat Wigforss efterlämnade handlingar. Så vitt jag kunnat finna har författaren däremot inte använt det omfattande arkivalis-

ka bestånd av Wigforss korrespondens, som förvaras i Kungliga biblioteket. Det är fullt tänkbart att denna hans brevväxling hade kunnat komplettera bilden av Wigforss roll i den vidare kontexten. Käll- och litteraturförteckningen (s. 492–496) vittnar om författarens omfattande studier i ämnet. Men den ger dessvärre ingen vägledning om hur underlaget metodiskt har bearbetats. Vilka texter och ljudband har använts som källor, vilka publikationer har anlitats som bearbetningar? Under rubriken *Artiklar och otryckta källor* (s. 492) finns, som jag bedömer det, bearbetningar i form av artiklar i antologier eller i periodica. Därutöver förtecknas bandinspelningar, som visserligen är otryckta i bokstavlig mening, men som ändå bör ses som publicerade bearbetningar. Med andra ord, även bidrag i form av artiklar eller inslag ska i det här aktuella sammanhanget förtecknas under rubriken *Litteratur*. Dessvärre görs inte heller i den listan någon åtskillnad mellan vad som utan tvivel måste ses som källor och vad som använts som bearbetningar. Som klara exempel på källmaterial kan nämnas Gösta Bagges dagboksanteckningar, Tage Erlanders dagböcker och inte minst Ernst Wigforss egna samtida skrifter, vilka alltså felaktigt förtecknats under *Litteratur*.

Thomas Magnusson

ANN NEHLIN

*De finska krigsbarnen:
Ett nordiskt familjedrama*

Stockholm: Natur & Kultur, 2023. 183 sidor

Sveriges historia är sedan länge tätt sammanflätad med broderlandet Finlands. Titeln på Ann Nehlins nya bok är därför träffande i dubbel bemärkelse. Det "nordiska familjedramat" kring de finska krigsbarnen utspelade sig inte bara mellan de familjer som berördes av barnöverföringarna, utan även mellan de båda länderna. Det var mellanstatliga relationer som låg till grund för de beslut som kom att påverka tiotusentals barn och deras familjer.

Cirka 70 000 finska barn sändes till Sverige under andra världskriget, och över 10 000 av dem återvände aldrig till Finland – stora siffror som rymmer lika många människooöden. Nehlin tar fasta på de individuella historierna och låter läsaren möta en mängd olika familjer på nära håll. Här finns barn som glömde sin finska familj och barn som desperat försökte ta sig tillbaka till Finland, fosterföräldrar som älskade sina fosterbarn och fosterföräldrar som inte gjorde det, mödrar som kände sig nödgade att ge upp sina barn för adoption efter att kriget var över och mödrar som slogs för att få hem sina ätteläggar. Alla träder de fram på sidorna genom de brev som utgör Nehlins källmaterial.

Den tidigare forskningen om de finska krigsbarnen och den svenska sidan av barnöverföringen är begränsad. De brev som skickades mellan finska mödrar och svenska fostermödrar och som ligger till grund för denna bok, har först på senare år blivit tillgängliga. De förvaras på Riksarkivet i Stockholm och på Riksarkivet i Helsingfors och utgör ett mycket rikt material. I breven avspeglas vardagen under kriget, i viss mån ur barnens perspektiv men främst ur kvinnornas: de mödrar som stod inför den tunga uppgiften att hålla samman och försörja familjen efter att makarna kallats ut till krigstjänst. Att få höra deras röster ger nya perspektiv på andra världskrigets historia.

”När tåget rullade i väg såg jag hennes lilla ansikte. Hon tittade på mig, nästan som om hon var förvånad. Vad tänkte hon då? Jag är världens sämsta mor”. Så skriver en anonym kvinna i ett av breven. Citat som detta berör och skapar närhet till de personer som porträtteras, och visar även på de svåra skuldkänslor som fanns hos många av de finska mödrarna. Skulden gentemot de barn som sändes iväg, var det verkligen rätt beslut? Och gentemot de som fick stanna kvar, hur skulle de klara sig? Känslan av skuld är lätt igenkännbar för föräldrar även i mindre extrema situationer, och många passager i boken är gripande. Men utöver att lyfta fram de enskilda människooödena visar Nehlin också med stor tydlighet hur mycket av hela krigsbarnsaktionen som gick ut på att bibehålla goda politiska relationer länderna emellan, och hur liten förståelse det fanns för de människor som faktiskt berördes och i synnerhet för barnen.

I bokens nio kapitel, inramade av en inledning och en sammanfattande avslutning, belyses olika aspekter av barnöverföringarna och den politiska funktion de kom att fylla. Läsaren introduceras till situationen i de båda länderna i begynnelsen av kriget och hur idén om barnförflyttningarna växte fram i och med Maja Sänders initiativ och etablerandet av kommittén Centrala Finlandshjälpen. Sedan följer författaren utvecklingen fram till det känslomäs-

sigt och logistiskt komplicerade återsändandet av barnen efter krigsslutet. Här framkommer också hur omfattande just logistiken kring barntransporterna var, och hur mycket av den som var beroende av ideella krafter, såsom Rädda barnen och Lottakåren.

Under de tre krig som Finland deltog i, vinterkriget, fortsättningskriget och lapplandskriget, sändes barn fram och tillbaka mellan Finland och Sverige. I lugnare perioder kunde barn skickas hem, särskilt de lite äldre som uppnått skolåldern. Nehlin gör klart att det alls inte var någon självklarhet att sända sina barn till Sverige. Att splittra familjen ytterligare efter att fäderna inkallats kändes onaturligt för de flesta. Det var först under påverkan av en intensiv finsk propagandakampanj som allt fler mödrar tog beslutet att sända ett eller flera barn till Sverige. Likaså belyses hur motsvarande propaganda på andra sidan Östersjön fick svenska familjer att ta emot ett krigsbarn för att stötta Finland. Författaren visar särskilt hur det nationella skuldmedvetande som frammades i svenska medier endast gällde de finska barnen, inte andra barn i Europa, till exempel judiska barn.

Kapitlen presenterar händelseförloppet under rubriker såsom ”Separationen”, ”Mottagandet i Sverige”, ”De otacksamma barnen” och ”Hemkomsten”. Varje kapitel inleds med ett fotografi, flertalet hämtade från fins-

ka försvarsmaktens bildarkiv. Bilderna tycks främst tjäna som illustrationer av de teman som kapitlen berör. En kommentar från författaren av urvalet av bilder hade varit på sin plats, då bildtexten inte alltid anger var fotot är taget och vad det föreställer. Fotografierna understryker emellertid det mänskliga perspektivet i Nehlins text och ger ansikten, om än anonyma, åt historien.

Under varje rubrik lyfts nya livsöden upp ur brevkällorna och på så vis tecknas en bild utifrån många olika perspektiv. Läsaren hinner precis fästa sig vid ett personporträtt innan hon slussas vidare till nästa. Dispositionen driver berättelsen framåt men gör det inte möjligt att vidareutveckla de enskilda sammanhangen. Detta är nu inte heller Nehlins ambition, utan hon ger en övergripande berättelse med nya infallsvinklar på ett historiskt förlopp. *De finska krigsbarnen* riktar sig till en bred publik, och fokus ligger på människooödena snarare än på djupgående redogörelser och vetenskapliga resonemang. Ett något mer utbyggt metodavsnitt hade dock varit både klargörande och intressant. Samtliga namn i boken är fingerade med hänvisning till forskningsetiska principer, men som läsare funderar man på om, och i så fall hur, detta påverkat urvalet av brev, citat och bilder. Fanns det källmaterial som inte kunde anonymiseras? Vad lämnades i så fall utanför? Ett resonemang om vilken sällning som

ligger till grund för den berättelse vi får ta del av hade ytterligare ökat förståelsen för det mångfacetterade skeende som barnöverföringarna utgjorde. Ett utbyggt resonemang om språkaspekten hade även det varit givande. Nehlin återkommer genom boken till de kommunikationsproblem språkförbistringen orsakade: den påverkade förståelsen både mellan brevskrivarna och mellan barnen och fosterfamiljerna. Huruvida språkfrågan även påverkat författarens urval av källmaterial framgår däremot inte.

Ann Nehlin är lektor i pedagogik vid Mälardalens Universitet och har i flera tidigare forskningsprojekt undersökt synen på "barnets bästa" och hur barn använts i krigstidspolitik. I denna bok framträder just dessa teman mycket tydligt. Författaren visar att det inte kan sägas ha funnits ett ont uppsåt med barnförflyttningarna. De utspelades i en extrem politisk situation, och många barn räddades verkligen undan svält och sjukdomar. Men att relationen mellan Sverige och Finland i flera sammanhang gick före barnens välfärd måste ändå anses moraliskt klandervärd. Hur tidens syn på barn påverkade händelseförloppet är slående. Vi kan häpna över hur liten förståelse som fanns för individens känsloliv, men att tro att allt är annorlunda nu vore obetänksamt. Nehlin påpekar i bokens avslutning att lärdomarna från barnförflyttningarna (i den mån sådana alls dragits) inte

har gjort att denna typ av familjeseparationer upphört. Som läsare kommer man naturligtvis att tänka på den åtstramade flyktingpolitik som idag sätter politiska beslut före barns trygghet och välbefinnande. *De finska krigsbarnen:*

Ett nordiskt familjedrama skapar insikt i en viktig period i historien, och väcker tankar om mänsklighet och medmänsklighet även i vår tid.

Maria Varhelyi

KRISTIAN FREDÉN

En inre angelägenhet

Stockholm: Ordfront, 2025. 195 sidor

Det ska genast sägas att detta är en ovanlig bok, inte minst, men inte enbart, i jämförelse med den typ av litteratur som vanligtvis anmäls i *PHT*. Förlaget självt

verkar vackla något inför frågan om vilken kategori boken ska räknas till; man har på skyddsomslaget (och endast där) i rätt liten stil placerat ordet "roman". Boken blev också nominerad till Augustpriset 2025 i klassen Årets skönlitterära bok. Var gränsen går mellan den biografiska genren och den skönlitterära är väl en återkommande diskussion utan tvärsäkra svar, men det kan konstateras att vi i *En inre angelägenhet* möter en djupt personligt skildrad familjehistoria med väl identifierbara personer, samtliga skildrade under sina riktiga namn. Boken kan förtjäna en anmälan i *PHT* då den utgör ett originellt bidrag till den omfattande litteraturen om ärkebiskop Nathan Söderblom (1866–1931) och hans familj, och den ger oss också ett nytt perspektiv på detta ganska flitigt skildrade område.

Författaren Kristian Fredén (f. 1972), till yrket bibliotekarie och för närvarande anställd vid Svenska Akademien, är barnbarnsbarn till Nathan Söderblom. Han är son till bibliotekarierna Louise Fredén, f. Runestam (1939–2015) och Nils Fredén (1931–2014). Louise Fredén

var dotter till Lucie Runestam, f. Söderblom (1902–2002), ett av Nathan och Anna Söderbloms tolv barn, och Arvid Runestam (1887–1962), biskop i Karlstads stift. Nils Fredéns far var för övrigt litteraturhistorikern Gustaf Fredén (1898–1987).

Bokens utgångspunkt är modern Louise Fredéns död för egen hand sommaren 2015. Även om hon tidvis hade framstått som deprimerad i en något obestämmd mening kom självmordet chockartat för de båda sönerna, Kristian och hans bror. Boken som utkom tio år efter moderns död utgör Kristians reflekterande och bearbetande tillbakablick på det inträffade, men även i hög grad på hans uppväxt och familjehistoria, och då inte minst med tonvikt på "gammel-morfar" Nathan Söderbloms starka inflytande över sina efterkommande. De återkommande tillbakablickarna på författarens barndom för oss ofta till Borås, där båda föräldrarna var verksamma som lärare vid Bibliotekshögskolan.

Den lilla boken är disponerad i 108 korta stycken och till stor del formad kring det avskedsbrev modern postade till sönerna innan hon avslutade sitt liv. Brevet citeras av allt att döma ordagrant men har delats upp i småbitar utspridda över bokens 58 första stycken.

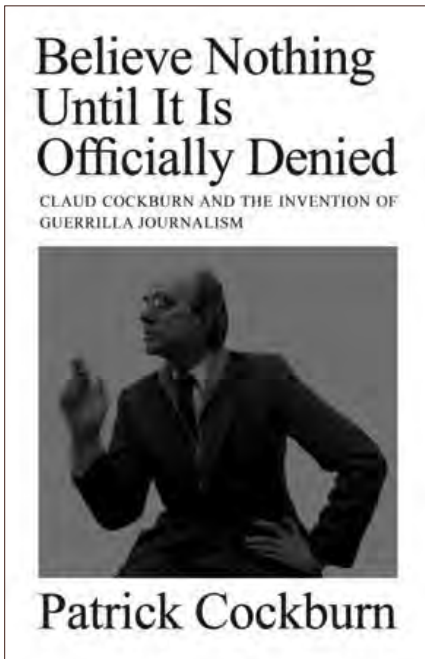
Minnet av den karismatiske ärkebiskopen är starkt och frekvent närvarande

i släkten ännu många decennier efter hans bortgång. Kristian växer upp med "DEN VÄLDIGE" i tankarna och som barn klappar han försiktigt på det skulpterade huvudet i övernaturlig storlek som finns hemma hos mormor i Uppsala. Minnet hölls levande på flera sätt, bland annat genom att psalmen "I denna ljuva sommartid" i Söderbloms tonsättning sjöngs flitigt vid samlingar inom familjen "så fort tillfälle gavs".

En framträdande karaktär i boken är Kristian Fredéns mormor Lucie Runestam, som levde till 100 års ålder, men även Lucies syster Yvonne (1903–1990), änka efter Algot Anderberg (1893–1963), biskop i Visby. Dessa båda äldre systrar uppträdde ofta som ett färgstarkt par och trots att bokens genomgående grundton är starkt vemodig fastnar också Kristian Fredéns festligt varmhjärtade skildring av de gamla ärkebiskopsdöttarna i minnet.

Kristian Fredén har framför allt skrivit en mycket personlig och gripande text om sitt sökande efter svar på frågorna om moderns död, men läsaren får samtidigt ett inifrånperspektiv på familjen Söderblom och då inte minst ett vittnesbörd om Nathans kraftfulla påverkan på flera generationer av sina efterkommande.

Johannes Rudberg

PATRICK COCKBURN

Believe Nothing Until It Is Officially Denied: Claud Cockburn and the Invention of Guerilla Journalism.

London & New York: Verso, 2024. 294 sidor.
Illustrerad

Sally Bowles är huvudperson i Christopher Isherwoods bok *Farväl till Berlin* (1939; sv. övers. 1954). Det är Weimarrepublikens svanesång som berättas, under några intensiva år in på 1930-talet. Sally är en ung engelska som för ett utsvävande liv i den europeiska dekadensens tillfälliga huvudstad och under några år uppges ha erövrat 200 män. Hennes öde

blev sedermera i omgångar framställt i teater, musicals och film. *Cabaret* (1972), där Liza Minnelli gjorde en ikonisk rollprestation.

Sally hette i verkliga livet Jean Ross (1911–1973), född i Alexandria där fadern var brittisk kolonialtjänsteman. Hennes håg stod till teatern och filmen. Hon var inte det minsta anpasslig och spelade gravid för att kunna bli relegerad från ett flickinternat och få se den stora världen. Med detta lyckades hon. Under sina Berlin-år mötte hon tillfälligt en landsman, den sju år äldre Claud Cockburn, som hade bakom sig en helikopterkarriär som utrikesreporter för *The Times*, först i Tyskland, sedan i USA, där han konfronterade Al Capone och andra bossar. Cockburns fader hade varit brittisk konsul i Peking under många år men lämnade sin tjänst strax före första världskriget, i protest mot sin regerings svassande för Japans imperialistiska ambitioner i Stilla havet.

Både Jean och Claud tillhörde en övre medelklass. Båda vantrivdes i public school-miljön (där Claud hade Graham Greenes pappa som rektor) och båda blev kommunister under trettio-talet när en viktig fraktion av den politiska eliten i Storbritannien, inklusive *The Times*, som ägdes av den mäktiga dynastin Astor, orienterade sig åt Hitlertyskland. Claud hade till en början haft sympatier för första världskrigets förlorarmakter, men när han observerade vad som

hände på gatorna i dessa länder svängde han snabbt och blev en tidig förespråkare för en bred front mot fascismen. Det älskande paret Cockburn-Ross skrev flitigt i den kommunistiska pressen, de for till Spanien och rapporterade från regeringssidan i inbördeskriget där och i Claud Cockburns nyhetsbrev *The Week* (grundat 1932) gavs *inside informations* från det appeasementsinnade brittiska etablissemangen. Hans kontaktnät var svårslaget.

Claud blev en pionjär för vad sonen Patrick i sin biografi kallar gerillajournalistik, idag skulle vi kanske säga undersökande journalistik. Journalisten skulle städse vara en misstroendets entreprenör, ha de svagas och missgynnades intressen för ögonen. Han eller hon kunde dölja sig bakom anonymitet eller pseudonymer men aldrig tulla på sanningen, kunde ta ställning men inte godta ett scoop förrän det hade dementerats på officiellt håll (därav boktiteln). Cockburns febrila aktivitet som skribent är anslående, inte minst med tanke på hans excessiva alko-

holvanor som han lagt sig till med under universitetslivet i Oxford tillsammans med kusinen Evelyn Waugh och andra glada gossar. Inte en dag där började utan ett rejält glas whisky, och sedan pågick det mer eller mindre dygnet runt.

Då kriget var över och hade slutat med seger för Cockburns – och Churchill – sida, blev det nödvändigt med en nystart. Han fick möjlighet att skriva för *The Punch*, där Anthony Powell var kulturredaktör under några efterkrigsår, och för *Private Eye*, ett organ för vassa avslöjanden. Alla tre sönerna gick mer eller mindre i hans fotspår och hans yngste, Patrick (f. 1950), framstår idag som en av världens mest initierade och pålitliga utrikeskorrespondenter, med huvudfokus på Mellanöstern. Biografin över Claud är journalistisk kulturhistoria när den är som allra bäst – och som mest reservationslös.

Anders Björnsson

Fotnot: Texten har tidigare ingått i en samlingsrecension publicerad i *Dixikon*

ERIK SANDBERG

Väckelsens vår: När Hitler formade Sverige

Stockholm: Ordfront, 2024. 375 sidor.
Illustrerad

Sveriges relation till Hitlertyskland har varit föremål för ingående och omfattande forskning. I sammanfattning kan man konstatera att det svenska intresset för nazismen ändå varit måttligt. Tunga fakta är de låga röstetalen för nazistiska partier vid valen under 1930-talet och de rätt få svenskar, i vart fall jämfört med Danmark och Norge, som engagerade sig i den tyska krigsmakten. Tar man del

av Heléne Lööws forskning om nazismen i Sverige framgår även här att sympatier och organisation visserligen fanns på många håll men knappast hade sådan styrka att den kunde ses som samhällsfarlig. Detta gäller också de så kallade "överklassnazisterna" och andra kulturpersonligheter – bröderna Eric och Clarence von Rosen, Sven Hedin, Fredrik Böök, Carl Milles, Fanny von Willelamowitz-Moellendorff, Börje Brilioth med flera. I kretsen fick man visserligen medialt utrymme men knappast något större inflytande på till exempel regeringens politik.

När det gäller Allmänna valmansförbundet (AVF) – nuvarande Moderaternas föregångare – och partiets hållning till nazismen tycks emellertid Erik Sandberg i boken *Väckelsens vår: När Hitler formade Sverige* ha hittat en "läcka i ridån" och där han hävdar att sympatier för nazismen funnits inom partiet, och då inte bara inom dess ungdomsförbund, Sveriges nationella ungdomsförbund (SNU), vilket är väl känt sedan tidigare genom inte minst Eric Wärenstams forskning.

Sandberg tar emellertid, i likhet med Markus Lundström i dennes studie av framväxten av den svenska radikalnationalismen, ett vidare grepp och skildrar svensk politisk historia från 1917 och in i nutid med fokus på Moderaternas och dess föregångares politiska hållning. Boktiteln syftar emellertid på

den marsch, den demonstration partiet ordnade i Stockholm i maj 1933 och där författaren gör troligt att det nyss till makten komna nazistpartiet i Tyskland inspirerat AVF till en ny politisk inriktning där också demonstrationer ingick. Till detta kan Sandberg notera att företrädare för AVF hade en positiv men lite avvaktande hållning till nazismen också innan dess makttillträde 1933, en uppfattning sannolikt påverkad av konservativa politikernas uppfattning om och uppskattning av Mussolini som visserligen diktator men samtidigt som en politiker som höll på att få "ordning på Italien".

Skildringen av AVF:s demonstration 1933 är central i boken. Men författaren följer också den politiska historien och noterar en likhet mellan AVF:s koppling till nazismen och Moderaternas/högerns nutida koppling till och beroende av Sverigedemokraterna. Allmänt ser Sandberg ett mönster, där den politiska högern i Sverige helst förenat sig med politiska krafter högerut.

Enligt Sandberg innebar marschen och dess kontext något helt nytt för AVF. Här får han också medhåll av Stefan Olsson som i sin avhandling från 2000 *Den svenska högerns anpassning till demokratin* framhåller att AVF genom att skapa "Högerfront", och där demonstrationer ingick som strategi, inte bara ville påverka förnuftet utan också känslorna när man lanserade sitt

politiska budskap. Här var förstas det stockholmska medborgartåget – samling av intresserade på Östermalmstorg och marsch till Djurgården, där AVF:s politiska ledning höll flammande tal inför en publik på kanske så många som 50 000 åhörare – en viktig del i den nya strategin. Att man inom AVF skapade "Högerfront" var enligt Olsson ett "[...] svar på SNU:s nya inriktning och det spirande intresset för nazismen [inom SNU]". I detta sammanhang lanserade alltså AVF sitt alternativ, "Högerfront".

Av detta följer förstas att AVF med sin nya inriktning åtminstone avseende formen kan ha inspirerats av nazismen. Samtidigt är den socialdemokratiska traditionen med förstamajdemonstrationer närliggande, vilket gör AVF:s reella kunskapsinhämtning svårbedömd. Å andra sidan var AVF:s demonstrationståg tydligt nationellt med en skog av svenska flaggor. Det kan, menar Sandberg kopplas till nazisternas vurm för *Blut und Boden*.

Sandbergs källor när han lanserar AVF:s nazismberoende är i huvudsak samtida tidningsmaterial och anknuten memoarlitteratur. När han exemplifierar detta i olika tidningar gäller det bland annat formen för medborgartåget, vad talarna – däribland tidningsmannen Ivar Anderson, då riksdagsman för AVF, och partiledaren Arvid Lindman – framfört i samband med tåget. Till detta läggs redovisning av besök som gjorts i Nazi-

tyskland av bland andra Ivar Anderson och hur detta återgetts i pressen. Dessa utsagor jämförs sedan med hur samma intryck och uppgifter återgivits i exempelvis memoarer. Här ser Sandberg en tydlig tendens till att mörka och undertrycka tidigare uppvisade och ibland uppdagade nazistsympatier.

Som exempel uttalade Ivar Anderson enligt Sandberg sympatier för nazismen i sitt tal vid medborgartåget för att senare i sina memoarer helt förneka att han haft sådana böjelser. Ivar Anderson besökte, som framhölls ovan, Tyskland efter att nazisterna kommit till makten tillsammans med andra svenska journalister. De fick då bland annat besöka ett koncentrationsläger och ha samtal med de intagna. Enligt rapporter till svenska tidningar var Andersons och även övriga journalisters uppfattning att fångarna fick god och anständig behandling, medan Anderson i sina senare memoarer uppger att så inte alls var fallet.

Arvid Lindmans stora tal till en sensationellt månghövad publik i maj 1933 vid nuvarande Sjöhistoriska museet var enligt senare litteratur klart nazifientligt men när Sandberg undersöker tidningsreferaten nämns knappast detta utan i stället att Lindman i sitt tal främst angrep kommunister och fackföreningsrörelsen.

Genom dessa jämförelser blir Sandbergs slutsats att AVF generellt sökt mörka sina i vart fall inledande sym-

patier, eventuellt neutrala, icke kritiska hållning till det ”nya” Tyskland. Genom Sandbergs jämförelse av ”samtid” mot ”eftertid” får man ett gediget intryck av att ”en läcka i ridån” verkligen föreläggat inom AVF avseende ”nazistvänlighet” under stora delar av 1933 och också innan dess.

En brist i Sandbergs framställning är emellertid att han inte utnyttjat den ovan refererade avhandlingen av Staffan Olsson och inte heller den omfattande forskning om AVF och dess efterföljare som gjorts av Torbjörn Nilsson. Hos Nilsson och Olsson blir bilden av AVF:s relation till nazismen väsentligt annorlunda. Partiet hade emellertid problem med sitt löst knutna ungdomsförbund (SNU). Inom detta blev man alltmer nazifierad. Försök gjordes också att moderera naziinflytandet dock utan framgång. I ett belysande brev från SNU:s ordförande Elmo Lindholm till Ivar Andersson – tidigare ordförande för SNU – den 16 maj 1933, det vill säga någon vecka innan den stora demonstrationen, hävdar Lindholm att det ”[...] viktigaste målet för SNU [är att] föra en sådan politik att nationalsocialismen icke får för stark vind i seglen”. Vidare menade Lindholm att SNU borde gå ytterligare åt höger i politiken och ”visa största möjliga agitatoriska aggressivitet” (Ivar Anderssons arkiv, KB).

Konflikten ledde till att AMF till slut bröt med sitt ungdomsförbund.

Torbjörn Nilsson kommenterar denna händelse i *Mellan arv och utopi: moderata vägval under 100 år, 1904–2004* med konstaterandet: "När Lindman kasta- de ut SNU gällde det hela det nazis- tiska paketet". I brev mellan Lindman och Ivar Anderson den 17 augusti 1933 framgår också att Lindman insåg att det också inom AVF fanns en och an- nan som sympatiserade med nazismen. Mot detta hade emellertid Lindman enligt brevet kämpat: "Jag har sökt att gå i den riktningen [dvs. mot nazismen] i alla mina tal och anföranden under detta år [1933]". (Ivar Anderssons arkiv, KB). Enligt Lindman torde detta också innefatta talet den 21 maj.

Till detta kan läggas att AVF i par- titidningen *Medborgaren* inför demon- strationen i maj 1933 anförde: "Icke kring sovjetstjärnan, icke kring tyska hakkors, icke kring internationella emblem utan kring svenska fälttecken samlas vi." I en annan partibroschyr uppgavs: "[...] allt vad man menar med frihet i gammal vedertagen svensk mening skulle vara bortfejat i ett hemmanazistiskt Sverige". Av detta torde framgå att AVF:s ledning inte hyste några sympatier för nazismen. Här hade också Arvid Lindman en extra informationskanal. Som hög frimurare fick han tidigt reda på Hitlers övergrepp mot bröderna i Tyskland.

När det gäller Arvid Lindman och hans tal tolkar alltså Sandberg det så att han inte särskilt tar upp nazismen alter-

nativt är mycket återhållsam i denna sak. Olsson menar dock från samma under- lag – Lindmans tal var tryckt i förväg, vilket båda utgår ifrån – att Lindman i sitt tal: "[...] tog tydligt avstånd från nazismen, men det vävdes in som en del i huvudbudskapet, som var att kommu- nismen till varje pris skulle bekämpas." Sandbergs och Olssons bedömningar kan därmed möjligen förenas. Men för att vara weibullianskt källkritisk vet vi förstås inte om Lindman verkligen höll sig till den tryckta versionen av talet när han framträdde.

Avseende Ivar Anderson och hans tal i samband med medborgartåget är väl hans tveksamma hållning till demokrati mer uppseendeväckande; "högern ville inte ha diktatur men förespråkade hel- ler inte nuvarande styrelseskick." Hans koppling och eventuella vurm för nazis- men, utifrån Sandbergs redovisade citat, ter sig däremot mera vag. Dock finns i Andersons anförande en klar parallell med nazismen som ju häftigt angrep Weimarrepublikens föregivna missköt- sel av Tyskland. I sitt tal anklagade An- derson socialdemokraterna för samma inkompetens avseende Sverige; bland annat vittnade neddragningen av försva- ret enligt AVF om detta.

När det gäller Ivar Andersons olika intryck av läget i tyska koncentrations- läger är den senare motsatta uppfatt- ningen märklig. En tolkning kan vara att Anderson offentligt mörkade vad

han först iakttagit på grund av nazism-sympatier. Även den uttalade nazisten Erik von Rosen, en av grundarna av Nationalsocialistiska Blocket, "lät lura sig" när han skulle bedöma situationen i tyska koncentrationsläger. Han fick enligt Sandberg möta kommunistledaren och koncentrationslägerfångnen Ernst Thälmann. Enligt von Rosen såg Thälmann lite nedslagen ut men verkade annars vara vid god vigör. Idag vet vi att Thälmann redan i början av sin tid i koncentrationsläger blev utsatt för tortyr.

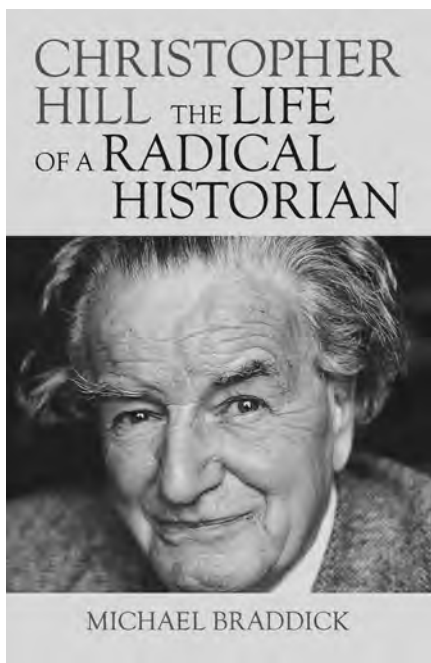
Andersons olika bedömningar av lägerbesöket skulle ju kunna förklaras av att uppgifterna i memoarerna grundas på ytterligare och senare upplysningar om tillståndet i koncentrationslägret. Diskrepansen i bedömningen förblir ändå svårförklarlig, även om det inte är ovanligt att man i memoarer gärna "snyggar upp" sin livsgärning. En dagboksanteckning av Anderson hade

sannolikt varit klagörande men torde inte existera i detta fall.

När *Svenska Dagbladets årsbok* i början av 1934 sammanfattade händelserna under 1933 fanns där ett särskilt kapitel som ingående skildrade nazisternas maktövertagande. Framställning är visserligen sakligt neutral, men budskapet ändå tydligt. Som husorgan för AVF:s medlemmar torde en eventuell vurm för Hitler ha försvunnit efter läsning av sagda årsbok, om nu inte informationen nått partimedlemmar på annat sätt.

Trots brister när det gäller källmaterial har Sandberg gjort en noggrann och engagerad undersökning fylld med målade miljöskildringar. Viss sympati för nazismen har säkert funnits inom AVF och då sammanvävd med en kritisk hållning till den i Sverige genomförda demokratiseringen. En öppen fråga är emellertid omfattningen.

Ulf Hamilton

MICHAEL BRADDICK

Christopher Hill: The Life of a Radical Historian

London & New York: Verso, 2025. 308 sidor.
Illustrerad

Forskarbiografin är en litterär genre som helst bör hanteras av en fackman inom den disciplin och/eller den miljö där den biograferade har varit verksam. Det kriteriet stämmer perfekt på Michael Braddicks bok om föregångaren Christopher Hill: båda historiker, båda knutna till Balliol, det kanske mest prestigefulla colleget i Oxford, där för övrigt såväl Anthony Powell som Evelyn

Waugh, liksom två blivande brittiska premiärministrar, Harold Macmillan och Edward Heath, studerat – fast Balliols hemsida underlåter av någon anledning att nämna en tredje alumn i samma kapacitet som de senare, Boris Johnson.

Christopher Hill (1912–2003) var under kanske halva 1900-talet en ledande auktoritet på engelskt sextonhundratals, det revolutionära århundradet, då en borgarklass tog över efter kyrka och feodaladel. Han gjorde nytolkningar, inspirerade av marxistisk metod, men brydde sig mera om empirin än teorin. För honom var idéer en primär drivkraft i historien – aktörer av olika social och ekonomisk härkomst använde sig av religiösa skrifter och filosofiska traktater för att flytta fram sina positioner. Hills källor var litterära i första hand. Han ville veta hur den tidens människor försökte förstå sin samtid – för att på det viset kunna bättre förstå sin egen närvarande tid. På det sättet kunde studiet av historien bli en emancipatorisk vetenskap. Christopher Hill strävade efter att finna uttryck för hur vanliga människor önskade leva autentiska liv, frigjorda från konventioner och traditioner som de inte ansåg sig ha bruk för.

Han var en humanist som tolkade framsteg – ekonomiska, sociala, politiska – i jämlikhetstermer. Men han blev också tidigt kommunist, vunnen för denna åskådning genom längre vistelser i Sovjetunionen under 1930-talet. Där

iakttog han stadigvarande förbättringar för de små i samhället men tog lätt på repression och statsterror. Han blev en drivande kraft i det brittiska kommunistpartiets så kallade *history group*, det var inget hemlighetsmakeri med den saken, man agerade öppet, och naturligtvis drog han på sig inrikesspionaget MI5:s uppmärksamhet under en följd av år. Rapporter från agenter, övervakare och angivare är ett viktigt källmaterial för biografen Braddick. Någon säkerhetsrisk var Hill aldrig; det är härmed belagt.

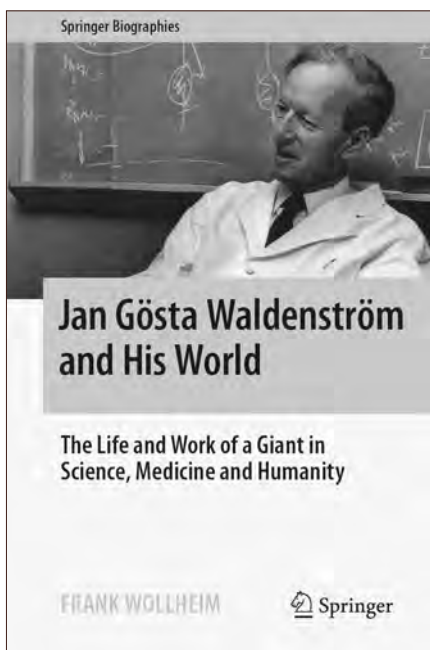
Och när skulle han ha haft tid med sådant? Hans produktion är synnerligen omfattande; den är också i sin helhet tillgänglig för en icke-akademisk läsekrets. Ett bestående arv är den facktidsskrift han initierade på 1950-talet, *Past & Present*, alltså en internationellt topp-

klassad historievetenskaplig publikation. Under tretton år, då studentrevoltens vågor gick som högst, hade han kollegernas förtroende att leda Balliol som master, rektor. Det var också vid denna tid som han utgav sin underbara bok om sekterna och bråkmakarna i England i mitten av 1600-talet, *The World Turned Upside Down*, vilken dess bättre finns att tillgå i svensk översättning, *Uppochner-vända världen. Radikala idéer under engelska revolutionen* (1990).

Michael Braddick skriver lugnt och sansat om Hill, knappast hans åsiktsfrände, och läsaren märker att han har haft roligt när han har forskat fram detta historiografiska storverk.

Anders Björnsson

Fotnot: Texten har tidigare ingått i en samlingsrecension publicerad i *Dixikon*

FRANK WOLLHEIM

*Jan Gösta Waldenström and his world:
The Life and Work of a Giant in
Science, Medicine and Humanity*

Düsseldorf: Springer Verlag, 2023. 410 sidor.
Illustrerad

Att en levnadsteckning över en svensk professor, skriven av en annan svensk professor, publiceras på engelska av ett tyskt förlag torde ej höra till vanligheterna. När så ändå sker får det anses vittna om föremålets internationella renommé. Det aktuella "föremålet" är Jan Waldenström (1906–1996) och författaren är Frank Wollheim (f 1932), båda på

sin tid professorer inom den medicinska fakulteten vid Lunds universitet. Bokens undertitel lyder "The Life and Work of a Giant in Science, Medicine and Humanity".

Att vara präst och heta Waldenström var inte helt ovanligt under 1800-talet, i varje fall inte i den dalsländska delen av Karlstads stift. Även den frikyrkliga pionjären Paul Petter Waldenström, PPW, var prästvigd. Däremot grundade ("co-founded", s. 4) han inte Svenska Missionsförbundet. Han var motståndare till beslutet och frånvarande när det fattades. Att han senare ändrade ståndpunkt och blev förbundets främste ledare är – för att tala med Kipling – "another story".

Emellertid finns det i den månghövadade släkten, känd sedan 1600-talet, även en läkarlinje. Den inleddes av Erik Magnus Waldenström (1795–1870), provinsialläkare i Luleå med Norrbotten, en femtandedel av rikets areal, som distrikt. Av dennes fjorton barn blev två söner läkare. En av dem, Johan Waldenström (1839–1879) utnämndes till professor i praktisk medicin i Uppsala men insjuknade med diagnosen blindtarmsinflammation, ett tillstånd, som då ännu inte blivit föremål för något botande operativt ingrepp. Han avled och begravdes på sin installationsdag. Hans son Henning Waldenström (1877–1972) blev professor i ortopedisk kirurgi vid Karolinska institutet. Dennes ende son var Jan Waldenström, som således utgör fjärde genera-

tionen läkare i sitt släktled. Om honom handlar denna bok.

Jan Waldenström, JW, var i sitt första gifte förenad med sin "småkusin" Elisabeth Waldenström, i sitt andra gifte med sjuksköterskan Karin Nordsjö. Båda äktenskapen bidrog till en femte läkar-generation.

JW föddes och växte upp i Stockholm. Han fick från tidig ungdom under söndagspromenader med fadern inblickar i den medicinska vetenskapen, liksom för övrigt i den botaniska. Genom modern, dotter till boktryckare Gösta Laurin och därmed nära anknuten till det Norstedtska bokförlaget, väcktes intresset för litteratur, konst och musik. Yrkesvalet i fädernas spår var tämligen självklart.

Sina medicinska studier bedrev JW i Uppsala, där han knöt vänskapsband över fakultetsgränserna, framför allt med Dag Hammarskjöld. De båda tillbringade 1926 några månader tillsammans i Cambridge. Deras tidtals livliga korrespondens är i stor utsträckning bevarad. Några utdrag återges i ett av bokens kapitel.

Efter en tids vistelse hos biokemisten och Nobelpristagaren Hans Fischer i München skrev JW sin avhandling om röd urin (porfyri). Han blev 1937 medicine doktor och docent i invärtes medicin samt 1947 professor i teoretisk medicin, allt i Uppsala. Vad han rimligtvis i högre grad torde ha eftertraktat var dock professuren i praktisk medicin, som hans

farfar tilldelades men inte hann tillträda. Denna professur tillföll emellertid urskåningen Erik Ask-Upmark, som väl hellre hade velat stanna i Lund. Där hamnade i stället JW 1950 som professor i praktisk medicin men med placering som överläkare vid MAS, det vill säga Malmö Allmänna Sjukhus. Författaren skildrar ingående Malmö-klinikens uppbyggnad och utveckling till en modern och avancerad universitetsklinik under JW:s chefskap.

JW inledde tidigt den forskning som ledde fram till vad som understundom påstås vara alla läkares hemliga dröm: att få en sjukdom uppkallad efter sig. Makroglobulinemi är känd "all over the world" som Waldenströms sjukdom, "Morbus Waldenström". Även andra åkommor har knutits till JW:s namn. Lika ingående som den kliniska verksamheten skildras JW:s forskning, som under Uppsalatiden skedde i nära samarbete med de senare Nobelprisbelönta Arne Tiselius och The Svedberg och med hjälp av deras ultracentrifug. Senare knöt JW vidsträckta internationella förbindelser, framför allt i USA, där han sedermera kom att vistas återkommande, första gången redan 1944, således före krigsslutet.

JW var betydande som forskare och lärare men var dock först och sist en medkännande doktor, bekant för sin "bed-side-diagnostik": att av iakttagelser vid sjukbädden och av enkla frågor enkla

svar dra de rätta slutsatserna. JW anger ingen mindre än Johann Wolfgang von Goethe som sin läromästare, när denne i ett poem anger vad som är det lättaste men samtidigt svåraste: "Mit den Augen zu sehen was vor den Augen dir liegt".

JW saknade inte ärebetygelser under sin levnad – talrika belöningar, såsom det prestigefyllda norska Jahre-priset, hedersdoktorat och "memberships" i lärda församlingar. Han var en period ordförande i Svenska Läkaresällskapet och saknades sällan, inte ens i hög ålder, vid dess årliga Riksstämman, där han i vimlet med sin resliga gestalt var lätt igenkännbar.

För läsaren av denna bok är en medicinsk grundkurs ej oundgängligt nödvändig men onekligen en klar tillgång. Boken är emellertid pedagogiskt upplagd med tydliga rubriker och med "abstracts" före varje kapitel, vilket underlättar både läsning och mild sovring. Den bjuder på ett myller av namn – personregistret omfattar nära 14 dubbspaltiga sidor! Och ändå har ej alla i

texten omnämnda kommit med. Hälsoprofeten Are Waerland finns med på ett hörn (s. 224), dock ej i registret, där han delar sin frånvaro med Goethe (s. 152). Boken är försedd med utförliga källhänvisningar och är synnerligen frikostigt och förnämligt illustrerad.

Erik Ask-Upmark, JW:s segrande medtävlare om professuren i Uppsala, var en särpräglad personlighet, som väckte starka känslor, *pro et contra*. Att han inte tillhörde författarens favoriter framgår tämligen tydligt. Kritiska kommentarer och negativa tillmälen återkommer frekvent, ej sällan svagt sammanhängande med närliggande text. Flertalet av dessa avsnitt kunde nog med fördel ha utgått – boken handlar ju faktiskt om JW, ej om Ask-U! Med detta sagt kan kort och tveklöst konstateras att Frank Wollheim har åstadkommit ett storverk om en storman, stor i omvårdnad, vetenskap och kultur, ja kanske rentav just – a Giant!

S Gunnar Edlund

INGRID ELAM

Läsa liv. Biografen – en levnadsteckning

Stockholm: Natur & Kultur, 2026. 235 sidor.
Illustrerad

Många biografier över bemärkta kvinnor och män är tjocka. Ingrid Elams bok om biografiskrivandets historia är tunn. Det senare kan bero på att hon har varit – och nödgats vara – selektiv, icke-representativ. Hon har i stort sett avstått från att behandla politiker- och statsmannabiografier och med några undantag även självbiografier. Av forskarbiografier befattar hon sig med sådana om Gödel,

Linné, Marie Curie. Författare, konstnärer och intellektuella torde vara överrepresenterade i hennes urval av biograferade, låt vara att ett sådant statistiskt omdöme med nödvändighet måste bli intuitivt.

Ett annat urvalskriterium förefaller vara att den biograferade vid tillfället ska ha varit avliden. Också från det kriteriet finns det avvikelser när boken ämnesmässigt närmar sig vår egen tid, med högst levande populärkulturella ikoner som Zlatan Ibrahimovic och Taylor Swift vilka får var sitt kapitel. I en slutdiskussion tangerar författaren den kanske mest lästa biografigenren, nämligen nekrologen, som särskilt i den anglosaxiska medievärlden kan svälla ut till konstfulla essäer; den hade Elam gärna fått fördjupa sig i, liksom i den närbesläktade kalenderartikeln i verk som *Svenskt Biografiskt Lexikon* och *Dictionary of National Biography*.

I sådana personhistoriska handböcker ryms mycken forskarmöda. En av vägröjarna för det senare projektet, Sir Leslie Stephen (1832–1904), skulle bli upphunnen av historien genom att en reviderad svit av verket, involverande all möjlig akademisk prominens, publicerades precis ett hundra år efter hans egen bortgång: *Oxford Dictionary of National Biography* med drygt 50 000 minibiografier som täcker närmare 56 000 levnadslopp. Intressant nog var Sir Leslie fader till Virginia Woolf (hon gjorde honom till

huvudfigur i romanen *Mot fyren*), som själv uttryckte sig en smula nedlåtande om biografen som ett litterärt företag – biografen är för henne ”en hantverkare, inte en konstnär” (Elam) – och ändå skrev hon ett slags vänbiografi, friserat subjektiv, över en av personerna i den krets av självuppskattande London-intellektuella som hon själv tillhörde, Bloomsburygruppen. (Nej, Leslie Stephens finns inte i Elams personregister.)

Hellenen Plutarchos får rimligen ses som förebilden för alla levnadstecknare från högantiken och flera hundra år framåt. Han var en moraliserande historieskrivare; biografen skulle leverera exempel, antingen på dådkraft eller i värsta fall på uselhet. Här ställdes grek mot romare i parallella, förtätade livshistorier. Det är egentligen först under 1700- och 1800-talet som den litterära porträttkonsten tar nya kliv, och då i nära sällskap med romanlitteraturen. Medan Voltaires berömda biografi över Karl XII ännu är koncentrerad på yttre händelser och aktioner i personens liv, kommer 1800-talsbiografen att också skildra motiv och bevekelsegrunder för den enskildes handlande. Det uppbyggliga får stå åt sidan för det unika i ett människoöde. 1800-talet var förvisso ett sekel då biografen även bland fackhistoriker stod högt i kurs. Ingrid Elam får fram denna förskjutning genom väl

valda nedslag i biografilitteraturen. Ett stycke in på 1900-talet får kortbiografen en övergående renässans genom framförallt Lytton Stracheys stilistiska elegans i *Eminent Victorians* och med inspiration från Sigmund Freuds fokus på det själsliga. Bort med det som är ovidkommande, den yttre glansen, all självrepresentation!

Och så står vi där, i slutändan av Elams tvåtusenåriga ”metabiografi”, med mammutboken. Allt ska med, arkiven måste genomsökas, brev efterforskas, läggen dammas av. Det kan göra bokstavligen ont att hålla en bamsebiografi – 700 sidor, stor satsyta, hardcover – som Johan Svedjedals över Karin Boye i sin hand. Finska presidentbiografier, över Mannerheim eller Kekkonen, är ofta uppdelade på flera volymer, vilket känns aningen rimligare. För med biografen är det ju så att vi, till skillnad från romanen, aldrig kan få den definitiva versionen. Elam belyser detta fint genom de flerfaldiga försök som gjorts för att komma drottning Kristina av Sverige in på livet – det har gjorts fler än hon nämner – och frågan är om vi har blivit klokare av det.

Inte heller Elam har väl sagt sista ordet om biografikonsten. Men hon har författat en riktigt stimulerande läsarhandledning.

Anders Björnsson

PETER SJÖLUND

Alla är vi valloner: Om sanna och osanna släkthistorier i Sverige

Stockholm: Norstedts, 2023. 244 sidor.

Släkten är värst, bäst, och i vissa fall helt påhittad. I nästintill alla svenska släkter florerar myter om exempelvis en mors farmor vars far var okänd men som mystiskt nog föddes nio månader efter ett kungligt besök, eller så kanske man har en farfar som alltid hävdade att släktens mörka hår och knotiga tummar kommer från vallonerna. Men hur ska man börja reda ut vad som är sant och vad som är falskt?

Släktforskaren Peter Sjölund har gjort sig känd som DNA-experten som löste dubbelmorden i Linköping 2020. I denna bok inleder han med att berätta om hur han fastnade för släktforskningen som sextonåring, efter att redan på första försöket lyckats följa en släktlinje hela vägen tillbaka till riddaren Fale Bure (varpå hans mot tillade att de hade fler spännande karaktärer i släkten, däribland valloner). I sexton kapitel, med titlar som "Så känner du igen en vallon" och "Kungen är far till alla barnen", visar Sjölund att släktforskning handlar om mer än att rita upp släkträd och lösa mordgåtor. Släktforskning hjälper oss att förstå människorna som levde före oss, oavsett om de var adliga, valloner eller enkla bönder.

Med tanke på titeln vore det inte konstigt om läsaren öppnar boken i tron att den ska handla om vallonerna i Sverige och hur myterna kring dem uppkommit. Så är bara delvis fallet. Boken inleds med en beskrivning av hur släktförfalskning använts som ett verktyg för att förbättra en dynastis anseende. Denna metod användes bland annat av historieskrivarna vid de kungliga hoven i 1600-talets Danmark och Sverige, som efter år av konflikter även stred om vem som hade den mest imponerande stamtavlan. Med hjälp av kreativ släktforskning kunde Sverige visa hur Gustav II Adolfs släktled gick hela vägen tillbaka till Adam och Eva, och den danske kung

Kristian visade sig med hjälp av samma strategi vara släkt med de flesta kunga- och furstehusen i Europa. Med kungahuset som inspiration spreds släktförfälskningen även till den svenska adeln.

Efter denna bakgrund varvar Sjölund historien om vallonerna med den om släkten Bure, just den släkt som han själv härstammar från. Redogörelsen för "Burarna" utvecklar sig till en fängslande berättelse om det största släktförfälskningsdramat i svensk historia. Det hela började med riksbibliotekarien Johan Bure (1568–1652), som i början av 1600-talet ville kartlägga sin mors släkt. På grundval av muntliga uppgifter från släktingar i hembyn genomförde han, med Sjölunds ord, "världens största släktutredning av en allmogesläkt från medeltiden". Men Johan Bures undersökning tog en ny riktning när han fick höra talas om den modiga riddaren Fale som sades ligga begravd vid en kyrka nära Birstad. Berättelsen måste ha träffat något inom Johan Bure, för nu började han fundera på om inte Birstad tidigare kunde ha hetat Byrestad, eller rentav Burestad? Och om han inte missminde sig så fanns det åtminstone en Fale i släkten? Detta blev början på en tilltrassling av släktträdet som än idag är komplicerad att reda ut – och en mytbildning som lever vidare på internet.

Parallellt med Buresläkten får vi följa de första vallonska ingenjörernas och

smedernas (och de mer okända skogsarbetarnas) intåg i Sverige. Men kan verkligen mörkt hår och knotiga tummar fortfarande finnas kvar i arvsmassan efter 400 år? Antagligen inte, visar Sjölund, och kopplar i stället vallonmyterna till det tidiga 1900-talets rasbiologiska forskning.

Vallonerna hade sedan 1600-talet skildrats som ett ordentligt och pålitligt folk. Denna idé bidrog säkerligen till att de rasbiologiska forskarna bedömde att vallonerna, till skillnad från exempelvis samerna och finnarna, givit ett värdefullt tillskott till den svenska folkstammen. Synsättet spreds till den breda befolkningen bland annat genom den svenska folktypsutställningen, som turnerade runt landet i början av 1900-talet. Där visades foton av vallonättlingar som arbetande yrkesmän eller framstående medborgare iklädda kostym, medan exempelvis romer beskrevs som arbetslösa och kriminella.

Med redogörelsen för Bureätten och den historiska bakgrunden av svenska och danska släktstrider i färskt minne, är det inte svårt för läsaren att lägga ihop två och två. Släkten har alltid varit viktig, och har man mörkt hår och lätt att bli brun i solen vill man såklart hellre identifiera sig med vallonerna än med någon av de folkgrupper som rasbiologerna dömt ut. Sjölund knyter ihop berättelserna och läsaren får en djupare förståelse för hur och var-

för släktförfalskningar och släktmyter uppstår.

I bokens senare del läggs Buresläkten och vallonererna åt sidan för att i stället ge plats åt en rad kända och okända personer ur det förgångna, bland andra superväverskan Ingeborg Gärdin, hjälten Johan Fredrik Kafvelström, fyrlingsmamman Edla Josefina Wilhelmina Hofverberg och krutgumman Mor Sara. Sjölund visar också hur släktforskare kan råka på sådant som familjerna tystat ner. Genom husförhörslängder, födelseböcker och rättsprotokoll rekonstruerar han historien om Emfrid, pigan som stod inför tingsrätten anklagad för barnamord. Totalt redogör Sjölund för fjorton olika livsöden i de sex avslutande kapitlen, utan någon uppenbar röd tråd.

Sjölunds framställning är, trots en del tekniska resonemang kring DNA-teknik och andra inomvetenskapliga teman, lättillgänglig och utformad för en bred läsekrets. Strukturen kan upplevas som lite rörig, men är samtidigt intresseväckande. Den kräver dock lite tålamod av läsaren. De korta berättelser som avslutar boken är fascinerande och inspirerande för den släktforskningsintresserade, men det hade inte skadat med några riktningsgivande meningar här och var för att hålla läsaren i handen. Vid sidan av en smärre omdisposition hade kanske boken gynnats av en annan titel – den hade lika gärna kunnat kallas "Alla är vi Burar" eller "Alla är vi adliga",

eftersom dessa myter tar ungefär lika stor plats i boken som vallonererna. Eftersom det trots allt är titeln som ska ge läsaren rätt förståelse hade jag önskat en större betoning av undertiteln – om sanna och osanna släkt historier i Sverige – som bättre beskriver den bok man har framför sig.

Ser man på boken som helhet förstår man dock Sjölungs poäng. Den inledande anekdoten visar hur han, likt många andra, lockades in i släktforskningens värld tack vare rykten om betydelsefulla anfäder. Men så fort han började skrapa på ytan visade sig sanningen, både om den påhittade riddarsläkten och avsaknaden av valloner. Sjölund berättar om idéerna som lett fram till att släktförfalskning fått fäste både i kungafamiljer och hos gemene man. Att han då ägnar bokens avslutande kapitel åt de där "vanliga" svenskarna, som nog inte var så vanliga när allt kommer omkring, känns som en naturlig avslutning. Alla är inte valloner, men alla våra anfäder och -mödrar var betydelsefulla, om inte annat för att de lade grunden till vår existens.

I Alla är vi valloner: Om sanna och osanna släkt historier i Sverige demonstrerar Peter Sjölund hur släktforskningen kan ge kunskap, inte bara om våra genetiska rötter, utan också om de historiska och kulturella sammanhang som formade våra förfäder. Den syn på släktforskning han förespråkar väcker

nyfikenhet och respekt för de människor som gått före oss; de är inte längre bara namn och datum på ett papper, utan

historier som väntar på att bli upptäckta och berättade.

Josefin Björkqvist

LINUS KUHLIN & KALLE LIND
(red.)

*De i stort sett obeskrivliga – gräns-
överskridare, banbrytare, excentriker*

Malmö: Vintitj förlag, 2024. 185 sidor

Podcasten Snedtänkt går, enligt programbeskrivningen på Sveriges Radios hemsida, ut på att "författaren och skämtaren Kalle Lind samtalar med

folk som snöat in på udda kultur och märkliga fenomen". Podden, som tar upp sådant andra poddar inte behandlar, har blivit en uppskattad långkörare med över 400 avsnitt om allt mellan "Subkulturen Värmland" och sjuttiotalsporr. En huvudpoäng är att ämnena ska hålla sig före millennieskiftet och helst en bit före det, men inte alltför långt bakåt i tiden; fokus är 1900-talet. Under 2023 blev Snedtänkt dessutom scenshow. För de trogna lyssnarna, till vilka undertecknad hör, är Linus Kuhlín känd som poddens mångårige klippare. Tillsammans har Lind och Kuhlín nu gett ut antologin *De i stort sett obeskrivliga* med under rubriken *gränsöverskridare, banbrytare, excentriker*, på det egna förlaget Vintitj. Redaktörskapet framgår dock endast av bokens baksidestext.

Titeln är ett citat från filmvetaren Leif Furhammars översiktsverk *Filmen i Sverige* (2003) och syftar på en kategori svenska 1930-talsaktriser till vilka bland andra den i antologin porträtterade Lili Ziedner hörde. I Kuhlíns förord anges att bokens upprinnelse var dennes dröm att fylla en hel bok med texter om personer verksamma i Norden under

1900-talet som "haft lite svårt för att rätta sig i leden". Därför, skriver Kuhlin, tillfrågades "några begåvade skribenter" om de ville bidra med essäer, vilket resulterade i tolv kortbiografier av vilka redaktörerna skrivit två vardera. Författaren Martin Kristenson har skrivit tre av bidragen medan övriga medverkande, av vilka komikern med mera K. Svensson kanske är den mest namnkunnige, bidrar med vardera ett porträtt, varav ett samförfattat av två av de medverkande.

Bidragen är ordnade utifrån födelseår och först ut är skådespelerskan Julia Cæsar, återkommande "rivjärn" i många filmer och på ålderns höst känd för Svensktoppshiten "Annie från Amörka". Hennes levnad tecknas av Anna-Maria och Roger Blomgren som 2022 gav ut fullängdsbiografen *Julia Cæsar. Karriär på ilsket humör*. De konstaterar bland annat att Cæsar är den svenska kvinna som spelat in flest filmer någonsin.

Därefter följer två flyhänta bidrag av Kalle Lind. De skildrar mångpionjären Brita von Horn respektive den ovan nämnda Lili Ziedner. Det är dock väl lapidariskt. von Horns synnerligen innehållsdigra liv skildras på endast fem- och-en-halv sida, vilket kan jämföras med de 66 minuter det tog för Lind och journalisten Åsa Moberg att avhandla hennes levnadsöde i poddformatet; Zeidner får några fler rader men Lind klarar av sina båda bidrag på mindre än tolv sidor totalt.

Linnea Burén skriver personligt om den högadliga författaren Anna Sparre, född Adelswärd, som roman-debuterade 1970 som pensionerad golf-hotellförestånderska. Hon gav därefter ut en bok om året till sin död 1993. Det första av Martin Kristensons bidrag berör den mindre kända jazz- och queerklubbsdrottningen Diana Miller. När han efter åtta sidor avrundar med att konstatera att Millers "minst sagt händelserika liv skulle räcka till en bok" och beklagar sig över att man bara hittar "kortfattade biografier och fragmentariska uppgifter i böcker, artiklar och blogg-inlägg" undrar man litet varför Miller inte fått större utrymme i den här boken.

Dramatikern Rita Hovne Dahlberg skriver intressant om "troligtvis den enda kvinna som bad Ingmar Bergman att dra åt helvete", nämligen dennes tredje hustru, Gun Bergman. Hon har litet hamnat i skuggan av demonregissörens mer namnkunniga relationspartners men hade ett starkt CV som disputerad och prisbelönt översättare innan hon alltför ung omkom i en bilolycka i Jugoslavien 1971. Kalle Linds partner från en annan podd, Malmöfokuserade A du!, Jeanette V. Rosengren, tar sig an spionen Jane Horneys uppmärksammade men alltför jämt mystiska levnadsöde. Rosengren är själv såväl förläggare som författare och skriver med van hand.

En av mina personliga favorithistorier levererar Linus Kuhlin. Den handlar om

den äventyrslystna Loulou Forsell, operachefens dotter. Hon bokdebuterade som tjugofyraårig gift tvåbarnsmor med pusseldeckaren *Döden går på operan* (1946), skriven enbart med vänsterhanden – den högra hade hon förlorat som fyraåring sedan hon trillat ned bland björnarna på Skansen. På de knappa åtta år hon hade kvar att leva efter debuten hann hon ge ut ytterligare en handfull böcker, lämna sin man för en flygare, kraschlanda i Alperna med denne, bli kraftigt läkemedelsberoende efter olyckan, hamna på Beckomberga för sitt missbruk, enleveras därifrån under dramatiska former av samme flygare, kraschlanda på nytt – denna gång i Norge – skilja sig, förlova sig, slå upp förlovnin-gen, gifta sig med ytterligare en man, skilja sig även från honom samt belönas med Stora Skandinaviska romanpriset.

K. Svensson skriver ledigt om den norsk-svenska författaren och sociologen Mia Berner. Martin Kristensons andra bidrag handlar om Asta Gustafsson, pornografisk författare och tekniskt sett Sveriges första kvinnliga partiledare som grundare av Fria Samhällspartiet i början av 1970-talet. Kristensons tredje bidrag avhandlar skådespelerskan Diana Kjaer. Antologin avrundas med Linus Kuhlins text om den i sammanhanget moderna författaren Mare Kandre.

Boken erinrar om Johan Hakelius' *Ladies* (2010) men med fokus på kulturutövare snarare än aristokrater, även

om åtminstone von Horn och Sparre (också) får sägas höra till den senare kretsen. Riktigt till Hakelius stilistiska nivå når bidragen i *De i stort sett obeskrivliga* dock inte. Skribenterna är förvisso dugliga och meriterade och texterna är lättlästa och intresseväckande, men de är samtidigt förhållandevis korta och i flera fall tämligen ytliga varför läsaren inte får lära känna de porträtterade på djupet. Med tanke på såväl Kuhlins som Linds meriter – den förstnämnde har skrivit populärkulturella böcker om Kent respektive Killingängnet och den senare gedigna biografier över Karl Gerhard och Hasse Alfredson – hade jag förväntat mig mer. Varför inte slå på stort och göra en rejäl volym i stil med *Ladies*? Givet ambitionen att lyfta fram ”de obeskrivliga”, de som hamnat utanför, är det lite ledsamt att de inte heller i Kuhlins och Linds volym får framträda riktigt i helfigur även om det givetvis är lovvärt och glädjande att de nu ges åtminstone visst utrymme.

Främst är det dock otydligheten kring antologiprojektet som stör mig. Till vem riktar sig boken? Snedtänkt-lyssnaren har nog hört berättelserna tidigare, och då ofta mer utstofferade än i boken. Den som vill veta mer hjälps inte heller vidare då en källförteckning saknas. Det ges visserligen en del hänvisningar löpande, främst till de biograferades egna verk men ibland även till andras arbeten om dem, men det kompenserar inte för

avsaknaden av en referenslista. Det saknas vidare sammanbindande övergångar mellan biografierna, ett grepp Lind tidigare har använt sig av inspirerad av Hakelius. Boken har dock ett personregister och det är självfallet positivt att denna krets av excentriker synliggjorts i

en snygg populärt hållen volym. För den som likt Kuhlin och övriga medverkande har en "förkärlek för memoarer, antikvariat och tidningsbibliotek" blir det emellertid bara en aptitretare vilket är litet frustrerande.

Andreas Anderberg

PIETER THAM

Skärvor av Jeanette

Stockholm: Vibery Press, 2023. 142 sidor

Att Jeanette blev ett populärt dopnamn bland flickor födda på 1960-talet skulle, åtminstone delvis, kunna vara Jeanette von Heidenstams (1923–2003) förtjänst.

Så spekulerar i vart fall sonen Pieter Tham i sin biografi över modern. *Skärvor av Jeanette* är en förhållandevis kort – blott 142 sidor lång – biografisk skildring ur en sons perspektiv av en kvinna som beskrivits som TV:s grand old lady. "Skärvorna", som sammanlagda bildar ett slags helhetsbild, kommer från såväl hennes offentliga som privata liv.

Jeanette von Heidenstam föddes i Shanghai i en aristokratisk familj där fadern hade många internationella uppdrag, först som väg- och vatteningenjör, senare också som diplomat. Även modern hörde till adeln och uppväxten präglades till stor del av en överklassmiljö. Jeanette gick blott sju år i folkskola, samt ett år på hushållsskola, helt i enlighet med faderns önskemål, för att så småningom bli en god hushållsfru. Gift blev hon, adligt dessutom, med den sportige gentlemannen Wilhelm Tham, stationerad i Indien, så dit styrde de unga tu skutan. Man skulle kunna tänka sig att den internationellt erfarna Jeanette skulle ha uppskattat den bekväma tillvaron, men

tvärtom var det i Indien hon började känna sig instängd i en trång krets av vita högreståndsdamer vars främsta nöje var att ordna tebjudningar och skvallra om tjänstefolket. Även i äktenskapet kände sig Jeanette snart trängd och hon återvände till Sverige med parets båda söner, Jan och Pieter, men utan maken Wilhelm.

Även om det ordnades med bostad behövde Jeanette nu ett arbete. För det krävdes utbildning och erfarenhet, något hon i stort sett saknade; en termin på sekreterarskola, kontorsarbete under kortare tid och några statistroller i filmer utgjorde hennes samlade meritering. Arbetet som kontorist var alldeles för trist för den äventyrssuktande adelsdottern. Det nya mediet televisionen lockade och inför att Radiotjänst, som det då hette, utannonserat lediga tjänster bättrade Jeanette på meritlistan med en fjorton veckor lång kvällskurs vid Poppius journalistiska skola. Den frånskilda tvåbarnsmamman blev nu Sveriges första "hallå" och efter något år den första kvinnliga nyhetsuppläsaren i *Aktuellt*. I en tid med först en och sedan två tevekanaler blev Jeanette en offentlig person, en roll som befästes av diverse programledaruppdrag. Någon vän och stillatigande medarbetare var hon dock inte nödvändigtvis. Exempelvis tog hon strid mot arbetsgivaren ifråga om pensionsavgifter vilka inte betalats in för henne då man ansett att hon var frilans. Men efter en längre

process gick hon segrande ur striden och *Expressens* löpsedel basunerade ut: JEANETTE VANN.

Jeanette gifte om sig, med tidningsmannen Allan Hernelius. Han var chefredaktör för *Svenska Dagbladet* men saknade den sociala bakgrund som Jeanette och hennes umgänge hade och "bjöds in till societetskalasen – om än med en diskret armbåge". Distans förelåg även mellan Hernelius och styvsönerna: "han förblev 'farbror Allan' med oss under hela äktenskapet", konstaterar Tham. Inte heller äktenskapet som sådant var utan bekymmer. Stora delar av förhållandet levdes på skilda adresser.

Tham är en skicklig skribent, journalist som han är. Han har också tidigare skrivit biografiskt. Från den autofiktiva *En gentleman av den sämre sorten* (2005) känns en del berättelser igen. Det är ett varmt, ömsint porträtt som Tham tecknar men utan att försköna något. Utifrån kvarlämnade dagböcker, brev och gjorda intervjuer – men främst sina egna minnen – skriver sonen närgånget och oförblommerat om Jeanette, som han för det mesta kallar henne. Porträttet blir intimt, särskilt i fråga om moderns återkommande affärer med olika män, men aldrig snaskigt. Biografier över egna anhöriga kan tendera att lägga till rätta alternativt vara uppgörelser. *Skärvor av Jeanette* är ingetdera, men samtidigt bådadera.

Andreas Anderberg

ALVA & GUNNAR MYRDAL,
JAN MYRDAL

*De hemliga breven: Den politiska
familjen och vardagens samtal*

[Med förord av Kaj Fölster, efterord av
Janken Myrdal och inledning av Bosse
Lindquist]

Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2023.
341 sidor

”Ingen har blivit curlad som jag!” skulle Jan Myrdal ha kunnat sagt på sin dödsbädd, som en pendang till Karl XIV Johans uttalande vid sitt fränfalle om sin lysande karriär. Så yttrade sig säkert inte Myrdal även om sakhållandet bär sanningens prägel. För honom, som från

tidig ungdom såg sig som ett geni, var denna omsorg från föräldrarna snarast en självklarhet.

”Barn skall ’socialiseras’ så att deras frihet får utlopp i energi, icke slöhet; de skall bli livsdugliga och ’livsriktiga’, inte parasiter eller livsförnekare och socialt medvetna snarare än egocentriker”. Så skulle barn uppfostras enligt Alva Myrdal; citatet är hämtat från dottern Sissela Bok.

Att sonen Jan också fick en fri uppfostran framgår av iakttagaren Bertil Ohlin, ekonomiprofessor och ledare för Folkpartiet/Liberalerna, som besökte sina goda vänner Gunnar och Alva Myrdal i Genève 1931 då följande utspelades:

Under samtalet kom den då fyraårige sonen Jan in tog en stol och satte den intill en buktig byrå, klev med stolens hjälp upp på denna och vandrade ett slag på tå bland porslinspjäserna. Gästerna höll andan. Men Jans konststycke föranledde ingen reaktion från Alva, som höll konversationen gående. Efter en liten stund vandrade Jan också ner via stolen till golvet utan att ha fått någon närmare kontakt med porslinet.

Att denna fria uppfostran ändå hade sina sidor noterade en annan iakttagare vid början av 1940-talet. Möbelformgivaren Carl Malmsten såg då tillbaka på sin tid som lärare vid Olofskolan i Stockholm. Efter att ha nämnt en och annan

vällyckad elev avslutas minnesbilden som följer: "Och så en mallig och självsväldig en, Jan Myrdal, skolans enfant terrible." Till detta kan läggas att systemen Kaj inte heller hon har så höga tankar om brodern avseende deras privata umgänge i barndomen.

Som en motbild till detta "malliga och självsväldiga" barn visar publicerade foton av Jan Myrdal från motsvarande tid en glad, harmonisk om än något rundnätt gosse.

Efter ett antal hundår som journalist och åtskilliga författarförsök slog Jan Myrdal 1963 igenom med boken *Rapport från en kinesisk by*, vad man inom etnologin skulle kalla en deltagande observation, där Myrdal mycket noggrant beskriver arbete och liv i en kinesisk folkkommun. Boken fick ett enastående genomslag och blev också internationellt uppmärksammat; Myrdal lade nu grunden till sin position som ledande vänsterman i Sverige, där han också skulle dominera långt fram i livet.

Som ofta är fallet bland kända filmstjärnors/politikers/kungligheters barn, skrivs det åtskilliga böcker om hur dessa barn blivit negligerade/illa behandlade av sina föräldrar. Då det är omtalade personer som blir beskrivna borgar det för stora upplagor, men mera sällan för intressant läsning.

Med sina berömda föräldrar Alva och Gunnar Myrdal gav sig Jan Myrdal in på samma genre och publicerade på

1980-talet några böcker där han mässterligt skildrade sin hemska barndom. Gensvaret blev enormt. Inta bara försäljningsrekord för böckerna utan också uppläsning i radio där författaren med pregnant röst förmedlade sitt budskap till miljontals lyssnare. Nu cementerades bilden av den arrogante fadern Gunnar och den iskalla, beräknande modern Alva. Enligt det "etablerade" Sverige hade nu äntligen sanningen om hur det gick till hemma hos familjen Myrdal kommit fram.

Att de två yngre systrarna Sissela Bok och särskilt Kaj Fölster i memoarböcker kunde meddela att det mesta var överdrifter spelade ingen roll. Inte heller att Gunnar Myrdal i *Dagens Nyheter*, förutom att påtala en lång rad faktafel också framhöll: "Som barn har Jan Myrdal 'i stort sett' visat sig som ett lyckligt barn och haft god kontakt med båda sina föräldrar, särskilt med sin mor, som alltid visat honom ömhet och omtanke" Gensagorna hade alltså ingen påverkan utan drunknade i den flod av lovord som böckerna fick.

När skrifterna introducerades både via förlag och i radio var det ingen tvekan om att det rörde sig om sant självbiografiskt material och där minnesbilderna ofta var utförliga och detaljrika. När den första boken, *Barndom*, 1982 skulle lanseras i *Röster i Radio* inför en uppläsning bar artikeln rubriken: "Resning i målet för en förtalad femåring". En viktig

tolkare av barntrilogin bland de "etablerade" var Kerstin Vinterhed som anförde: "Myrdals böcker är, som jag ser det, ett viktigt korrektiv till den glamoriserade bilden av Gunnar och Alva Myrdal och deras barn, men den är särskilt i den nu föreliggande delen [*Tolv på det trettonde*] ett viktigt korrektiv till vår egen självbild och den svenska offentligheten." En annan bedömare var Maria Bergom-Larsson som i *Aftonbladet* framhöll: "Hos Jan [Myrdal] står föräldramonster avklädda alla förlåtelsens skyddande hölje. Det är domens dag."

Senare när böckerna gavs ut i nya upplagor bemötte Jan Myrdal i ett efterord den kritik som ändå uppstått. Han uppgav nu att han inte skrivit om en barndom utan berättat en barndom, vilket väl skall uttolkas som ett friare litterärt förhållningssätt till det han upplevt som barn. Han hävdade vidare med bestämdhet att han inte skrivit någon skandalbok, men att hans barnperspektiv förstås var annorlunda än hur föräldrar kunde uppfatta samma situation. Myrdal anförde vidare: "Jag menar också att jag förmår skriva en direktare och därmed sannare barnskildring än många andra, än de flesta andra, ty jag lät dörrarna stå öppna när jag växte upp. De rummen är därför inte stängda. Jag kan gå in i dem och vet hur där ser ut." Av detta kan man anta att Jan Myrdal var utrustad med ett väl utvecklat eidetiskt minne, det vill säga att han kunde minnas i bilder.

Efter att ungefär 40 år förflutit sedan publiceringen av barntrilogin har emellertid nytt källmaterial blivit tillgängligt där man övertygande kan bevisa att etablissemangen blev vilsefört på 1980-talet och att Jan Myrdal farit med osanning. Att han varit medveten om existensen av detta för honom "farliga" källmaterial – det rör sig om brev mellan sonen Jan och föräldrarna av mer familjär karaktär som inte överlämnats till Arbetarrörelsens arkiv – styrks om inte annat av att han lade ner omfattande möda på att få tag i breven där motbilden tydligt och övertygande framgår. Dessa brev, inledningsvis förvaltade av Alva Myrdal, har emellertid under viss dramatik gömts undan bland annat genom sonen Janken Myrdals försorg. Det är om dessa "hemliga" brev som föreliggande bok handlar.

Skriften består av flera delar där inledningen av Bosse Lindquist och efterordet av Janken Myrdal väl är de tyngsta. Till detta kommer ett förord av Kaj Fölster och en rik publicering av brevväxlingen mellan son och föräldrar som i huvudsak löper mellan 1945 och 1962 och som i sin tur ligger till grund för analys och sammanfattning av Lindquist.

Lindquist tecknar först bilden av den berömda familjekonstellationen för att sedan gå över till en redovisning av det som förekommer i breven mellan son och föräldrar. Av dessa kan man inledningsvis konstatera att sonen Jan var ett mycket efterlängtat barn, där särskilt

modern Alva uttrycker sig översvalande, vilket framgår av några brev till sonen 1929.

Den allmänna brevkaraktern – tilltal och vad som avhandlas i breven mellan 1945 och 1962 – tyder också på en stark social närhet mellan föräldrar och son, där denne hela tiden behandlas som en vuxen, en jämlike. Just detta tilltal låter sig svårligen förenas med en svårartad barndom för Jan Myrdals del. I så fall hade breven knappast existerat utan sonen brutit med föräldrarna redan i tonåren.

I ett brev till föräldrarna när Jan Myrdal är några och tjugo kommer han visserligen in på sin barndom. Här framför han att om han i sina skrivelser beskriver sina föräldrar som känslolösa var detta en missuppfattning. Samtidigt uppger han att hans barndom inte varit lycklig, men anger inte någon orsak och utvecklar inte heller ämnet närmare.

Vad emellertid breven obarmhärtigt avslöjar, och som antytts ovan, är att Jan Myrdal utsattes för en mångårig, gedigen curling från föräldrarnas sida i form att ett vittgående, löpande ekonomiskt understöd. Detta varade en bit in på 1960-talet då föräldrarna bland annat bekostade en villa och där sonen redovisar en lång lista på hur han vill ha villan inredd.

Vid det laget var Jan Myrdal väl över 30 år och också far till två barn, från vars mödrar han dock hade skilt sig. Efter-

som fadern såg sig oförmögen att betala underhåll ingrep Alva Myrdal även här och betalade motsvarande medel. Detta skedde dock oförsiktigt direkt till sonen, som uppenbarligen använde pengarna för egen räkning.

För Janken Myrdal är det inte oproblematiskt att ta sig an en inte särskilt sympatisk fadersfigur. Sonens analys av fadern och barndomböckerna är emellertid ingående och slagkraftig. Som god källkritiker i sin historiefprofession undersöker Janken Myrdal vad fadern tidigare kan ha publicerat om det som också förekommer i barntrilogin. Här noterar han betydande skillnader och avslöjar faderns ymniga fabuleringskonst. Ett exempel är belysande. I en av barndomsskildringarna återger Jan Myrdal en hemkomst till Grand central station i New York City där fadern lovat att möta honom. Fadern uteblir emellertid men den unge Jan lyckas ta sig hem för egen maskin. Väl hemma får fadern också bannor av hustrun för att han glömt att möta sonen.

Nu är det emellertid så att Jan Myrdal som elev vid Bromma läroverk också skrev om denna episod i skoltidningen bara några år efter händelsen. Här framgår att han visst möttes av fadern och att denne vid mötet belönade sonen med ett antal välsmakande glassar. Detta innebär att avsnittet i barntrilogin inte alls påvisar ett utvecklat bildminne hos författaren utan i stället en vidlyftig fantasi. Här

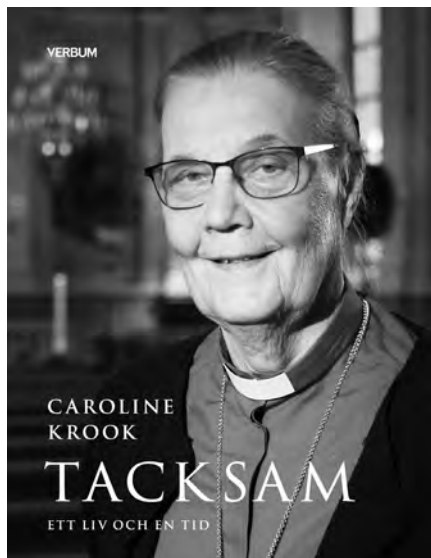
måste Jan Myrdal ha hittat på inte bara det ensamma barnets tankar på järnvägsstationen, han fick också utesluta faderns högst konkreta närvaro på stationen och under färden hem. Till detta kommer att han hittade på moders förmaningar till en glömsk make trots att denne, efter visst besvär, fullgjort sin uppgift.

Med detta exempel, som i sig också har en tydlig tendens – försumlig ointresserad fader och duktig son – tillsammans med redovisat brevmaterial är det förstås svårt att uppfatta Jan Myrdals barndomstriologi som annat än en mycket fri och av författaren tillrättalagd berättelse. Trilogin ter sig i detta ljus snarare som en litterär framställning

och möjligen också som en ekonomisk spekulaton där Jan Myrdal tack vare sin skickliga penna också förtjänade en och annan krona. Som historisk källa torde Myrdals berättelse om sin barndom vara av begränsat värde och detta särskilt avseende porträtten av de berömda föräldrarna.

De hemliga breven är en viktig och avslöjande bok och så här i efterhand förefaller det som om den effektiva och väl hela livet igenom välorganiserade Alva Myrdal in i det sista visste vad hon gjorde när hon behöll de ”hemliga” breven för egen räkning.

Ulf Hamilton

CAROLINE KROOK

Tacksam: Ett liv och en tid

Stockholm: Verbum, 2025. 239 sidor. Illustrerad

Caroline Krook (1944–2025) gjorde en bemärkt karriär inom Svenska kyrkan. Ärkebiskop blev hon visserligen aldrig, men frågan är om hon inte kom att bli mer känd i breda kretsar än flera av dem som faktiskt nådde den positionen. I medierna var hon under decennier en av landets mest synliga präster, och det

började tidigt, redan i samband med hennes prästvigning i Lunds domkyrka 1969. Den ägde visserligen rum i en tid då kvinnliga präster i sig själv var något rätt nytt och redan därför ägnades medialt intresse, men uppmärksamheten kring Caroline Krooks person blev inte mindre när hon som ung kvinna – iklädd tidens korta kjolar – började arbeta som fängelsepräst (Sveriges första kvinnliga) i det hårt nedslitna gamla Malmöfängelset.

Efter prästvigningen och en kort tids tjänst i Malmö verkade Caroline Krook under 1970-talet främst som stadsdelspräst i Lund innan hon 1985 blev föreståndare för Graninge stiftsgård i Stockholms stift. 1990 utnämndes hon till domprost i Stockholm (Sveriges första kvinnliga) och 1998 till biskop i Stockholms stift (Sveriges andra kvinnliga). Hon avgick med pension 2009. Under hela sitt liv vävde hon samman sin tjänst i kyrkan med ett starkt engagemang i kulturfrågor och ett aktivt författarskap.

Nu föreligger Caroline Krooks memoarer, publicerade postumt endast några månader efter hennes död i augusti 2025. Boken inleds med ett mycket personligt förord av ärkebiskop emeritus K.G. Hammar, god vän till Caroline Krook under mer än femtio år. Nästan jämnåriga följdes de två åt i tämligen parallella karriärer inom Svenska kyrkan och man kan nästan uppleva Hammars

förord som ett smakprov på vad som kunde bli hans egna memoarer.

Boken är klart och tydligt disponerad i fem kronologiskt indelade kapitel. Dessutom finns två större tematiska avsnitt insprängda, ett om M/S Estonias förlisning och ett om Krooks konst- och kulturintresse.

Ett fint och omfattande kapitel, kanske bokens allra bästa, ägnar Krook åt en ingående skildring av sin släktbakgrund och sin barndoms- och ungdomstid och hur allt detta tillsammans bidrog till att forma henne. På faderns sida hade hon sina rötter i Norrbotten och Skåne, på moderns i bland annat Västergötland. Fadern Carl-Otto Krook (1902–1997) var framgångsrik jurist och ämbetsman, slutligen krigsråd vid Försvarets civilförvaltning. Enligt dottern trivdes han dock aldrig med sitt arbete. Hans allt överskuggande intressen var i stället kulturella, särskilt opera, balett och teater, och kanske hade han själv drömt om att bli skådespelare, men det hade ansetts uteslutet. Han kom dock att gifta in sig i en teaterfamilj. Hans svärfar, det vill säga Caroline Krooks morfar, var Alrik Kjellgren (1883–1964), i yngre dagar skådespelare vid bland annat Strindbergs Intima teater, men störs-ta delen av sitt yrkesliv anställd som tjänsteman vid Kungliga Operan (men vid sidan av även verksam som teaterlärare). Kjellgrens dotter, det vill säga Caroline Krooks mor, Karin (1910–1975),

var konstnärligt begåvad och hade genomgått Konstfack, så småningom skicklig silversmed, men hade sitt lönearbete förlagt till Kungliga bibliotekets kansli. Föräldrarna delade alltså ett starkt kulturintresse, fastän båda för sin försörjning var verksamma inom borgerliga yrken.

Caroline Krook växte upp på Östermalm i Stockholm men stor betydelse under barndom och ungdom hade också vistelserna på den lilla gård föräldrarna förvärvat på Färingsö. Uppväxten förefaller ha varit trygg och skyddad, hemmiljön kärleksfull, tolerant och starkt kulturellt präglad. Hon gick i Norrmalms kommunala flickskola och trivdes utmärkt. Där tillämpades koncentrationsläsning, vilket innebar fullt fokus på några ämnen i taget, i stället för att parallellt läsa alla ämnen. Mycket stor betydelse för Caroline Krook under uppväxten, förutom skolgången, hade scoutingen och engagemanget i KFUK, vilket hon starkt framhåller. Det var i mycket genom scoutlivet som hennes kristna tro djupnade till en personlig tro. Hon konfirmerades 1960, samma år som de allra första kvinnorna vigdes till präster i Svenska kyrkan, och tydligen hade hon redan då vissa tankar på att blir präst, även om hon inte vill gå närmare in på hur hon upplevde sin kallelse. Gymnasiet genomgick hon vid Lunds privata elementarskola (Spyken) och sedan följde teologistudier i Lund.

Om hon hade funderingar på någon annan bana, så var det skådespelarens, men prästkallelsen segrade.

På denna plats i boken spränger Caroline Krook in en exposé över kvinnornas väg till prästämbetet i Svenska kyrkan, varefter hon skildrar sin första tjänstgöring i Malmö, inklusive tiden som fängelsepräst, som kom att få stor betydelse för henne, inte minst därför att hon då starkt upplevde att den vid denna tid ålderdomliga och oflexibla gudstjänstordningen inte fungerade i en så speciell och utmanande kontext. Allmänt sett fick hon under 1970-talet stor medial uppmärksamhet som ung kvinnlig präst och om detta skriver hon: ”jag tyckte nog att det var rätt roligt”.

Som stadsdelspräst i Sankt Hans nybyggda kyrka i den nyanlagda stadsdelen Norra Fäladen i Lund fick Krook pröva sina vingar och ”bygga församling”. Som redan nämnts kunde de yttre formerna i Svenska kyrkan vid denna tid upplevas som obsoleta och stelbenta och för att åstadkomma ett förnyelsearbete var Krook tillsammans med bland andra K.G. Hammar och Martin Lind med om att bilda rörelsen Exodus – Samling för uppbrott. Man drev på för gudstjänstförnyelse och överhuvudtaget moderniserade former som mera direkt kunde beröra den egna samtidens människor, till exempel bönetexter på ett mera lättillgängligt språk.

Två års tjänstgöring i Lunds domkyrka blev mindre lyckliga på grund av en öppen konfrontation med ett par kyrkvårdar som var uttalade motståndare till kvinnliga präster. Det blev en lättnad att bryta upp från Lund, när hon 1985 av biskop Krister Stendahl kallades till sitt "hemstift" Stockholm för att bli föreståndare för Graninge stiftsgård (numera såld).

1990 sökte och fick Krook tjänsten som domprost i Stockholm. Förutom att hon därmed blev Sveriges första kvinnliga domprost var hon även den första domprost i Stockholm som inte skulle tituleras *pastor primarius*. Domprosttiden skildras relativt summariskt i boken, men även här stötte hon på motstånd mot kvinnliga präster och hon skriver att det var nu hon "tappade tålamodet" med motståndarna; hon ansåg och gav offentligt uttryck för att det var ohållbart med två olika accepterade hållningar inom kyrkan i frågan om kvinnans tillträde till prästämbetet.

En nationell katastrof som även fick stor betydelse för Caroline Krook personligen och kom att följa henne genom många år var M/S Estonias förlisning hösten 1994. Hon fick i princip utan förberedelseleda en TV-sänd gudstjänst i Storkyrkan dagen efter katastrofen och lite senare även en mer förberedd nationell sorggudstjänst. Hon kom att utses till ledamot i Haverikommissionens etiska råd, som till slut under stor vända

och ett korstryck av starka känslor från olika grupper av anhängare kom fram till rekommendationen att inte bärga fartyget eller dyka efter de döda.

Även tiden som biskop skildras jämförelsevis kortfattat, men en del uppmärksammade kontroverser, till exempel den om Olof Buckards venia, redovisas, liksom hur Krook dömdes i domstol för tjänstefel när hon vägrade att till en journalist lämna ut de brev hon bett stiftets präster skriva till henne om hur de hade det i sin vardag. Hon hade givit löfte att inte visa breven för någon, och detta höll hon till priset av en fällande dom. Prästerna i stiftet samlade dock snabbt in bötesbeloppet och mer därtill. Principiellt intressant är att breven tagits emot före den 1 januari 2000, då Svenska kyrkan fortfarande var en statlig myndighet, lydande under offentlighetsprincipen, medan rättsprocessen hölls när kyrka och stat skilts åt. Även frågan om de homosexuella och kyrkan hör till de ämnen som behandlas; att Caroline Krook 2004 invigningstalade vid Stockholm Pride var på sin tid ordentligt uppmärksammat, liksom hennes agerande i samband med Elisabeth Ohlsons utställning *Ecce homo*.

Som pensionär ägnade sig Krook gärna åt skrivande och gav ut flera böcker, bland annat *Rastlös sökare och troende tvivlare. Existentiella frågor i filmer av*

Ingmar Bergman (2017) och *Från storstad till storstad. Stockholms stift igår och idag* (2020). Hon prioriterade också in i det sista medverkan i SVT:s helgmålsböner, och nådde där ut till en mycket bred publik.

Boken är fint formgiven, och ett stort plus är att den är rikt illustrerad med många intressanta fotografier ur Krooks liv. Den är också i huvudsak väl korrekturläst men med några kvarstående mindre skönhetsfel. Märkligt av dessa är väl att amerikanen Gene Robinson betecknas som ”den förste öppet sexuella (sic) biskopen i den anglikanska kyrkogemenskapen” (ska vara ”homosexuelle”). I en recension i *PHT* måste man också beklaga att förlaget

inte kunnat förse boken med ett personregister och man undrar varför? Någon omfattande arbetsinsats hade inte behövts.

Caroline Krook lyckades slutföra dessa memoarer de allra sista månaderna i sitt liv. Efter att under en längre tid ha dragits med oförklarlig hosta och trötthet stod det till sist klart att hon drabbats av obotlig lungcancer. I ljuset av detta måste man – för att anknyta till bokens titel – vara tacksam över att hon orkade skriva boken. Inte många av Svenska kyrkans ledande personer under de senaste decennierna har publicerat sina minnen, men här finns nu en sådan, mycket läsvärd, bok.

Johannes Rudberg

Medverkande i detta nummer

Andreas Anderberg (f. 1981) är jur. dr. och verksam som universitetslektor i straffrätt vid Göteborgs universitet. Till hans intressen hör inte minst släkt- och personhistoria. Han utgav 2023 monografin *Hermans historia: berättad av tre sentida ättlingar* och har tidigare publicerats i *Släktforskarnas årsbok*, Riddarhusets tidskrift *Arte et marte* och nu i *Personhistorisk tidskrift*.

Mikaela Andersson (f. 1988) har en ämneslärarexamen i historia och religion samt en masterexamen i historia från Karlstads universitet. Hon har skrivit masteruppsatsen "Under röd himmel: Spökraketer och rysskräck i ett hotbildspolitiskt maktspel vid kalla krigets inledningsfas 1946".

Liza Ay Hermansson (f. 1973) är fil.kand. med inriktning museer och kulturmiljö och har en mastersexamen i historia. Hon arbetar sedan 2007 som museipedagog och samlingsintendent på Värmlands Museum. Hon har bland annat publicerat "Den skiftande Solen i Karlstad" i *Wermlandica*

Josefin Björkqvist (f. 1997) är fil. kand. i kulturvetenskap och master i historia. Hon har tidigare arbetat med värdskap på Värmlands museum och Alsters herrgård och arbetar idag som utställningsassistent på Örebro läns museum. Hon har publicerat essän "Memoaren ur marginalen: Narrativ konstruktion och 1900-talsideal i en värmländsk livsberättelse" i *Historisk studenttidskrift*.

Anders Björnsson (f. 1951) är publicist och historiker. Han har bland annat gett ut *Palatset som Finland räddade. Historiskt reportage om ett förnämt hus i centrala Stockholm* (Atlantis 2009), är korresponderande ledamot av Svenska litteratursällskapet i Finland och var under flera år ledamot och ordförande i den statliga bilaterala Expertkommittén för utgivande av finskspråkig facklitteratur på svenska. Fil. dr. vid Humanistiska fakulteten, Göteborgs universitet. Björnsson medarbetar regelbundet i *Personhistorisk tidskrift*.

Jens Carlesson Magalhães (f. 1989) är doktorand i historia vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Han forskning rör huvudsakligen olika aspekter av den judiska emancipationen i Sverige under artonhundratalet. Han är en återkommande skribent och recensent i *Personhistorisk tidskrift*.

S. Gunnar Edlund (f. 1930) är pensionerad överläkare och klinikchef inom geriatriken. Han har tidigare medverkat i bland annat *Personhistorisk tidskrift* och *Läkartidningen* med artiklar och recensioner inom person- och medicinhistoria.

Fredrik Egefur (f. 1975) är fil. dr. i historia och forskare vid Malmö universitet. Han disputerade 2020 på avhandlingen *Gränslösa rörelser för fred 1889–1914: Aktörskap, strategi och begreppsvärld hos socialistisk och liberal fredsaktivism*. Efter disputationen har han fortsatt studera sociala rörelser och bland annat skrivit om svenska fredsaktivister och husockupanter. Han har nyligen avslutat ett projekt om den ungsocialistiska rörelsen vid 1900-talets början.

Martin Ericsson (f. 1982) är docent i historia och lektor vid Historiska institutionen, Lunds universitet. Han har tidigare forskat om rasism och rasföreställningar i svensk historia. Bland hans senaste publikationer finns boken *Vetenskapen som försvann? Svensk rasforskning efter 1935* (2023). För närvarande arbetar han med ett forskningsprojekt om det svenska dödsstraffets kulturhistoria under 1800-talet.

Gunnel Furuland (f. 1964) är fil. dr. i litteraturvetenskap, bibliotekarie och litteraturforskare. Hon är disputerad på en avhandling om 1800-talets kommersiella bokmarknad, skribent i tidskrifter, däribland *Personhistorisk tidskrift*, brevtutgivare och författare av lexikonartiklar samt bokförläggare (förlaget LaGun). Hennes senaste bok är *Mallas vardagar: Malla Silfverstolpes sista dagböcker 1852–1860* (LaGun förlag 2025).

Lars Gahrn (f. 1953) är historiker och museiman. Han disputerade i Göteborg 1988 på avhandlingen *Sveariket i källor och historieskrivning*. Han är verksam i Mölndals hembygdsförening och var fram till 2020 antikvarie vid Mölndals stadsmuseum. Gahrn medarbetade regelbundet med krönikor i *Mölndals-Posten* till och med 2019 och är en flitig bloggare i kulturhistoriska ämnen. Han utsågs 2022 till Århundradets Mölndalsbo. Han medverkar regelbundet i *Personhistorisk tidskrift*.

Magdalena Gram (f. 1949) är konsthistoriker med en bakgrund vid Nationalmuseum, Kungliga biblioteket och Nordiska museet. Hon disputerade 1994 i Stockholm på avhandlingen *Bokkonstnären Akke Kumlien: tradition och modernitet, konstnärsidentitet och konstnärssroll* och har skrivit om illustratörer och illustrationer, bok- och typografihistoria, om konstnärer och författare och gett ut bibliografier. Hennes senaste monografier är *Hildur Hult – Konstnärslöfte i allkonstens tid* (Appell

förlag 2019) och *Karl Wählin – Kritiker, redaktör och museiman mellan tradition och modernitet* (Appell förlag 2023). I år utkommer på Appell förlag *Ordet, bilden och bildningen. Kulturtidskriften Ord och Bild de första femtio åren, 1892–1942*.

Ulf Hamilton (f. 1944) är fil. dr. i historia och museiman. Han disputerade 1997 på avhandlingen *Teknik på bönders villkor. De tekniska och politiska aktörernas inflytande på den statsreglerade tekniska förändringen i Sverige 1806–1972* och var därefter verksam vid Nordiska museet. Han är en ofta återkommande skribent och recensent i *Personhistorisk tidskrift* men medarbetar också i *Scandia*, *Polhem*, *Rig* och *Historisk tidskrift*.

Karin Jacobsson (f. 1993) är fil. kand. med inriktning statsvetenskap. Hon läser sedan hösten 2024 en master i historia på Karlstads universitet, arbetar deltid på Roslagsmuseet och som musiker.

Leonora Lottrup Rasmussen (f. 1989) är historiker och museolog, verksam vid Aarhus universitet i forskningsprojektet "Bryggerens bagland. Laura Jacobsen og Carlsbergfamiliens netværk i Danmark og Europa". Hennes forskning har främst behandlat frågor om kön, klass och medborgarskap, ofta med utgångspunkt i visuella och materiella källor. Hon har bland annat skrivit om Clara Lachmann och den stiftelse som bär hennes namn, *En kvinnlig gränsgångare: Clara Lachmanns stiftelse under 100 år* (2023).

Thomas Magnusson (f. 1946) är professor emeritus i historia vid Göteborgs universitet. Hans forskning är inriktad på 1700- och 1800-talens sociala och ekonomiska historia. Bland hans monografier kan nämnas "...till Rikets Oboteliga Skada och deras Winning...". *Konflikten om Ostindiska Kompaniet 1730–1747* (2008).

Bert Mårald (f. 1938) är fil. dr. i historia. Han disputerade 1974 vid Göteborgs universitet på avhandlingen *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst*. Från 1983 till 2003 var han universitetslektor vid Luleå Tekniska universitet. På senare tid har han allt mer ägnat sig åt utbildningshistoria. År 2023 utkom han med *Läroverken in memoriam: en studie av kulturmiljö, pedagogik och politik under 100 år* (Gidlunds). Mårald medverkar regelbundet som recensent i *Personhistorisk tidskrift*.

Irma Nordlind (f. 2000), har en masterexamen i historia och är sedan 2025 arkivarie i Säfte kommun. Hennes studentuppsatser har huvudsakligen behandlat olika aspekter av första världskrigets minne och minneskultur.

Johannes Rudberg (f. 1964) är chef för Vitterhetsakademiens bibliotek, Riksantikvarieämbetet. Han har medverkat med recensioner och översikter i bland annat *Biblioteksbladet*, *Historisk tidskrift*, *Personhistorisk tidskrift*, *Släkthistoriskt forum* och *Vitterhetsakademiens årsbok* samt författat ett par biografier i *Svenskt Kvinnobiografiskt lexikon*. Åren 2007–2019 tillhörde han Personhistoriska samfundets styrelse och var 2017–2019 samfundets vice ordförande.

Emma Severinsson, (f. 1984) är historiker, lektor i modevetenskap vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Hennes forskning handlar om skönhet, kroppsideal och mode utifrån klass-, genus- och vithetsperspektiv under 1900-talet.

Johan Sjöberg (f. 1970) är historiker och arkivarie, verksam vid Uppsala universitetsbiblioteks avdelning för specialsamlingar. Hans forskning har främst behandlat universitets- och arkivhistoria. Avhandlingen *Makt och vanmakt i fadersväldet: studentpolitik i Uppsala 1780–1850* publicerades 2002.

Marie Steinrud (f. 1976) är docent i etnologi och nordisk historia och verksam som arkivarie vid Nordiska museet, med särskilt ansvar för museets arkiv, samt som forskare och lärare vid Stockholms universitet. Sedan 2018 är hon redaktör för *Rig. Kulturhistorisk tidskrift* och sedan 2025 korresponderande ledamot av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. Hon disputerade i Uppsala 2008. Hennes forskning behandlar tjänstefolk, sociala relationer och materiell kultur på svenska herrgårdar under 1700- och 1800-talen. Steinrud har även arbetat med arkivpedagogik och forskningsanknuten arkivverksamhet. Tillsammans med Torbjörn Elensky var hon programledare för *Bruken som byggde Sverige*, som visades på Axess TV.

Oscar Söderholm (f. 1990) är fil. mag. i historia, teol. mag. i religionsvetenskap och doktorand i kyrkohistoria vid Lunds universitet. Han forskar om svensk frikyrkörörelse och har tidigare medverkat i bland annat *Kyrkohistorisk årsskrift*, *Historisk tidskrift* och *Svensk Teologisk Kvartalskrift*.

Maria Varhelyi (f. 1984) har en kandidatexamen i konservering och en masterexamen i historia med inriktning mot historiebruk och kulturarv. Hon arbetar sedan 2012 som konservator och curator på Kulturparken Småland-Smålands museum.

Amanda Vesterlund (f. 1991) har en kandidatexamen i historia från Högskolan i Halmstad och är för närvarande mastersstudent i historia vid Karlstads universitet. Hon arbetar som generalsekreterare för Svenska Arkivförbundet – riksorganisationen för civilsamhällets, näringslivets och enskilda personers arkiv.

Maja Westerlund (f. 1998) är fil.kand. med inriktning kulturstudier och har master-examen i historia vid Karlstads universitet. Sedan 2022 arbetar hon med värdskap inom musei- och turismbranschen i Värmland. Hon har tidigare varit verksam som kulturutvecklare på regional nivå samt som arkivassistent på kommunal nivå.

Olof Wogén (f. 1958) är fil kand. i historia med inriktning militärhistoria och civil-ekonom med examen från Handelshögskolan i Stockholm.

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2026:1

Personhistorisk tidskrift utges av Personhistoriska samfundet, en ideell förening som har till ändamål att väcka och underhålla intresset för personhistorisk och biografisk forskning. Tidskriften grundades år 1879 och vänder sig till alla som är intresserade av personhistoria. *PHT* publicerar vetenskaplig forskning och bevakar nyutgiven litteratur inom området. Den utkommer med två nummer per år.

ISBN 0031-5699